

УДК 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Екельчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 21.12.23 (протокол № 8)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 25421-15361 ПР від 03.02.23
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpс@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

2(157)/2023

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157>

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, DSc (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, PhD, Assoc. Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, PhD (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, DSc (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Motyl Alexander, DSc (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, DSc (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Yekelchik Serhii, DSc (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 21.12.23 (protocol № 8)
Registered by	the Ministry of Justice of Ukraine Certificate of state registration KB № 25421-15361 ПП dated 03.02.23
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ГРИЩЕНКО Тарас, ДОБРИЙ-ВЕЧІР Іван

Погляди американського політикуму на російсько-українські відносини
наприкінці 2021 – 23.02.2022 5

ГУМЕННА Ірина

Особливості становища українських студентських товариств
Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 роки)
крізь призму аналізу сеймових промов Мілени Рудницької 13

ДЕМЧЕНКО Дарія, НОВІКОВА Ольга

IX науковий семінар "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю.
Міграції, мережі, контакти" 19

ЖУРКІН Єгор

Політичні партії як інститути громадянського суспільства 24

ІРЧАК Ірина

Економічне становище єврейського населення українських губерній смуги осілості
наприкінці XIX – на початку XX століття 31

КОМАРОВ Данило, КРУГЛЯК Дмитро

Контрнаступальна операція Збройних сил України на Харківському напрямку у 2022 році:
досвід та стратегічне значення 38

ЛЯПІНА Олена

О.П. Оглоблин: організаційна і викладацька діяльність
у Київському інституті народної освіти (1920–1930 роки) 44

НАЗАРЕНКО Вадим

Зміни у структурі харчування населення Наддніпрянщини в другій половині XVIII–XIX століття.
Поширення картоплі та запровадження її в раціон 50

МОРДВІНЦЕВ В'ячеслав, ПОТЬОМКА Роман

Перебування Антіохійського Патріарха Макарія в Києві в середині XVII століття 55

ХОБТА Анна

Взаємовідносини між військовополоненими Центральних країн і населенням України
під час Першої світової війни 62

Інформація про авторів 67

CONTENTS

HRYSHCHENKO Taras, DOBRY-VECHIR Ivan

American politicians' views on russian-ukrainian relations at the end of 2021 – february 23, 2022 5

HUMENNA Iryna

Features of the position of the ukrainian student societies of Eastern Halichina
in the interwar period (1918–1939)
through the prism of the analysis of the speeches of Milena Rudnytska 13

DEMCHENKO Dariia, NOVIKOVA Olha

"Text and image: features of the interaction between narrative and visuality.
Migrations, networks, contacts" 19

ZHURKIN Yehor

Political parties as institutions of civil society in Ukraine 24

IRCHAK Iryna

Economic situation of the jewish population of the ukrainian governorates
of the pale of settlement at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries 31

KOMAROV Danilo, KRUHKIAK Dmytro

Counteroffensive operation of the Armed Forces of Ukraine on the Kharkiv direction in 2022:
experience and strategic significance 38

LIAPINA Olena

O. P. Ohloblyn: the organization and teaching activities
at the Kyiv institute of people's education (1920–1930th)..... 44

NAZARENKO Vadym

Changes in the strukture of nutrition of Dnieper Ukraine population
in the second half of the 18th and 19th centuries.
The potato spreading and its implementing in the daily diet 50

MORDVINTSEV Vyacheslav, POTEKKA Roman

The stay of the Antioch Patriarch Macarius in Kyiv in the middle of the 17th century 55

KHOBTA Anna

Relations between prisoners of war of the Central countries and the population of Ukraine
during the first world war..... 62

Information about the authors 67

ПОГЛЯДИ АМЕРИКАНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ НА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ 2021 – 23.02.2022

Вступ. Вплив Сполучених Штатів на міжнародну політику на сучасному етапі є надзвичайно вагомим, особливо у питаннях подолання криз глобального виміру. Саме тому актуальність цього дослідження полягає в тому, що автори демонструють, яка риторика домінувала в середовищі різних партійних та ідеологічних груп американського політикуму та яка була їхня реакція на загрозу розгортання кризи саме такого рівня, а саме підготовку до повномасштабного вторгнення Росії в Україну наприкінці 2021 – на початку 2022 року. Це особливо цінне в контексті розуміння як дій США на міжнародній арені цього періоду, так і здійснення цієї агресії. Метою даного дослідження є аналіз поглядів американського політикуму на російсько-українські відносини кінця 2021 – 23 лютого 2022 року.

Методи. Загальнонауковий метод синтезу у роботі застосовано для створення різнобічної картини поглядів американського політикуму на досліджуване питання на основі думок як окремих політиків, так і ідеологічно різноспрямованих політичних груп. Зі спеціально-історичних методів використано історико-генетичний, необхідний для з'ясування того, як відбувалася еволюція розуміння цими політичними групами та урядовцями загрози масштабної атаки російських військ на Україну, а також компаративний метод, необхідний для порівняння поглядів цих груп (наприклад, україністського, прогресивного кокусу та ультраправого Кокусу свободи).

Результати. Було проаналізовано позиції провідних партій та політиків США, президента, екс-високопосадовців щодо загрози повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році, а також простежено поступову еволюцію цих позицій від поміркованого підходу стосовно Росії до більш жорсткого.

Висновки. Хоча спочатку позиція як Конгресу, так і Президента щодо цієї проблеми була доволі нерішучою та спрямована на запобігання конфлікту дипломатичними засобами, проте поступово, до 24 лютого 2022 року, США таки вирішили ввести санкції проти Росії та надати військової допомоги Україні, хоча ультраліві та ультраправі сили у Конгресі, кожна маючи власні міркування, все ж виступали проти такої посиленої підтримки Вашингтоном Києва.

Ключові слова: США, Україна, Росія, повномасштабне вторгнення, демократія, міжнародні відносини.

Вступ

Постановка проблеми. Політичні перипетії у такій державі, як Сполучені Штати, завжди впливали як на її зовнішню політику, так і на загальносвітові процеси, враховуючи значний політичний, економічний та культурний потенціал цієї країни. Єдність чи розбіжність політичного розуміння тих чи інших світових проблем і способів їхнього розв'язання справляла значний вплив на дії цієї держави на міжнародній арені, стосунки з іншими країнами, ставлення до ключових проблем людства та шляхів їх вирішення. Особливо це стосується сучасності, коли політичне розмежування та поляризація у США досягли значного рівня, що впливає на всю політику Вашингтону. Саме тому **актуальність** даної статті полягає у тому, що автори досліджують те, як різні політичні сили та їхні складові групи ставилися до загрози нового (після 2014 р.) вторгнення російських військ в Україну, як змінювалася їхня оцінка подій. Це, власне, закладає основу як для розуміння подальших дій США на міжнародній арені, так і для досліджень поглядів американського політикуму вже у період після російського вторгнення. **Аналізуючи дослідження на цю тему**, необхідно відзначити таке. Враховуючи доволі вузьку специфіку (дослідження конкретних політичних груп США у конкретний, відносно короткий описуваний період) специфіку та відносну свіжість описуваних подій, якихось глибоких досліджень чи монографій науково-дослідницькі кола ще не створили. Загалом дослідники концентрують свою увагу більшою мірою на загальному процесі американсько-російських відносин або ж питаннях трансатлантичної єдності, не занурюю-

чись глибоко в аналіз внутрішньопартійних суперечок у США в описуваний період або ж торкаючись його побіжно. Таким чином, автори мусили спиратися значною мірою саме на конкретні джерела (документи, виступи та пресконференції політиків, наприклад Президента чи Держсекретаря, а також партійні заяви і повідомлення у пресі), ніж на науковий доробок певних авторів, ще більше надаючи цьому дослідженню самостійного характеру. Проте варто все ж таки згадати декількох дослідників, які вивчали теми американської політики в сучасний період в цілому, а також зовнішньої політики адміністрацій президентів США. Щодо міжпартійної та загалом політичної поляризації в американському політикумі можна відзначити дослідження Хімара та Верлана Левісів (Lewis H., & Lewis V., 2022), які аналізували проблему шкоди значного розмежування лівих і правих сил інтересам США та їхній внутрішній стабільності. Автори доходять висновків, що поняття "правих" і "лівих" у сучасній американській політиці вже давно неактуальне, адже самі по собі поняття поступово розмиваються і вже давно не відповідають чисто енциклопедичним поняттям "лібералів" та "консерваторів". Автори цієї статті загалом погоджуються з тим, що традиційне розмежування в рамках політичного спектра у США поступово зникає, проте, на їхній погляд, чітко визначені ідеологічні орієнтири все ж мають місце: наприклад, у так званого прогресивного крила, а також і в так званої течії трампізму, що належать до крайнє лівого та ультраправого політичних спектрів відповідно. Щодо теми зовнішньої політики та стратегії президента Байдена, відносин усередині НАТО та дипломатичного

протистояння з Росією у період 2021–22 рр. слід звернути увагу на дослідження Гом Рай Олсена (Olsen, 2022). Він наголошує на тому, що, попри загальне уявлення, що за часів Трампа і Байдена трансатлантичні відносини послабилися, в реальності все було не так погано: після анексії Росією Криму у 2014 р. на фоні спільних викликів і можливості нового масштабного російсько-вотргнення, співпраця лише посилювалася. Зрештою, більшість переговорів і дипломатичних зусиль для уникнення цієї нової війни відбувалися саме між Москвою та Вашингтоном, що лише підкреслює як важливість американських впливів у світі, так і бажання адміністрації Байдена їх вирішувати. Загалом, автори погоджуються з думкою Олсена щодо зростання зацікавленості США у міжнародних справах перед самим вторгненням, особливо враховуючи бажання американських еліт посилити вплив на міжнародній арені після невдалого завершення кампанії в Афганістані. Інші дослідники також зробили певний внесок у розвиток загальної тематики. Наприклад, американський дипломат і науковець Стівен Пайфер проводив загальні дослідження в контексті американсько-українських відносин часів Трампа та перспектив їхнього розвитку за Байдена, а щодо останнього вважав, що є ймовірність більшого залучення США в українське питання, побудову більш конструктивної співпраці, а також допомогу в питанні Донбасу (Pifer, 2020).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дослідження є аналіз поглядів американського політикуму на російсько-українські відносини кінця 2021 – 23 лютого 2022 р. Задля цього авторам необхідно вирішити такі завдання. По-перше, показати, як співвідносилася зовнішньополітична доктрина президента Байдена та його риторика і дії у період підготовки Росією повномасштабного вторгнення в Україну. По-друге, показати, як саме виведення американських військ з Афганістану вплинуло на усвідомлення необхідності допомоги Україні американським політикумом. По-третє, простежити еволюцію та становлення концепції захисту та допомоги Україні в середовищі американського політикуму в описуваний час. По-четверте, продемонструвати поляризацію думок усередині Демократичної та Республіканської партій у даному контексті.

Методи

Автори використовували різні методи для створення цього дослідження. Серед загальнонаукових методів це метод синтезу: автори намагалися представити загальну картину поглядів американського політикуму на загрозу повномасштабного вторгнення російських військ в Україну шляхом дослідження та узагальнення думок представників різних партій, політичних груп і, зрештою, окремих політиків, президента тощо. Серед спеціально-історичних варто відзначити історико-генетичний метод, що використовувався для демонстрації поступових еволюційних змін поглядів та думок в американському політичному середовищі, поступовому переходу до більш жорсткої щодо Росії політики. Компаративний метод застосовувався для порівняння підходу до даної міжнародної проблеми з боку різних політичних угруповань, особливо у середовищі радикальніших груп – прогресистів і так званих трампістів.

Результати

У дослідженні було показано різні погляди та позиції як членів Демократичної, так і Республіканської партій, провідних політиків, політичного керівництва США стосовно загрози російського повномасштабного вторгнення в Україну у кінці 2021 – на початку 2022 р. Також досліджено поступову еволюцію їхніх поглядів та став-

лення до означуваної проблеми, активізації зусиль з підтримки України, у тому числі і збройної.

Виклад основного матеріалу. Однією з найголовніших цілей для адміністрації президента Джоєфа Байдена, принаймні у перший рік його президентства, була концепція "Повернення Америки", тобто відновлення ролі Сполучених Штатів на міжнародній арені, повернення до статусу великих і впливових світових держав, адже в середовищі Демократичної партії, до якої належав і президент, вважали, що епоха Трампа призвела до катастрофічного падіння репутації країни за кордоном, до неоізоляціонізму, погіршення відносин з іноземними урядами та інших неприйнятних наслідків. Свою передвиборчу програму Байден озвучував ще у 2019 р. Зокрема, в одному зі своїх виступів (Biden, 2019) він говорив про такі ключові речі. По-перше, (і, мабуть, найголовніше): Байден наголошував на принциповій важливості демократії та демократичних процесів для будь-якої цивілізованої держави. Саме демократичні цінності об'єднують сучасний світ, тому їх необхідно оберігати та всіляко підтримувати. Прозвучав і заклик скликати Глобальний саміт за демократію, де, зібравши разом якомога більше світових гравців, спробувати вирішити важливі для всього світу проблеми, акцентуючи увагу на боротьбі з авторитарними тенденціями та корупцією. Постійний наголос на несприйнятті диктаторських режимів та всебічній підтримці демократії в різних кутках планети будуть надалі незмінною складовою риторики Байдена і тоді, коли він стане президентом. Наголошувалося у виступі і на необхідності боротьби за права людини та виступу слова у світі, що, зрештою, так само тісно пов'язувалося із захистом демократії. По-друге, у промові чітко простежується бажання відновити американське лідерство у світі, а проте не у стереотипній версії "світового поліцейського", а, радше, як морального лідера планети, що робить ставку не на грубу силу, а на дипломатичне вирішення конфліктів. Зрештою, ключовими в цьому плані були такі слова з даної промови: "Як нація, ми маємо довести світу, що Сполучені Штати готові керувати знову – але не лише прикладом нашої сили, але також силою нашого прикладу". Вочевидь, саме через всебічну підтримку дипломатичних процесів, переговорів і засудження війни як методу ведення міжнародної політики мала би відбуватися взаємодія США та інших держав. Проте, попри таку ідеалістично-месіанську роль Вашингтона у веденні зовнішніх справ, все ж важливим залишався і третій аспект промови: посилення співпраці із союзниками США по НАТО, кооперація у відстоюванні західних цінностей та протистояння авторитарним силам у світі. Хоча вступ у прямий конфлікт із КНР, Іраном чи Росією не розглядався, США повинні були б дотримуватися своїх зобов'язань перед союзниками, що означало і збройний їх захист у разі прямої загрози. Отже, зовнішньополітичну програму Джо Байдена можна коротко описати як прагнення посилити США через, з одного боку, захист демократичних ініціатив мирним шляхом, а з іншого – через тісніше згуртування із країнами-партнерами у протистоянні спільним для всіх небезпекам ззовні.

Однак на середину 2021 р. образ Сполучених Штатів як одного зі стовпів світового порядку, відданого своїм друзям та союзникам, захисника демократичних цінностей, який планувалося підтримувати адміністрацією Байдена, значно похитнувся, причому найбільше – внаслідок швидкої та погано спланованої операції з виведення американських військ з Афганістану. Незважаючи на те, що ініціатором поступового згорання

американської військової операції в цій країні був ще Дональд Трамп, який підписав з організацією "Талібан" угоду про виведення контингенту військ Коаліції до 1 травня 2021 р. (Agreement for Bringing Peace..., 2020), Байден не став змінювати цього рішення, хоча і переніс дату завершення операції на 11 вересня. Проте стрімкий наступ ісламістів у липні–серпні застав, здавалося, американців зненацька, а сам уряд у Кабулі колапсував буквально за декілька тижнів, і вже 15 серпня столиця Афганістану перейшла під контроль талібів. Єдиним, що у такій ситуації міг зробити Вашингтон – це принаймні організовано евакуювати американських солдатів, а також цивільних, охочих виїхати, – як місцевих, так і іноземців. Хоча вдалося вивезти близько 120 тисяч людей, проте багато хто змушений був залишитися позаду. Тисяця відповідей людські жертви в аеропорту лише додавали хаосу, а теракт 26 серпня, який забрав життя 13 американських військовослужбовців (Kabul airport attack..., 2021), ще раз підкреслив недостатній рівень безпеки всієї операції, яка зрештою завершилася 31 серпня, набагато раніше встановленого президентом терміну.

Така ситуація викликала у Сполучених Штатах як серед простих громадян, так і в середовищі політикуму дуже неоднозначну реакцію, зазвичай негативного характеру. Багатьма, зокрема у Конгресі, це сприймалося як значна поразка Сполучених Штатів на міжнародній арені, яка підірве їхній вплив у світі, значно знизить рівень довіри до країни її союзників та партнерів, а зрештою і будь-якої сили чи країни, орієнтованої на Захід загалом та США зокрема. З іншого боку, це могло би дати сигнал автократії по всій планеті, що тепер Вашингтон буде тільки відступати на міжнародній арені та може не наважитися на протидію їхнім потенційним загарбницьким планам. Щоправда, критиці зазвичай піддавалося не саме рішення про вивід військ, адже в частині суспільства та серед політиків вже багато років ширилося переконання про необхідність "завершити нескінченні війни за кордоном", більшість з яких були частиною глобальної війни з терором і тривали доволі довго (у випадку з Афганістаном майже 20 років). Тому передача тягаря ведення бойових дій проти талібів на плечі афганського уряду загалом не викликала значної хвилі невдоволення. Критиці піддавалося те, як саме було здійснено вивід військ, чому не було забезпечено порядок та аеропорту та в Кабулі, як влада могла допустити жертви серед цивільних, а особливо серед американських солдатів, а найголовнішим питанням було те, чи встоїть престиж США в очах як їхніх друзів, так і суперників. Самі конгресмени не соромились відверто висловлювати своє ставлення до ситуації. Лідер республіканців у Сенаті Мітч Макконелл заявив, що це "ганебна поразка американського керівництва" (Khan, 2021). Можливо, коментарі республіканців можна було деякою мірою списати та політичну гру проти президента-демократа, проте і в середовищі самої Демократичної партії лунала різка критика дій адміністрації Байдена (конгресмен Джеймс Ланжевен узагалі написав статтю з назвою "Я демократ, який виступив проти виводу [військ]. Ось чому це катастрофа"). (Langevin, 2021).

У другій половині 2021 р. в американській політиці розвинувся "постафганський синдром", тобто гостре відчуття ослаблення позицій країни у світі, усвідомлення своїх помилок у сфері зовнішніх відносин, доволі неприємне переосмислення орієнтирів і глобальної стратегії, враховуючи нову міжнародну реальність. Посуті, війна з терором була, якщо не програна, то принаймні завершена зовсім не так, як на це розраховува-

ли у Вашингтоні. Окрім певної медійної подібності картин того, як американські війська покидали В'єтнам та Афганістан (особливо часто в пресі порівнювали кадри евакуації гелікоптером людей із Сайгона та сумнозвісні кадри афганців, які чіплялися за американські літаки, щоб покинути Кабул), існував ще й неспростовний факт: після 20 років операції Коаліції результатом стало захоплення всієї країни талібами, що перекреслило всі задіяні США зусилля протягом цього періоду, а також означало втрату важливого центру, хоча і юридично не ідеальної, проте все ж прозахідної демократії в центрі Азії, однієї із точок впливу Вашингтону в регіоні, зрештою, стало небезпечним сигналом для дружніх держав як мусульманського світу, так і Тайваню чи Південної Кореї, еліти яких вже не могли бути повністю впевнені в тому, що в критичний момент їхній союзник прийде їм на допомогу. Нарешті, такі держави, як Китай та особливо Росія, гіпотетичний відхід США від ролі найвпливовішої у світі наддержави, міг наштовхнути на бажання спробувати розпочати силовими методами втілення власних територіальних амбіцій за рахунок слабших держав чи тих, що не входять до жодної із систем колективної оборони.

Зрештою, американський політикум, за винятком відкритих ізоляціоністів, почав активно шукати спосіб, як вибратися із цієї непростой зовнішньополітичної ситуації, в яку країна втрапила внаслідок виходу з Афганістану. Найголовнішою метою тепер став пошук якоїсь проблеми чи міжнародної кризи, достатньо важливої для світового порядку та розвитку демократії, яку США могли б вирішити і таким чином "реабілітуватися" як перед американським суспільством, так і перед своїми партнерами. Навіть для самого президента Байдена, рейтинг якого страждав від багатьох внутрішніх і зовнішніх проблем (постковідний період, соціальні заворушення, ціни на енергоресурси тощо), на які наклалися ще й Афганська криза, залагодження якогось важливого питання на міжнародній арені пішло б лише на користь. І вже дуже скоро такий шанс з'явився у вигляді загрози повномасштабного російського вторгнення в Україну у кінці 2021 – на початку 2022 р., тож США активно долучилися до спроб запобігти новій війні на європейському континенті.

Перше масове накопичення російських військ біля кордонів України у 2021 р. відбулося навесні (у березні–квітні) під приводом військових навчань та начебто у відповідь на подібні навчання країн НАТО під назвою Defender Europe 2021. Тоді офіційна реакція Сполучених Штатів була доволі стриманою. 8 квітня пресекретар Білого Дому Джен Псакі заявила, що "[...] Сполучені Штати стають все більше занепокоєні недавньою ескалацією російської агресії у східній Україні [...] Це все глибоко тривожні знаки" (Press briefing by Press Secretary Jen Psaki..., 2021). Зрештою, у самому Конгресі (особливо у Республіканській партії) також зросло невдоволення як млявістю реакції офіційного Вашингтона, так і такими кроками, як зняття санкцій із компанії, що будують газопровід "Північний потік-2" (De Luce, 2021). На той момент, оскільки масштабної ескалації тоді не сталося, то ця тема на певний час зникає з політичного життя США.

Проте вже восени 2021 р. починається другий і останній етап нарощення російської військової присутності вздовж українських кордонів, і цього разу ситуація була набагато більш небезпечною для міжнародного порядку та і, зрештою, американських інтересів у Європі. Починаючи з листопада, кількість російських військ тут стрімко зростала і на другу половину місяця стано-

вила вже приблизно 92 тисячі солдатів (Altman, 2021) і продовжувала зростати. Тепер офіційний Вашингтон намагався, використовуючи поки що традиційні методи дипломатичних закликів, переконати Москву в помилковості її дій. 10 листопада на спільній пресконференції у Вашингтоні Міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби та Держсекретаря Ентоні Блінкена з уст останнього прозвучали хоча і вже знайомі, проте все одно важливі заяви. Зокрема, він повторював (Secretary Antony J. Blinken..., 2021), що США надзвичайно стурбовані накопиченням російських військ на кордоні з Україною та продовжують уважно стежити за подіями. Було зрозуміло, що Сполучені Штати засуджують таку діяльність Москви, хоча, вочевидь, у Вашингтоні ще не були до кінця впевнені в тому, чи прагне російська влада розпочати в майбутньому якісь провокації чи це черговий блеф та "гра м'язами". Однак як би там не було, але Вашингтон явно підтримував дипломатичне рішення. Проте разом із тим Блінкен на цьому брифінгу наголошував на відданості США ідеалам незалежності та суверенітету України, її територіальній цілісності і навіть назвав це "залізними зобов'язаннями". Ці коментарі Держсекретаря явно вписувалися у загальну стратегію підтримки демократичних держав світу та покращення образу самих США в очах їхніх друзів та партнерів.

Проте така обережна риторика Блінкена задовольняла далеко не всіх американських політиків. Поки що роздавалися поодинокі заяви щодо необхідності посилення тиску на Росію, якщо та вирішить розпочати ескалацію, однак поступово їх ставало все більше. Наприклад, вже в листопаді голова відділу зовнішніх відносин Сенату демократ Роберт Менендес запропонував документ, за яким, у разі повномасштабного вторгнення Росії в Україну на Москву буде накладено цілий ряд санкцій, включаючи: Північний потік-2, банківську сферу та сферу енергоресурсів (нафта, газ, корисні копалини), державні компанії, топ-чиновників та військовий сектор (Basu, 2021). Проте на той момент все ж до таких різких кроків у Конгресі не наважилися вдатися.

У грудні ситуація на українсько-російському кордоні явно не покращилася. Тому до політичного діалогу вирішив вдатися вже сам Байден і 7 грудня провів онлайн-розмову із російським президентом. Як заявив за результатами цієї розмови радник із нацбезпеки Джейк Салліван: "Розмова між президентом Байденом і президентом Путіним були прямою та відвертою" (Borger, & Roth, 2021). У цій розмові Байден виступав із позиції захисника демократичних цінностей та права вибору Україною як суверенною державою будь-якої зовнішньополітичної орієнтації чи політичного курсу і висловлював уже звичне занепокоєння, а також вважав, що можна вирішити усі спірні питання мирним шляхом. Проте інша сторона не бажала слухати США, тож російський президент у свою чергу робив акцент на буцімто небезпеці з боку НАТО та на необхідності надання Росії гарантій того, що Альянс не стане розширюватися на схід. Як результат – сторони не дійшли згоди, і нарощення російських військ поруч з територією України тривало.

Уже наступного дня Перша заступниця прессекретаря Білого Дому Карін Жан-П'єр чітко сформулювала позицію офіційного Вашингтону, яку він займав на той момент: "Президент дав чітко зрозуміти, що якщо Росія обере і вдасться до ескалації, США [...] завдадуть значної та сильної шкоди російській економіці" (Press briefing by Press Secretary Jen Psaki and Secretary of Energy Jennifer Granholm, 2021). З одного боку, було справді відкрито заявлено про можливість не лише ди-

пломатичного, але й економічного тиску на Росію, проте з іншого – помітно, що Жан-П'єр всліяло уникала слова "санкції", вочевидь, щоб показати, що такий шлях все ще розглядається як другорядний, на відміну від саме дипломатії, "другий шанс" для якої все ще існував. І дійсно, у промові заступниці Держсекретаря значну увагу приділяє незацікавленості США у силовому тиску чи різних діях проти Росії, останню навпаки закликають до діалогу, вже традиційної деескалації, дотриманню Другого Мінського протоколу від 2015 р. Стає зрозумілим, що в той момент адміністрація Байдена ще не була готова до рішучих кроків у протистоянні з Москвою і навіть у визнанні необхідності такого протистояння в найближчому майбутньому. Поки що ідея "захисту демократії та суверенітету" розглядалася у площині політичних заяв, а не конкретних дій. І хоча не всі у Конгресі погоджувалися, що дипломатія – це єдиний шлях подальшого розвитку подій. Наприклад, сенатор-республіканець Роджер Вікер вважав, що в разі ескалації ситуації існує можливість збройного конфлікту між США та Росією, у тому числі із застосуванням ядерної зброї (Pittman, 2021). Але такий радикальний хід думок на даному етапі був, скоріше, рідкісним винятком.

Проте думка американського політикуму почала активно еволюціонувати в бік реальної підтримки України та стримання російських амбіцій після 17 грудня, коли російська влада представила список вимог до НАТО, де серед іншого зазначалося, що Москва бажає від Альянсу оголосити, що Україна ніколи не стане його членом, а також і не розміщувати війська та озброєння у центрально- та східноєвропейських країнах-членах НАТО, які приєдналися до нього після 1997 р. (Roth, 2021). Останній пункт узагалі був прямим втручанням у внутрішні справи блоку і, звісно ж, був відкинтий, хоча сама можливість діалогу не заперечувалася. Вочевидь, російська влада вирішила зробити такий крок до ескалації та подивитися на реакцію країн Заходу, особливо США, яка, очікувано, була негативною.

У самому Конгресі стали все активніше звучати заклики до відходу від дипломатії на користь тиску (і не лише політичного) на Росію. Наприклад, сенатори Роб Портман (республіканець) та Жан Шахін (демократка) об'єдналися, попри різну партійну належність, у своєму розумінні російсько-українських відносин того часу і у статті до The Washington Post виклали свої судження (Portman, & Shaheen, 2022). Автори описували Україну як волелюбну та демократичну державу, що прагне доєднатися до західних організацій – ЄС та НАТО – і потерпає від тиску сусідньої Росії, яка у 2014 р. здійснила вторгнення в Донецьку та Луганську області (тобто відкрито заявили про пряму участь російського контингенту, у той час як далеко не всі західні політики мали сміливість визнати цей факт навіть у 2021 р.). Лунала критика в сторону адміністрації Байдена за недостатньо рішучу позицію щодо скупчення російських військ на українських кордонах, як наслідок – пропонувалися такі кроки. По-перше, значно наростити постачання Києву американської зброї різних видів, по-друге, не змушувати Україну йти на які-небудь поступки Росії щодо своїх територій, а відведення російських військ зробити умовою для подальших переговорів. По-третє, кардинально змінити свою позицію щодо Північного потоку-2 і не дати йому запрацювати. І по-четверте, тісніше співпрацювати із союзниками та партнерами в Європі, підтримувати "трансатлантичну єдність". Отже, можна стверджувати, що ця стаття є відповіддю проукраїнських сил американського політикуму на недостатню, на їхню думку,

активність Вашингтону з недопущення подальшої російської агресії та певною мірою і програмою дій для цього. Розуміння реальності російської загрози для миру у світі все більше проникало в американську політику.

Проте не лише чинні політики того часу висловлювали свою незгоду з офіційним курсом уряду. Джон Болтон, радник із національної безпеки Дональда Трампа у 2018–2019 рр., консервативний республіканець, також опублікував статтю (Bolton, 2021), в якій критикував міжнародну політику НАТО, починаючи з 1990-х рр., у результаті якої не були покарані колишні комуністичні еліти у Східній Європі та особливо в Росії, давши змогу Москві плекати реваншистські настрої, а також нерозуміння колективним Заходом загрози, яку становить путінський режим. Основною помилкою США, на думку Болтона, було те, що країна не окреслила чітко межі, до яких НАТО планує розширюватися в майбутньому і, як наслідок, це призвело до появи "сірих зон", однією з яких є Україна, через що Москва має змогу тепер чинити тиск на останню. Виходом із цієї кризової ситуації Болтон бачив у: визначенні Альянсом тих країн, які він планує в майбутньому запрошувати до свого складу, у негайному наданні Україні західного озброєння, у повному скасуванні Північного потоку-2 та у спільних навчаннях українських та натівських (включно з американськими) військ на території України, щоб показати Москві рішучість Заходу у відстоюванні суверенітету цієї країни.

У кінці грудня 2021 – на початку січня 2022 р., після ще одного невдалого раунду онлайн-переговорів між Байденом та Москвою, офіційний Вашингтон став змінювати свою риторику на більш жорстку. Хоча заклики до деескалації та дипломатичного вирішення продовжували лунаєти, проте разом із ними зазвучали погрози застосування дуже серйозних економічних важелів тиску, що завдають дуже значної шкоди російській економіці, якщо країна все ж вирішить здійснити вторгнення в Україну (Collins, 2022). Проте урядова реакція явно відставала від планів конгресменів, які (зокрема, вже згаданий Роберт Менендес та ще 38 його колег) уже 12 січня розробили документ під назвою "Акт про захист українського суверенітету 2022", який, у разі прийняття, мав на меті (S. 3488 – Defending Ukraine Sovereignty Act of 2022): надати Україні 500 млн доларів на фінансування закупівлі озброєння, спорядження та на військові тренування, а також вимагатиме від президента Байдена час від часу оголошувати, чи вчиняє Росія нові кроки до ескалації, і, у разі підтвердження цього, накладати на неї нові санкції, особливо для запобігання відкриттю Північного потоку-2. Невдовзі подібний проект внесла і Республіканська партія, що свідчить про зростання двопартійної підтримки надання посиленої допомоги Україні і все меншій довірі американських політиків до можливості дипломатичного розв'язання цієї міжнародної проблеми. Проте, звісно, розмов про необхідності прямого збройного втручання США у разі повномасштабного вторгнення не було і, вочевидь, американське суспільство загалом та політики зокрема були не готові до такого кроку, навіть попри бажання захистити демократію та мир в Європі і остаточно позбутися "постафганського синдрому".

Також у цей час частина американських конгресменів прагнула показати свою підтримку Києву особисто – відвідавши Україну. Група сенаторів у складі демократів (Емі Клобучар, Джин Шагін, Кріса Мерфі та Річарда Блументаля) і республіканців (Роба Портмана, Кевіна Крамера та Роджера Вікера) оголосили (Klobuchar, bipartisan group of colleagues travel to Ukraine..., 2022),

що планують приїхати до Києва та зустрітися із президентом Зеленським (що зрештою і сталося), причому головними причинами називалися: підтримка демократії, захист суверенітету України та демонстрація двопартійної підтримки у боротьбі з російською агресією. Наголошувалося на тому, що США мусять посилити військову підтримку Києва, ввести більш суворі санкції проти Москви та тісніше кооперуватися із союзниками по Альянсу. По-суті, члени цієї групи стали голосом тієї частини американського політикуму, яка активно прагнула знову включити Сполучені Штати у боротьбу за захист демократичних цінностей та протистояння автократам, водночас саме Україна в цій концепції виступала як уособлення західних ідеалів та принципів, як країна, що вже багато років бореться за своє існування та право вибору власного шляху розвитку. Така група підтримки, безумовно, значно покращувала українсько-американський діалог та кооперацію і, звісно ж, збільшувала шанси для Києва набрати потрібну кількість голосів у Конгресі для посилення допомоги, як і надавала додаткового розголосу та привертала увагу американського суспільства до даної міжнародної проблеми.

Нарешті 19 січня було офіційно оголошено, що США надішлють Україні протитанкові ракети та амуніцію на суму в 200 млн доларів, а також дозволять трьом країнам Балтії зробити те саме (McLeary, & Woodruff Swan, 2022). Відразу у Конгресі почалися розмови про те, що допомогу необхідно надсилати якомога швидше, спростити більшість бюрократичних процедур. Наприклад, сенатор-республіканець Джим Ріш сказав: "Враховуючи терміновість ситуації, адміністрація Байдена повинна виявити політичну волю та з'ясувати, як працювати швидше і перемістити ці експортні ліцензії" (McLeary, & Woodruff Swan, 2022).

Однак існувала й опозиція курсу на озброєння України і взагалі на будь-яку конфронтацію з Росією. Якщо більшість політичного центру як Республіканської, так і Демократичної партій загалом погоджувалися на необхідності значного посилення санкцій проти Москви, необхідності недопущення запуску Північного потоку-2 та військовій підтримці України протягом найближчого майбутнього, то радикальні крила обох партій демонстрували набагато більш примиренську, а то й ворожу до України позицію, що проявлялося у численних коментарях таких конгресменів протягом кінця січня – в лютому 2022 р. Ліве крило Демократичної партії – Група (Кокус) прогресистів – загалом відстоювали м'які ізоляціоністські погляди. Хоча вони, звісно, засуджували агресивну поведінку Росії та її вимоги до НАТО, проте водночас боялися ескалації в разі подальших поставок зброї, а також непередбачуваної позиції Москви, якщо Вашингтон продовжить надавати посилену допомогу Києву. Це видно із заяви лідерів даного кокусу Прамілі Джаяпал та Барбари Лі від 26 січня, де вони наголошують на неможливості військового вирішення кризи та закликали продовжувати дипломатичні зусилля (Congressional Progressive caucus leaders..., 2022).

З іншого політичного полюсу виділялася крайня права гілка Республіканської партії – Кокус свободи. Члени цієї групи, серед яких більшість були прихильниками експрезидента Трампа та відповідно жорсткими критиками будь-яких ініціатив адміністрації Байдена, у тому числі і допомоги Україні. Їхньою узагальненою позицією можна вважати: заклик до концентрації на внутрішніх справах США, невтручання в закордонні конфлікти, що, на їхню думку, несуть країні тільки шкоду, не провокувати Росію на ескалацію, якомога менше

витрачати кошти платників податків на позаамериканські проблеми. Їх вирізняло також небажання глибоко занурюватися в історію російської агресії проти України, причому останню вони бачили зовсім не як демократичну країну, що бореться за виживання, а як частину традиційної російської сфери впливу, куди Вашингтону не слід втручатися. Наприклад, республіканець Метт Розендейл вважав, що "[...] не в американських інтересах проливати американську кров та [витрачати] багатства в Україні" (Press gaggle by Principal Deputy Press Secretary Karine Jean-Pierre..., 2021), а республіканець Пол Госар заявляв, що "Вторгнення Росії в Україну не є безпосередньою загрозою безпеці американського народу" (Marcos, 2022).

Протягом лютого 2022 р. російські війська продовжували накопичуватися на українських кордонах і разом із цим тільки зростала напруга в американсько-російських відносинах. Офіційний Вашингтон тепер займав набагато жорсткішу позицію, ніж раніше. Наприклад, уже 7 лютого на пресконференції Байдена та канцлера ФРН Олафа Шольца президент США зазначив, що "якщо Росія вторгнеться [...], Північного потоку-2 більше не буде. Ми покладаємо йому край" (Remarks by President Biden and Chancellor Scholz..., 2022). Тобто, з одного боку, було висловлено чітку економічну погрозу, проте з іншого – президент все ще не наважувався на застосування санкцій проти проєкту негайно, ще до початку можливого вторгнення.

У середині місяця повномасштабне вторгнення в Україну ставало все більш вірогідним, а 22-го лютого Москва взагалі офіційно визнала квазіреспубліки на сході України, різко піднявши градус ескалації. У відповідь двопартійний Український кокус (найвпливовіша проукраїнська організація Конгресу), на чолі з республіканцями Брайаном Фіцпатріком і Енді Гаррісом, а також демократами Марсі Каптур і Майком Квіглі закликали США та міжнародних партнерів офіційно: не допустити введення в дію Північного потоку-2, накласти жорсткі санкції на російський олігархат, а також надати додаткову військову та фінансову допомогу Україні (Congressional Ukraine caucus statement..., 2022). У той же день лідер республіканців у Сенаті Мітч Макконнелл також заявив про необхідність надання Україні ресурсів, у тому числі і зброї, для захисту від Росії, накласти на Росію "нищівні" санкції та зміцнити оборону НАТО для відсічі можливої агресії в майбутньому (McConnell on Putin invading Ukraine..., 2022). Це явно демонструє високий рівень усвідомлення російської загрози у Конгресі США та важливість забезпечення України всім необхідним задля захисту своєї незалежності. Що ж до офіційної реакції Білого Дому, то в період з 15 по 22 лютого Джоєф Байден записав кілька важливих, проте загалом схожих за своїм змістом звернень до народу. По суті, це був його останній заклик до російської влади схаменутися, завершити ескалацію і знову сісти за стіл переговорів, це вже означало, що США не будуть мовчки спостерігати за подальшими російськими провокаціями. Наприклад, у зверненні 22 лютого (Remarks by President Biden announcing response..., 2022), Байден зазначив, що у відповідь США накладають санкції на Росію, зокрема на її банківську сферу, суверенний борг та персональні санкції. Також президент підкреслив, що між країнами НАТО існує єдність, що США разом із Німеччиною не допустять введення в дію Північного потоку-2, що підтримка України буде тривати, а тиск на Росію, у разі ще більшого загострення ситуації, лише зростатиме. Можна констатувати, що позиція

президента набула чітко вираженої форми, коли США разом із союзниками робитимуть все для захисту суверенної демократичної держави від дій агресора – те, що і мав би тепер робити Вашингтон у подібній ситуації, згідно із політичним курсом Байдена, який він висловив ще у 2019 р. Однак слід зазначити, і це підкреслював у попередніх промовах американський лідер, військовим шляхом США будуть захищати лише країни Альянсу, проте воювати з Росією через Україну країна не збирається, як і посилати туди своїх військових. Це і була та "червона лінія" Байдена, яку він порушувати не збирався і, можливо, така позиція, навпаки – дала впевненість російській владі в тому, що в разі повномасштабного вторгнення в Україну жодних силових дій Заходу у відповідь очікувати не варто. Зрештою жодні дипломатичні кроки чи санкції у підсумку не спинили повномасштабне російське вторгнення в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року.

Дискусія і висновки

У зв'язку із слабким рівнем дослідження даної теми та її вузькою спеціалізацією, повноцінної наукової дискусії із цього приводу ще немає. Однак автори статті, дослідивши публікації на дотичну тематику, як уже зазначалося, загалом дотримуються думки, що ідеологічна складова американських політичних сил, хоча і не співвідноситься чітко із поділом на "лівих і правих" (так само, як і дослідники Левіси), проте все ж існують чіткі ідеологічні установки прогресистів і трампістів, які мали власну позицію (загалом негативну) щодо необхідності надання посиленої допомоги Україні. Автори також висловлюють згоду з дослідником Олсеном щодо посилення ролі США на міжнародній арені у місяці перед вторгненням та зростання бажання у тому числі і Джоєфа Байдена бути залученим до дипломатичного вирішення конфлікту.

На основі поставлених дослідниками завдань, можна зробити такі висновки. По-перше, офіційна зовнішньополітична стратегія президента Байдена була орієнтована на дипломатичне розв'язання світових проблем, підтримку демократії та демократичних країн, а також кооперацію із союзниками по НАТО та іншими дружніми країнами у захисті світового порядку. Проте Афганська криза 2021 р. стала значним викликом для байдєнівської концепції і показала, що для захисту демократії у світі та забезпечення позитивного сприйняття образу США потрібно докладати значних зусиль. Під час підготовки російського вторгнення Білий Дім все ще був недостатньо рішучий у розв'язанні цієї проблеми, орієнтувався значною мірою на дипломатичні зусилля та переговори, які результату так і не дали. І лише з лютого Байден починає активно запроваджувати санкції проти Росії та заявляти про необхідність надання всієї необхідної допомоги Україні. Проте він до кінця витримував свої "червоні лінії", постійно акцентуючи увагу на потребі не допустити війни з Москвою через Україну. По-друге, самі конгресмени та високопосадовці були загалом більш рішуче налаштовані на допомогу Києву, хоча законодавча діяльність у цьому питанні активізується лише із січня 2022 р. Загалом можна побачити двопартійну підтримку ідеї захисту української незалежності. По-третє, слід зауважити, що радикальні кола обох партій, кожне маючи свої на те причини, не погоджувалися на допомогу Україні у тій мірі, якої вимагала тогочасна міжнародна безпекова ситуація, чим вносили розлад у внутрішньопартійну єдність, хоча і не завадили "поміrkованим" членам своїх партій прийняти пакет фінансової та військової допомоги Києву і загалом на

той момент їхнє зовнішньополітичне бачення не стало думкою більшості. Нарешті, "постафганський синдром", принаймні всередині США, у їх політичних колах, було подолано загальним прагненням, а головне, готовністю знову взятися до розв'язання світових проблем, які загрожували миру та безпеці планети.

Перспективи подальших досліджень з даної тематики виглядають доволі багатонадійними, особливо коли йдеться про дослідження американської політичної думки наступного етапу – періоду повномасштабного вторгнення Росії в Україну, взаємодії політичних кіл та основних партій США, реакції Білого дому, радикальних груп обох партій і того, як американський політикум впливав на діяльність своєї країни на міжнародній арені після 24 лютого 2022 року.

Внесок авторів. Тарас Грищенко – концептуалізація, методологія, збір емпіричних даних та їх валідація, написання перегляд, редагування; Іван Добрий-Вечір – концептуалізація, методологія, збір емпіричних даних та їх валідація, написання, оригінальна чернетка.

Список використаних джерел

Agreement for Bringing Peace to Afghanistan between the Islamic Emirate of Afghanistan which is not recognized by the United States as a state and is known as the Taliban and the United States of America. (2020). In <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/Agreement-For-Bringing-Peace-to-Afghanistan-02.29.20.pdf>.

Altman, H. (2021, November 21). Russia preparing to attack Ukraine by late January: Ukraine defense intelligence agency chief. *Military Times*. <https://www.militarytimes.com/flashpoints/2021/11/20/russia-preparing-to-attack-ukraine-by-late-january-ukraine-defense-intelligence-agency-chief/>

Basu, Z. (2021, November 19). Top Democrat proposes crushing sanctions if Russia invades Ukraine. *Axios*. <https://www.axios.com/2021/11/19/russia-ukraine-sanctions-menendez>

Bolton, J. (2021, December 28). John Bolton: Now Is the Time For NATO To Stand Up To Russia. *19FortyFive*. <https://www.19fortyfive.com/2021/12/john-bolton-now-is-the-time-for-nato-to-stand-up-to-russia/>

Borger, J., & Roth, A. (2021, December 8). Biden and Putin make little apparent headway on Ukraine in virtual summit. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/07/joe-biden-vladimir-putin-virtual-summit-ukraine-russia>

Collins, M. (2022, January 12). Biden, Democrats call for sanctions on Putin, other top Russian officials if Kremlin invades Ukraine. *USA TODAY*. <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2022/01/12/russia-ukraine-invasion-democrats-threaten-sanctions/9185733002/?gnt-cfr=17>.

Congressional Ukraine caucus statement on Russia's imminent invasion of Ukrainian territory. (2022, February 22). Congressman Brian Fitzpatrick. <https://fitzpatrick.house.gov/2022/2/congressional-ukraine-caucus-statement-on-russia-s-imminent-invasion-of-ukrainian-territory>

Congressional Progressive caucus leaders Reps. Jayapal and Lee call for diplomatic solution to crisis in Ukraine. (2022, January 26). Congressional Progressive Caucus. <https://progressives.house.gov/2022/1/congressional-progressive-caucus-leaders-reps-jayapal-and-lee-call-for-diplomatic-solution-to-crisis-in-ukraine>

De Luce D. Biden under fire after waiving sanctions on Russian gas pipeline firm. (2021, May 19). *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/politics/national-security/biden-comes-under-fire-congress-after-waiving-sanctions-russian-gas-n1267975>

Joe Biden. (2019, July 11). Joe Biden delivers foreign policy address in New York City [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=cH1LXd0dZ8g>

Khan, M. (2021, August 16). Republicans play blame game with Biden on Afghanistan. *ABC News*. <https://abcnews.go.com/Politics/republicans-play-blame-game-biden-afghanistan/story?id=79481240>

Klobuchar, bipartisan group of colleagues travel to Ukraine, will meet with Ukraine president in face of Russian aggression. (n.d.). U.S. Senator Amy Klobuchar. <https://www.klobuchar.senate.gov/public/index.cfm/news-releases?ID=28C8E061-0010-462C-AF48-4BE6B5718521>

Langevin, J. (2021, August 17). I'm a Democrat Who Opposed the Afghanistan Withdrawal. This Catastrophe Is Why. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2021/08/17/afghanistan-withdrawal-taliban-biden-congress-democrats-military-plan/>

Lewis, V., & Lewis, H. (2022). The myth of left and right. In *Oxford University Press eBooks*. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197680216.001.0001>

Marcos, C. (2022, January 29). *GOP faces divisions over siding with Ukraine against Russia*. The Hill. <https://thehill.com/homenews/house/591906-gop-faces-divisions-over-siding-with-ukraine-against-russia/>

McConnell on Putin invading Ukraine: "The world is watching" for America's response. (2022, February 22). <https://www.republicanleader.senate.gov/>

newsroom/press-releases/mcconnell-on-putin-invading-ukraine-the-world-is-watching-for-americas-response-

McLeary P., & Woodruff Swan B. U.S. approves allied weapons shipments to Ukraine as worries mount Woodruff Swan B. U.S. approves allied weapons shipments to Ukraine as worries mount. (2022, January 19). *POLITICO*. <https://www.politico.com/news/2022/01/19/us-allies-ukraine-weapons-russia-invasion-527375>

Olsen G. R. (2022). "America is Back" or "America First" and the Transatlantic Relationship. *Politics and Governance*, 10(2), 154–164. <https://doi.org/10.17645/pag.v10i2.5019>

Pifer, S. (2020). The Biden Presidency and Ukraine. *Stanford International Policy Review*, 5(2), 6–11. https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/sipr_fall_2020_final2.pdf#page=6

Pittman, A. (2021, December 10). Sen. Wicker: Don't rule out attacking Russia with nukes, ground troops. *Mississippi Free Press*. <https://www.mississippifreepress.org/18727/sen-wicker-dont-rule-out-attacking-russia-with-nukes-ground-troops>

Portman, R., & Shaheen, J. (2022, January 26). Ukraine stood with the West in 2014. Today we must stand with Ukraine. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2021/12/24/rob-portman-jeanne-shaheen-us-must-stand-with-ukraine-against-russian-aggression/>

Press briefing by Press Secretary Jen Psaki and Secretary of Energy Jennifer Granholm, April 8, 2021. (2021, April 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/press-briefings/2021/04/08/press-briefing-by-press-secretary-jen-psaki-and-secretary-of-energy-jennifer-granholm-april-8-2021/>

Press gaggle by Principal Deputy Press Secretary Karine Jean-Pierre en route Kansas City, MO. (2021, December 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/press-briefings/2021/12/08/press-gaggle-by-principal-deputy-press-secretary-karine-jean-pierre-en-route-kansas-city-mo/>

Remarks by President Biden and Chancellor Scholz of the Federal Republic of Germany at press conference. (2022, February 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/02/07/remarks-by-president-biden-and-chancellor-scholz-of-the-federal-republic-of-germany-at-press-conference/>

Remarks by President Biden announcing response to Russian actions in Ukraine. (2022, February 22). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/02/22/remarks-by-president-biden-announcing-response-to-russian-actions-in-ukraine/>

Roth, A. (2021, December 18). Russia issues list of demands it says must be met to lower tensions in Europe. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/17/russia-issues-list-demands-tensions-europe-ukraine-nato>

S.3488 – Defending Ukraine Sovereignty Act of 2022. (n.d.). In *Congress.gov*. <https://www.congress.gov/bills/117th-congress/senate-bill/3488/text?s=1&r=29&q=%7B%22search%22%3A%5B%22REAL+Act%22%5D%7D>

Secretary Antony J. Blinken and Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba – United States Department of State. (2021, November 19). United States Department of State. <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-and-ukrainian-foreign-minister-dmytro-kuleba/>

The Visual Journalism Team. (2021, August 27). Kabul airport attack: What do we know? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-58349010>

References

Agreement for Bringing Peace to Afghanistan between the Islamic Emirate of Afghanistan which is not recognized by the United States as a state and is known as the Taliban and the United States of America. (2020). In <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/Agreement-For-Bringing-Peace-to-Afghanistan-02.29.20.pdf>.

Altman, H. (2021, November 21). Russia preparing to attack Ukraine by late January: Ukraine defense intelligence agency chief. *Military Times*. <https://www.militarytimes.com/flashpoints/2021/11/20/russia-preparing-to-attack-ukraine-by-late-january-ukraine-defense-intelligence-agency-chief/>

Basu, Z. (2021, November 19). Top Democrat proposes crushing sanctions if Russia invades Ukraine. *Axios*. <https://www.axios.com/2021/11/19/russia-ukraine-sanctions-menendez>

Bolton, J. (2021, December 28). John Bolton: Now Is the Time For NATO To Stand Up To Russia. *19 FortyFive*. <https://www.19fortyfive.com/2021/12/john-bolton-now-is-the-time-for-nato-to-stand-up-to-russia/>

Borger, J., & Roth, A. (2021, December 8). Biden and Putin make little apparent headway on Ukraine in virtual summit. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/07/joe-biden-vladimir-putin-virtual-summit-ukraine-russia>

Collins, M. (2022, January 12). Biden, Democrats call for sanctions on Putin, other top Russian officials if Kremlin invades Ukraine. *USA TODAY*. <https://www.usatoday.com/story/news/politics/2022/01/12/russia-ukraine-invasion-democrats-threaten-sanctions/9185733002/?gnt-cfr=17>.

Congressional Ukraine caucus statement on Russia's imminent invasion of Ukrainian territory. (2022, February 22). Congressman Brian Fitzpatrick. <https://fitzpatrick.house.gov/2022/2/congressional-ukraine-caucus-statement-on-russia-s-imminent-invasion-of-ukrainian-territory>

Congressional Progressive caucus leaders Reps. Jayapal and Lee call for diplomatic solution to crisis in Ukraine. (2022, January 26). Congressional Progressive Caucus. <https://progressives.house.gov/2022/1/congressional-progressive-caucus-leaders-reps-jayapal-and-lee-call-for-diplomatic-solution-to-crisis-in-ukraine>

De Luce D. Biden under fire after waiving sanctions on Russian gas pipeline firm. (2021, May 19). NBC News. <https://www.nbcnews.com/politics/national-security/biden-comes-under-fire-congress-after-waiving-sanctions-russian-gas-n1267975>

Joe Biden. (2019, July 11). Joe Biden delivers foreign policy address in New York City [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=cH1LXd0dZ8g>

Khan, M. (2021, August 16). Republicans play blame game with Biden on Afghanistan. ABC News. <https://abcnews.go.com/Politics/republicans-play-blame-game-biden-afghanistan/story?id=79481240>

Klobuchar, bipartisan group of colleagues travel to Ukraine, will meet with Ukraine president in face of Russian aggression. (n.d.). U.S. Senator Amy Klobuchar. <https://www.klobuchar.senate.gov/public/index.cfm/news-releases?id=28C8E061-0010-462C-AF48-4BE6B5718521>

Langevin, J. (2021, August 17). I'm a Democrat Who Opposed the Afghanistan Withdrawal. This Catastrophe Is Why. Foreign Policy. <https://foreignpolicy.com/2021/08/17/afghanistan-withdrawal-taliban-biden-congress-democrats-military-plan/>

Lewis, V., & Lewis, H. (2022). The myth of left and right. In Oxford University Press eBooks. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197680216.001.0001>

Marcos, C. (2022, January 29). GOP faces divisions over siding with Ukraine against Russia. The Hill. <https://thehill.com/homenews/house/591906-gop-faces-divisions-over-siding-with-ukraine-against-russia/>

McConnell on Putin invading Ukraine: "The world is watching" for America's response. (2022, February 22). <https://www.republicanleader.senate.gov/newsroom/press-releases/mcconnell-on-putin-invading-ukraine-the-world-is-watching-for-americas-response->

McLeary P., & Woodruff Swan B. U.S. approves allied weapons shipments to Ukraine as worries mount. (2022, January 19). POLITICO. <https://www.politico.com/news/2022/01/19/us-allies-ukraine-weapons-russia-invasion-527375>

Olsen G. R. (2022). "America is Back" or "America First" and the Transatlantic Relationship. *Politics and Governance*, 10(2), 154–164. <https://doi.org/10.17645/pag.v10i2.5019>

Pifer, S. (2020). The Biden Presidency and Ukraine. *Stanford International Policy Review*, 5(2), 6–11. https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/sipr_fall_2020_final2.pdf#page=6

Pittman, A. (2021, December 10). Sen. Wicker: Don't rule out attacking Russia with nukes, ground troops. Mississippi Free Press. <https://www.mississippifreepress.org/18727/sen-wicker-dont-rule-out-attacking-russia-with-nukes-ground-troops>

<https://www.mississippifreepress.org/18727/sen-wicker-dont-rule-out-attacking-russia-with-nukes-ground-troops>

Portman, R., & Shaheen, J. (2022, January 26). Ukraine stood with the West in 2014. Today we must stand with Ukraine. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2021/12/24/rob-portman-jeanne-shaheen-us-must-stand-with-ukraine-against-russian-aggression/>

Press briefing by Press Secretary Jen Psaki and Secretary of Energy Jennifer Granholm, April 8, 2021. (2021, April 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/press-briefings/2021/04/08/press-briefing-by-press-secretary-jen-psaki-and-secretary-of-energy-jennifer-granholm-april-8-2021/>

Press gaggle by Principal Deputy Press Secretary Karine Jean-Pierre en route Kansas City, MO. (2021, December 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/press-briefings/2021/12/08/press-gaggle-by-principal-deputy-press-secretary-karine-jean-pierre-en-route-kansas-city-mo/>

Remarks by President Biden and Chancellor Scholz of the Federal Republic of Germany at press conference. (2022, February 8). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/02/07/remarks-by-president-biden-and-chancellor-scholz-of-the-federal-republic-of-germany-at-press-conference/>

Remarks by President Biden announcing response to Russian actions in Ukraine. (2022, February 22). The White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/02/22/remarks-by-president-biden-announcing-response-to-russian-actions-in-ukraine/>

Roth, A. (2021, December 18). Russia issues list of demands it says must be met to lower tensions in Europe. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/17/russia-issues-list-demands-tensions-europe-ukraine-nato>

S.3488 – Defending Ukraine Sovereignty Act of 2022. (n.d.). In *Congress.gov*. <https://www.congress.gov/bills/117th-congress/senate-bill/3488/text?s=1&r=29&q=%7B%22search%22%3A%5B%22REAL+Act%22%5D%7D>

Secretary Antony J. Blinken and Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba – United States Department of State. (2021, November 19). United States Department of State. <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-and-ukrainian-foreign-minister-dmytro-kuleba/>

The Visual Journalism Team. (2021, August 27). Kabul airport attack: What do we know? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-58349010>

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.23

Прорецензовано / Revised: 30.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.23

Taras HRYSHCHENKO, DSc (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID: 0000-0002-2565-9536/

e-mail: hryshchenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Ivan DOBRY-VECHIR, Master's Student

ORCID: 0009-0006-5489-972X

e-mail: eoraptorua@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AMERICAN POLITICIANS' VIEWS ON RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONS AT THE END OF 2021 – FEBRUARY 23, 2022

Background. *United States as a global superpower and one of the world's most developed centers of economy, technology and culture plays the key role on the international stage. Its influence on the global politics in the face of modern crisis makes it very important to understand American political elite's plans and actions to have a better picture of the Washington's stance on the current world development. That's why the topicality of this article is that it examines the very rhetoric of the American political elites, especially Democratic and Republican parties, including their radical (left- and right-wing) groups as well as their own reaction and actions in the face of a global crisis of such kind – a threat of a full-scale Russian invasion of Ukraine during late 2021 – early 2022. Understanding of those different political view plays a substantial role in any analysis of US actions on the world stage before and after the Russian 2022 aggression. The aim of the article is to analyze the American politicians' views on the Russia-Ukraine relations at the end of 2021 – February 23, 2022.*

Methods. *The authors use a method of synthesis as a general scientific method to create a broad picture of the American politicians' views on the researched subject as a whole, using particular political groups and individual politicians' stance on the Russian threat to Ukraine during the described period. Other methods (special historical ones) are also used, including historical-genetic method to trace the evolution of the aforementioned views under internal and external challenges. Another method – comparative one – helps us compare the difference in understanding of a Russian threat between different US political groups (especially the radical ones – Progressive Caucus and Freedom Caucus).*

Results. *This article clarifies the positions and stance as well as their evolution of the prominent US parties (Democratic and Republican), the President and ex-politicians on the subject of the Russian military threat to Ukraine in the researched period.*

Conclusion. *Despite the originally weak and diplomatic stance of the US political spectrum regarding the Russian potential invasion plans, attempts of peaceful resolution of the situation have failed, and so Washington started to support Ukraine militarily even before 23.02.2022, despite the radical politicians' reluctance to do so.*

Keywords: *US, Ukraine, Russia, full-scale invasion, democracy, international relations.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішеннях про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477)“192/199”+378

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.2>

Ірина ГУМЕННА, здобувач, ст. викл.

ORCID ID: 0000-0001-5441-0249

e-mail: gumenna19@gmail.comТернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна
Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 РОКИ) КРИЗЬ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ СЕЙМОВИХ ПРОМОВ МІЛЕНИ РУДНИЦЬКОЇ

Вступ. Міжвоєнний період (1918–1939 роки) у Східній Галичині характеризувався як власне політикою Другої Речі Посполитої, впливом міжнародної ситуації, так і боротьбою українського населення за самовизначення. Українські студентські товариства вели у цей період активну діяльність: від освітньо-культурницької до національно орієнтованої роботи. Сьогодні молодь є теж активним учасником процесів державотворення, тому, вивчаючи національно-культурницьку діяльність українських студентських товариств Східної Галичини, та, зокрема, аналізуючи умови, у яких діяли студентські товариства, можна виокремити як каталізуючі, так і стримувальні чинники, що мали вплив на діяльність учасників товариств в умовах боротьби за свої права та створення української держави.

Методи. Здійснюючи комплексний огляд сеймових промов та враховуючи риси міжвоєнного періоду й політики Польської Республіки, необхідно дотримуватись принципу об'єктивності, особливо при аналізі емоційних промов, які торкались політичної ситуації досліджуваного періоду та використовувати цілу низку методів, зокрема загальнонаукових, міждисциплінарних та власне історичних.

Результати. Проаналізовано сеймові промови громадсько-політичної діячки, учасниці феміністичного руху М. Рудницької, яка входила до комісії закордонних та освітніх справ Польського Сейму. У промовах висвітлено події, аналіз яких дає можливість оцінити умови діяльності українських студентських товариств Східної Галичини та їх вплив на становище студентських організацій. В аналізованих промовах відзначається активна боротьба за освітньо-культурницькі можливості, створення українського університету, економічну самостійність студентських товариств. Важливим напрямком роботи українських студентських товариств була національно орієнтована діяльність, яка зустрічала дієвий супротив владних органів та органів охорони правопорядку. У статті виділено фактори, які найбільше впливали на становище українського студентського руху та його діяльність. Показано підтримку українських студентських товариств Східної Галичини громадсько-політичними діячами, які представляли західноукраїнські території у Сеймі, зокрема М. Рудницькою.

Висновки. На основі аналізу сеймових промов депутатки М. Рудницької виділено характерні риси становища українських студентських товариств Східної Галичини, особливості їхньої діяльності у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) у національно-культурному житті українського народу.

Ключові слова: українські студентські товариства, Східна Галичина, Мілена Рудницька, бюджетна комісія, національно-культурна діяльність, пацифікація, український університет.

Вступ

Українські студентські товариства Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) здійснювали активну національно-культурницьку діяльність: сприяли охопленню освітою сільського населення, брали участь у наукових пошуках, сприяли економічній підтримці українців Галичини, поширювали ідеї національного самовизначення, влаштовували конгреси, зібрання, тематичні свята, а також займались публіцистичною діяльністю. Окрім вищепереліченого, учасники українських студентських товариств взаємодіяли з міжнародними студентськими організаціями та створювали свої представництва в різних європейських державах. Водночас варто зауважити, що міжвоєнний період (1918–1939 рр.) був наповнений низкою подій, які впливали на становище та якісно-кількісні показники діяльності українських студентських товариств Східної Галичини, зокрема, серед таких подій варто виділити: втрата державності ЗУНР, політика колонізації та акція "пацифікації", наростання міжнародного напруження та прихід до влади в окремих державах правителів – прихильників антидемократичних політичних режимів... Однак українські студентські товариства Східної Галичини у задекларований період, незважаючи на відверто несприятливі умови для діяльності, продовжували відігравати вагомий роль у національно-культурному житті західноукраїнських земель.

Власне, сьогодні, у період активного захисту нашої державності, важливо враховувати досвід діяльності українських студентських товариств Східної Галичини

досліджуваного періоду, які попри велику кількість стримувальних чинників продовжували свою діяльність і поширювали інформацію про українство та його бажання самовизначення на міжнародній арені.

Аналіз сеймових промов і виступів це насамперед робота з першоджерелами та матеріалами суміжного з ними характеру. Власне, у даному дослідженні проаналізовано низку сеймових промов М. Рудницької, зокрема: "Промову про закриття 5-ти вищих класів державної гімназії в Станіславові з українською мовою викладання та внесення протесту проти примусової участі української молоді у польських національних святах", "Заяву на засіданні бюджетної комісії Сейму в справі фінансування українського університету у Львові", "Промову на засіданні бюджетної комісії Сейму про ліквідацію тернопільської, дрогобицької та рогатинської гімназій, про стан вищого шкільництва та інші питання", "Про стан українського шкільництва з поданням характеристики основних тенденцій освітньої політики польського уряду по відношенню до українського населення: денаціоналізація, поліційна система та інші питання", де окрім питань діяльності шкіл та процесів, які стосувались учнівської молоді, висвітлено відомості про становище українських студентів та окреслено умови, у яких здійснювали свою діяльність учасники українського студентського руху на територіях Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Варто відзначити, що промови написані чітко, всі твердження та заклики здебільшого підтверджені фактами. Окремі приватні листи та

парламентські звернення мають емоційні вкладки, однак відрізняються структурованістю, масштабністю викладу, власними авторськими роздумами та порівняннями, містять оціночні судження, які завжди супроводжуються підтверджувальним фактажем чи прикладами. В епістолярній спадщині та сеймових промовах парламентарки можна простежити за політичними вподобаннями авторки, однак відзначити, що у них дотримано принципів об'єктивної оцінки тогочасної ситуації.

Щодо історіографічних напрацювань, то постать М. Рудницької, незважаючи на її вагомий внесок у процеси державотворення, досліджена доволі мало. Першою, хто детально дослідила суспільно-політичну діяльність громадсько-політичної діячки, була М. Богачевська-Хом'як. Ще однією з відомих дослідниць біографічних відомостей і діяльності Мілени Рудницької є М. Дядюк, яка систематизувала та впорядкувала низку листів, рефератів, промов, звернень та інших документальних джерел, що належали громадській діячці (Дядюк, 1998). Ідеологічні основи політичної діяльності, їх еволюція впродовж життєвого та політичного шляху висвітлена в доробку Л. Барбари (Барбара, 2013). Однак внесок М. Рудницької у державотворчі процеси, розвиток освітньо-наукового життя західноукраїнських земель, її діяльність в еміграції та особливості впливу її промов, листування, послань та клопотань на становище українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), підтримка їх ідейних спрямувань та напрямків діяльності потребує більш детального аналізу та дослідження.

Мета та завдання дослідження. Виходячи з актуальності зазначеної теми метою дослідження є виокремлення характерних особливостей становища та діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) через аналіз сеймових промов парламентарки та громадської діячки Мілени Рудницької.

Об'єктом дослідження поставатимуть державотворчі процеси на землях Східної Галичини та тенденції, притаманні як для політики Другої Речі Посполитої, так і для міжнародних відносин міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), а також національно-культурна сфера діяльності українських студентських товариств.

Предметом вивчення постає становище та діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), їх роль у національно-культурному житті досліджуваних територій виходячи з умов, у яких вони розвивалися, через аналіз сеймових промов Мілени Рудницької.

З'ясування мети, об'єкта та предмета дослідження ставить перед нами такі завдання: розглянути джерельну базу, зокрема, сеймові промови Мілени Рудницької та виокремити особливості становища та діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.); простежити місце українських студентських товариств у національно-культурному житті Східної Галичини зазначеного періоду виходячи з їх багатовекторної діяльності.

Методи

Основоположними принципами наукового дослідження є: історизм, за допомогою якого показано взаємозумовленість конкретно-історичних обставин діяльності українських студентських товариств Східної Галичини досліджуваного періоду; об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від політичних, партійних чи ідеологічних настанов. Теоретичною базою емпіричного аналізу проблеми є теорія наукового пізнання світу, що

виявляє себе в дослідженні через вироблення об'єктивних знань про становище, у якому ґенезували представники українських студентських товариств у межах Східної Галичини та яке спонукало їх до діяльності чи продукування ідей. В основу розвідки покладено сукупне застосування загальнонаукових методів: конкретизації, історичного, узагальнення; власне історичних: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного; міждисциплінарних: статистичного, системно-структурного. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування сприяло всебічному аналізу задекларованої проблеми історичного дослідження.

Результати

Мілена Рудницька (1892–1976 рр.) – українська громадсько-політична діячка, парламентарка, письменниця та активна поширювачка ідей гендерної рівності та толерантності. З 1928 по 1935 р. вона була депутаткою від Українського національно-демократичного об'єднання в польському Сеймі. У своїх промовах та зверненнях до Сейму Мілена Рудницька часто висвітлювала проблеми української освіти на теренах Східної Галичини, економічного життя та впливу внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів на українське населення, перебуваючи у складі різноманітних делегацій, виступала на засіданнях Ліги Націй у Женеві, де неодноразово підіймала питання становища українського населення не лише Східної Галичини, а й всієї території України.

Впродовж перебування на засіданнях та конгресах Мілена Рудницька привертала увагу міжнародної спільноти до низки важливих питань, до прикладу, у 1929 р. на XI Конгресі Міжнародного жіночого союзу за громадянські права жінки, діячка неодноразово наголошувала, що українські жінки мають низку організацій і товариств і включились у міжнародний рух боротьби жіноцтва за свої права, а гасло М. Рудницької "Жінка, справедливість і свобода!" неодноразово повторювали до кінця роботи конгресу (Юрків, 2008, с. 50). Жіночі товариства Східної Галичини, окрім боротьби за права жіноцтва, активно проводили освітню, економічну діяльність та сприяли національній боротьбі українців за самовизначення як у Австро-Угорській імперії, а згодом продовжили її і у Другій Речі Посполитій. Одним із таких товариств був "Кружок українських дівчат", що з 1908 р. називався "Кружок українок", яким опікувалась Дарія Шухевич-Старосольська (Гумenna, 2013, 55–56) та котрий тісно співпрацював із студентськими товариствами "Академічна громада", "Основа", товариством "Українська захоронка", а згодом після подій Першої світової війни продовжив життя у низці інших жіночих організацій Східної Галичини. Варто зазначити, що студентські товариства часто співпрацювали з жіночими товариствами Східної Галичини, запрошували їх із лекціями та організовували спільні свята, що свідчило про зростання зацікавлення рухом жіноцтва, як приклад звернемось до свідчень учасниці "Кружка" Н. Грінченко: "... А на наші відчити зголошуються все більше і більше. Звісно ми дуже раді: тепер уже ми не потребуємо просити, а нас просять" (Клименко, 2017, с. 16).

У 1931 р., продовжуючи привертати увагу міжнародної спільноти до проблем українства, Мілена Рудницька намагалась донести до Ліги Націй, що польська влада проводить терор проти українців у Східній Галичині та Західній Волині. У 1930 р. відбулась акція під назвою "пацифікація", яка була проведена владою Другої Речі Посполитої, і саме про неї розповідала М. Рудницька, перебуваючи в Женеві. Польська влада у відповідь на привертання уваги до політики так званого умиротво-

рення українською інтелігенцією та М. Рудницькою зокрема трактувала її як відповідь на численні акції саботажу, які проводили українці та учасники українських студентських товариств.

За статистичними даними у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах за період від 1 липня до 1 грудня 1930 р. в рамках "пацифікації" було заарештовано 220 студентів (Висоцький, 2019, с. 58). Акція "пацифікації", як і будь-які інші стримувальні та репресивні заходи влади Другої Речі Посполитої, впливали на становище українського населення та українських студентів. Учасників студентських товариств виключали з навчальних закладів, а також ігнорували вимогу студентства щодо створення Українського університету, у житлах студентів проводили обшуки, заарештовували та здійснювали погроми у приміщеннях, де збирались учасники українських студентських товариств Східної Галичини. Численні арешти та обшуки мали підтвердити, що учасники студентських товариств співпрацюють з ОУН та є її агентами, що мають на меті підірвати цілісність Польської Республіки (Гібец, 2018, с. 60).

Окрім того, Мілена Рудницька наводить приклади акцій, які проводили студенти-поляки, щоб "унеможливити українській молоді студії у польських вищих школах" (Дядюк, 1998, с. 477). Одна з таких акцій проходила у Львівській політехніці, де орієнтовно із 3000 студентів було близько 250 українців, які організувались у студентське товариство "Основа". Під час одного із зібрань учасників українського студентського товариства "Основа" 30 листопада 1930 р. представники польського студентства виламали двері та здійняли галас у приміщенні, де відбувалось зібрання, чим унеможливили останнє (Дядюк, 1998, с. 477). Акція, до якої М. Рудницька привертала увагу Сейму, не була одноразовим явищем, а мала повторення як перед згаданою вище подією, так і після неї. Такі погроми відбувались вдень, а отже говорили про некананість та, вочевидь, покривались органами правопорядку та владою. Прикладом ще одного такого погрому стала акція 14 жовтня 1930 р. у Львові, коли декілька десятків польських студентів побили шибки і позривали вивіски на українських установах, бібліотеці, музеї та книгарні НТШ (Висоцький, 2019, с. 83). Такі акції мали на меті призупинити державотворчі та самостійницькі настрої, які панували серед учасників українських студентських товариств, та сприяти їх розпуску чи самоліквідації.

Розуміючи, що студентська молодь є активним учасником національно-культурних процесів у міжвоєнній Східній Галичині, влада часто вдавалась до закриття організацій, товариств чи гуртків українського студентства. Так, у 1929 р. сенат Львівського університету зупинив діяльність "Студентської громади", а на бажання українських студентів натомість утворити нове товариство "Молода громада" не поспішали дати позитивної відповіді. Простежувався також і асиміляційний контекст політики "пацифікації". Наприклад, у разі бажання українських студентів організуватись у греко-католицьке українське студентське товариство, яке ставило собі за мету опікуватись морально-духовною підтримкою українського населення Східної Галичини, учасники майбутнього товариства отримали відповідь, що ректорат дозволить організацію за умови, коли зі статуту скресляться слова "українець" та "український" (Дядюк, 1998, с. 476).

Мілена Рудницька як учасниця освітньої комісії та комісії закордонних справ неодноразово привертала увагу Сейму у своїх промовах не лише до відкритого терору під час акції "пацифікації", а й до питання про-

цесів полонізації загалом та примусового залучення української молоді, у тому числі і студентської, у відзначенні національних свят Другої Речі Посполитої (Дядюк, 1998, с. 443).

Процеси полонізації негативно впливали на становлення та діяльність українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), оскільки були спрямовані на асиміляцію українства, мали на меті не лише посилити вживання польської мови та прищепити польську культуру, а відповідно послабити значення української мови та культури, а з часом звести до мінімуму їх наявність на захоплених територіях, зменшити можливість формування та чисельного збільшення української інтелігенції. Полонізація була законодавчо обрामована процесом, зокрема, у 1924 р. в Польській Республіці вийшов нормативний акт, який обмежував використання української мови у державних та муніципальних установах, а також у навчальних закладах та університетах. Звичайно, що даний закон суперечив цілій низці норм, які Польща обіцяла країнам Антанти дотримуватись при включенні земель Східної Галичини до свого складу, наприклад, "Закону про воєводське самоврядування" від 26 вересня 1922 р., де у ст. 21 вказувалося, що на території Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств ні держава, ні органи місцевого самоврядування не можуть здійснювати колонізаційної політики (Юхимюк, 2002, с. 182).

Піднімала громадська діячка і питання фінансування українських студентських товариств, наприклад Українського університету у Львові. Під час своєї промови перед Сеймом у 1928 р. Мілена Рудницька порівнює суми, які виділяла влада Другої Речі Посполитої на утримання університетів українських та польських. Зокрема, на український університет у Львові передбачалось виділити 200 тисяч злотих, що було дуже малою сумою порівняно з майже 40 мільйонами злотих, які виділяються на утримання щорічно польських вищих шкіл (Дядюк, 1998, с. 452–453).

Такі мізерні суми не лише не могли забезпечити всіх витрат на утворення нового державного вищого українського навчального закладу, а і підтримувати тих студентів, хто вже навчався. Це із однієї сторони показувало незацікавленість влади у становленні української освіти та науки, а із іншої сторони, обмеження фінансування стимулювало студентів організовуватися у допомогові товариства, шукати підтримки у накопиченні грошових ресурсів, додатково працювати у позанавчальний час для забезпечення самофінансування своїх потреб.

Українські студентські товариства здійснювали допомогову діяльність та мали власні каси й позичкові фонди. Здебільшого у всіх досліджених статутах українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) передбачалось сплачення членського внеску на потреби товариств, їх діяльності та підтримки їх членів. Однак у одній із своїх промов Мілена Рудницька наголошує, що часто кошти, які українські студенти вносили при вступі у навчальні заклади як внески у стипендіальний фонд, у розмірі, наприклад, 20 злотих, ішли на польські організації та товариства, тому що існування українських студентських товариств не визнавалось (Дядюк, 1998, с. 477).

Про скрутне матеріальне становище студентів на українських територіях, які входили до Другої Речі Посполитої є свідчення дописувача періодичного студентського видання в Чехо-Словаччині "Український Студент". Зокрема, у статті підкреслено, що ще до Першої світової війни українське студентство мало необхідність

додаткових заробітків для: сплати навчання, членських внесків в студентських товариствах та забезпечення власних потреб, зокрема, оплати житла. Однак у міжвоєнний період ситуація не покращилась, оскільки учасники українських студентських товариств, а особливо ті, які повернулись із таборів військовополонених чи були звільнені із в'язниць перебували у важкому економічному становищі через збільшення цін та вартості послуг, девальвацію грошей та зменшення можливостей для українських студентів знайти підробітки (Економічне становище..., 1923, с. 27).

Як зазначала діячка, саме недостатність фінансування стала чи не найголовнішим фактором стримування національно-культурницької діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Наприклад, під час щорічної конференції Міжнародної студентської помочі, яку було зібрано з метою надання матеріальної допомоги студентам, які перебували в країнах, що потерпіли від війни, та українській молоді в еміграції, українська делегація складалась із 2 студентів та 1 доктора (С. Нижанківського): Р. Могильницького та Гриця Калюжного, які змушені були покинути конференцію за 5 та 2 дні відповідно через нестачу коштів, тому так і не мали змоги брати участь у всіх дискусіях та обговореннях конференції (Нижанківський, 1926, с. 24).

Зрозуміло, що для національно-культурницької діяльності, для відвідувань закордонних зібрань, просвітницької роботи, видання періодики українському студентству потрібні були кошти, тому учасники українських студентських товариств Східної Галичини вдавались до різного роду "зіркових" акцій, зокрема: просили у селян допомоги збіжжям, яке можна було продати, збирали кошти з коляди, великодніх гаївок, а також проводили збирання добровільних пожертв під час подомових обходів, на різних вечірках, під церквами, а також проводили благодійні збори на вечорницях, балах, концертах, театральних виставах, буфетах (Економічне становище..., 1923, с. 70).

У 1931 р. на засіданні бюджетної комісії Сейму у Варшаві М. Рудницька наголошувала на важливості дотримання прав українських студентів у можливості здобуття освіти у вищій українській школі, власному українському університеті: "Що торкається політики уряду в ділянці вищого шкільництва, то відомий є факт, що 6 мільйонів українського населення не має у Польщі ані одної вищої школи ... а десятки поважних учених, признаних закордонним науковим світом, мусять посвячувати своє знання і сили науковим осередкам поза власною національною територією..." (Дядюк, 1998, с. 475–476).

Ще в час перебування українських земель у складі Австро-Угорської монархії україно-польські відносини часто загострювались при спробі українських студентів боротись за створення у Львові Українського університету. Після входження західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої українське студентство Східної Галичини також не покидало надії здобувати вищу освіту українською мовою в Українському університеті. Українські студентські товариства, зокрема "Академічна громада", "Студентський союз", "Медична громада", найактивніше долучались до створення у липні 1921 р. на загальному студентському українському з'їзді у Львові приватного українського університету, який складався із трьох факультетів: філософського, правничого та медичного. Діяв заклад нелегально, оскільки польська влада не давала можливості створити легально діючий державний, власне український,

університет та не визнавала дипломів. Кошти на його утримання надходили як матеріальна допомога від американського та європейських урядів через українських студентів та інтелігентів-емігрантів. Проте, незважаючи на матеріальну підтримку, активну роботу українських студентських товариств зі збереження та розбудови університету, у 1925 р. нелегальний приватний український університет припинив існування (Мудрий, 1948, с. 16; 48).

Однак навіть тих студентів-українців, які вже навчались у державних університетах при входженні земель Східної Галичини до складу Польської Республіки, польська влада намагалась обмежити у їхньому праві. Мілена Рудницька наголошує, що навчальна діяльність студентів-учасників українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), зокрема на початку 30-х рр., була обмежена цілою низкою нових вимог до навчання, які висунула влада Другої Речі Посполитої до української студентської молоді. Однією з таких вимог, яка зазначалась парламентаркою як "ще один спосіб пересівати небажаних" "національні меншини", були "лікарські оглядини", які подавали висновки про стан здоров'я студентів та абітурієнтів, який не завжди відповідав правді (Дядюк, 1998, с. 476). Також громадська діячка зазначає, що великий вплив на становище українських студентських товариств мали поділи студентів на "благонадійних" і "неблагонадійних". Власне, тих українських студентів, які брали участь у мітингах, зібраннях та висловлювали своє бачення на перебування українських земель у складі Другої Речі Посполитої, як "неблагонадійних" часто виключали з університетів (Дядюк, 1998, с. 477).

Мілена Рудницька у своїх промовах, які у часових рамках належали до 30-х рр., підтримувала ідеї українських студентських товариств, які обґрунтовували та поширювали заклики щодо самовизначення українського народу. Так, беручи слово на IV з'їзді Українського національно-демократичного об'єднання у 1932 р. парламентарка сказала: "З точки зору внутрішніх питань вважаю, що клич автономії не є реальним... Самостійність є явищем більш реальним, ніж автономія і самостійність скоріше здобудемо за автономію, бо автономії ніколи не дістанемо... Теперішня ситуація у Польщі така, що клич той не підходить" (Барбара, 2013, с. 215).

Захищала діячка не лише інтереси українського населення Східної Галичини, а вбачала у своєму призначенні підтримувати боротьбу всього українського народу за визволення від захоплення та об'єднання в одній державі. Саме тому Мілена Рудницька зверталась до міжнародної спільноти і для привернення уваги до голодуючого українства УСРР у 1933 р., однак не отримала підтримки та не була почута учасниками Ліги Націй. Проте вона не покине ідеї розповісти світові про тоталітарний режим у СРСР та геноцид українського народу – Голодомор 1932–33 рр. та висвітлить свою позицію щодо цього явища у праці "Боротьба за правду про Великий Голод" (Дядюк, 1998, с. 380–433).

У 1939 р. Східна Галичина була окупована радянськими військами і цей період теж буде описаний М. Рудницькою в листуванні з Осипом Назаруком: "Скажу Вам тільки одно, що 20 років боротьби з Польщею не втомили мене так, як 3 тижні "співпраці" з більшовиками. Бо власне оця моя і "співпраця" була головною причиною, що мої нерви відмовили мені послуху... Коротко кажучи, я впала в такий нервовий стан, що передо мною стояли лиш два шляхи: втеча, або самогубство. Добрий Бог дозволив щасливо вирватися з більшовицького пекла" (Дядюк, 1998, с. 590–591).

Вересень 1939 р. розпочався великим потоком біженців, які із центральних та східних воєводств Другої Речі Посполитої наповнювали Східну Галичину через вступ німецьких військ. Здебільшого заселяли біженців у приміщення учнівських та студентських гуртожитків, громадських та державних організацій (Луцький, 2006, с. 110). Початок Другої світової війни почав змінювати і до того доволі скрутне становище українського студентства. Ще більші зміни прийшли із вступом на територію Східної Галичини радянських військ, які одразу почали процеси адміністративних реформ, встановлення радянської влади, експропріацію майна та землі, націоналізацію та репресії проти духовенства, інтелігенції та всіх тих, хто виступав за самовизначення українського народу. Почалися переслідування учасників українських студентських товариств Східної Галичини, закриття товариств та відкритий терор, як, наприклад, "Процес 59-ти" над студентами Львівського університету (Луцький, 2006, с. 118). Про наслідки для національно-активного населення радянської окупації так підвела підсумки М. Рудницька: "...це банда розпряжена, здеморалізована, без усякої дисципліни, без пошани до того, що нам (і цілому культурному світові) святе і велике... Большевики своєю ізоляцією від Європи цофнули край (в тому й Україну) на 200 років взад... Ось страшні проблеми, перед якими стоїмо" (Дядюк, 1998, с. 595–596).

Дискусія і висновки

Отже, внаслідок дослідження промов відомої громадсько-політичної діячки та парламентарки Мілени Рудницької перед Сеймом Другої Речі Посполитої можна виокремити характерні риси, притаманні становищу та діяльності українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), зокрема: активна національно-культурницька діяльність, великий спектр ідеологічних орієнтирів, але гуртування навколо ідеї державотворення. У міжвоєнний період учасники українських студентських товариств зіштовхнулись із низкою факторів, які сповільнювали їх діяльність та боротьбу за самовизначення українського народу, серед таких можна виділити: внутрішню політику Другої Речі Посполитої, зокрема, акцію "пацифікації", процеси ополчення та обмеження доступу до якісної української освіти, ігнорування необхідності створення Українського університету, а також переслідування активістів українських студентських товариств, обшуки, виключення з навчальних закладів. Всі ці фактори супроводжувались економічними труднощами та зростанням міжнародної напруги перед Другою світовою війною. Однак М. Рудницька у своїй епістолярній спадщині пише про те, що остаточно зачинились українські студентські товариства Східної Галичини чи перевели свою діяльність у підпілля або вдалися до еміграції саме через діяльність радянської окупаційної влади на досліджуваних територіях.

Постать М. Рудницької, яка відома не лише своєю боротьбою за жіночі права, а й піклуванням про шкільництво, парламентськими виступами, закликами до визнання Голодомору 1932–33 рр. як акту терору проти українців в УСРР до сьогодні є недостатньо дослідженою, однак невеликий аналіз її творчої спадщини у вигляді сеймових промов та окремих листів дає змогу підтвердити, що навіть у скрутні часи українські студентські товариства Східної Галичини посідали непере-

сичне місце у політичному та культурному житті українських земель міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.).

Список використаних джерел

- Барбара, Л. (2013). Ідеологічні основи політичної діяльності Мілени Рудницької. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова: Історичні науки*, 10, 207–217.
- Висоцький, Р. (2019). Пацифікація Галичини 1930 року. Документи : Т. 1. Видавництво Українського католицького університету.
- Гібец, М. (2018). Акція пацифікації 1930 р. в Східній Галичині у світлі львівської періодики. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: історія України*, 6, 57–62.
- Гуменна, І. (2013). Роль Дарії Шухевич-Старосольської в поширенні науково-освітніх знань серед жіноцтва Східної Галичини кінця XIX ст. – першої третини XX ст. *Збірник праць XI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції "Історія науки, техніки та освіти" за темою "Розбудова дослідницького університету"*, 55–58.
- Дядюк, М. (Упор.). (1998). Мілена Рудницька: статті, листи, документи : збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької. Львів.
- Економічне становище українських високих шкіл на землях, окупованих Польщею. (1923). *Український Студент*, 1–2, 67–78.
- Клименко, Н. (2017). До питання українського жіночого руху Галичини початку XX ст. в епістолярії Насті Грінченко (на матеріалі листів Насті Грінченко до батьків). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, V(22), 1: 131, 14–17.
- Луцький, О. (2006). Львів під радянською окупацією. *Український визвольний рух : наук. зб.*, 89–118.
- Мудрий, В. (1948). Український Університет у Львові. Час.
- Нижанківський, С. (1926). Конференція Міжнародної Студентської Помочі. *Студентський Вісник*, 9–10, 23–29.
- Юрків, Ю. (2008). Українські жіночі організації Східної Галичини в міжнародному жіночому русі (1917–1939 рр.). *Україна–Європа–Світ*, 1, 48–52.
- Юхимюк, О. (2002). Польський закон про воєводське самоврядування 1922 р. *Вісник Львівського університету : Серія юридична*, 37, 179–183.

References

- Barbara, L. (2013). Ideological foundations of Milena Rudnytska's political activity. *Scientific journal of the M. P. Dragomanov NPU: Historical Sciences*, 10, 207–217 [in Ukrainian].
- Vysotskyi, R. (2019). The pacification of Galicia in 1930. Documents: T.1. Ukrainian Catholic University Publishing House.
- Hibiets, M. (2018). The pacification campaign of 1930 in Eastern Galicia in the light of Lviv periodicals. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University: History of Ukraine*, 6, 57–62 [in Ukrainian].
- Humenna, I. (2013). The role of Daria Shukhevich-Starosolska in spreading scientific and educational knowledge among the women of Eastern Galicia at the end of the 19th century. – the first third of the 20th century. *Proceedings of the 11th International Youth Scientific and Practical Conference "History of Science, Technology and Education" on the topic "Development of a Research University"*, 55–58 [in Ukrainian].
- Diadiuk, M. (Ed.). (1998). Milena Rudnytska: articles, letters, documents : a collection of documents and materials about the life, social and political activities and journalistic work of Milena Rudnytska. Lviv [in Ukrainian].
- The economic situation of Ukrainian higher schools in the lands occupied by Poland. (1923). *Ukrainian student*, 1–2, 105–112 [in Ukrainian].
- Klymenko, N. (2017). On the question of the Ukrainian women's movement in Galicia at the beginning of the 20th century. in Nastya Grinchenko's epistolary (based on Nastya Grinchenko's letters to her parents). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, V(22), 1: 131, 14–17 [in Ukrainian].
- Lutskyi, O. (2006). Lviv under Soviet occupation. *Ukrainian liberation movement: science. coll.*, 89–118 [in Ukrainian].
- Mudryi, V. (1948). Ukrainian University in Lviv. Time [in Ukrainian].
- Nyzhankivskiy, S. (1926). International Student Aid Conference. *Student Bulletin*, 9–10, 23–29 [in Ukrainian].
- Yurkiv, Y. (2008). Ukrainian women's organizations of Eastern Galicia in the international women's movement (1917–1939). *Ukraine–Europe–World*, 1, 48–52 [in Ukrainian].
- Yukhymyuk, O. (2002). Polish law on voevoda's selfgoverning of 1922. *Visnyk Lviv Univ. Law Series*, 37, 179–183 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 04.12.23

Прорецензовано / Revised: 09.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 12.12.23

Iryna HUMENNA, Applicant, Senior Lecturer
ORCID ID: 0000-0001-5441-0249
e-mail: gumenna19@gmail.com
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine
State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

**FEATURES OF THE POSITION OF THE UKRAINIAN STUDENT SOCIETIES OF EASTERN HALICHINA
IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)
THROUGH THE PRISM OF THE ANALYSIS OF THE SPEECHES OF MILENA RUDNYTSKA**

Background. *The interwar period (1918–1939) in Eastern Galicia was characterized by the politics of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, the influence of the international situation, and the struggle of the Ukrainian population for self-determination. During this period, Ukrainian student associations carried out active activities: from educational and cultural to nationally oriented work. Today, young people are also active participants in the processes of state formation, therefore, studying the national and cultural activities of Ukrainian student associations of Eastern Galicia, and, in particular, analyzing the conditions in which student associations operated, it is possible to single out the catalyzing and restraining factors encountered by the members of the associations in the conditions of the struggle for their rights and the creation of the Ukrainian state, to analyze how it affected the effectiveness of their efforts.*

Methods. *When carrying out a comprehensive review of Diet speeches and taking into account the features of the interwar period and the politics of the Republic of Poland, it is necessary to adhere to the principle of objectivity, especially when analyzing emotional speeches that touched on the political situation of the period under study, and to use a number of methods, in particular, general scientific, interdisciplinary and actually historical.*

Results. *The paper analyzes the Diet speeches of M. Rudnytska, a social and political figure, a member of the feminist movement, who was a member of the commission for foreign and educational affairs of the Polish Diet. The speeches highlighted events, the analysis of which makes it possible to assess the conditions of activity of Ukrainian student associations in Eastern Galicia and their impact on the attitude of student organizations. In the analyzed speeches, the active struggle for educational and cultural opportunities, the creation of the Ukrainian University, and the economic independence of student associations is noted. The article highlights the factors that most influenced the situation of the Ukrainian student movement and its activities. The support of the Ukrainian student associations of Eastern Galicia by public and political figures who represented the Western Ukrainian territories in the Diet, in particular, M. Rudnytska, is shown.*

Conclusion. *On the basis of the analysis of the Diet speeches of deputy M. Rudnytska, the characteristic features of the position of Ukrainian student societies of Eastern Galicia, the peculiarities of their activities in the interwar period (1918–1939) in the national and cultural life of the Ukrainian people are highlighted.*

Keywords: *Ukrainian Students Societies, Eastern Galicia, Milena Rudnytska, budget commission, national and cultural activities, pacification, Ukrainian University.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94:7.03:[378.147.091.32(477.411)]:339.9
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.3>

Дарія ДЕМЧЕНКО, студ. бакалаврату
ORCID ID: 0009-0004-2052-487X
e-mail: dariademchenko22@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Ольга НОВІКОВА, канд. іст. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0002-7050-7638
e-mail: garkavaya.olga@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІХ НАУКОВИЙ СЕМІНАР

"ТЕКСТ І ОБРАЗ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ НАРАТИВОМ ТА ВІЗУАЛЬНІСТЮ. МІГРАЦІЇ, МЕРЕЖІ, КОНТАКТИ"

17 жовтня 2023 року на базі кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка у дистанційному форматі відбувся ІХ науковий семінар "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю". Цього разу організатори запропонували учасникам семінару розглянути тему міграцій, мереж і контактів у сфері мистецтва. Переміщення митців, художніх ідей, форм тощо завжди сприяли розвитку культури і мистецтва. Актуальність теми ж полягає у тому, що сьогодні міграції стають нормою життя і можуть відбуватися навіть без фізичного переміщення людини. Авторки хроніки мають на меті виділити головні ідеї доповідачів та оглянути їхній внесок у розвиток запропонованої теми.

Організатори семінару запропонували такі напрямки роботи: переміщення художників, творів мистецтва, ідей та образів; культурні обміни та взаємовпливи; мережування митців у світі тощо. У хроніці авторки розглядають доповіді всіх 16 доповідачів, які виступали в межах чотирьох секцій, а саме: "Міграції художників, ідей та речей у Стародавньому світі" (дискусантка асист. Ольга Новікова), "Культурний трансфер і міграція ідей у ранньомодерну добу" (дискусант асист. Ілля Левченко), "Міграції географічні та трансісторичні" (дискусант проф. Петро Котляров) та "Плоский світ: міграції у XX–XXI століттях" (дискусант асист. Ілля Левченко). Також вони приділяють окрему увагу обговоренням доповідей між іншими учасниками семінару "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю".

Хроніка поєднує оновлені відомості з теми міграцій у сфері мистецтва, що їх представили доповідачі, а також висвітлює новітні підходи у дослідженні цього багатоаспектного явища, розглянувши питання мистецьких переміщень та міжкультурних обмінів через призму постколоніальних та гендерних підходів, принципів "художньої волі", етнодокументації тощо.

Ключові слова: міграції у мистецтві, культурний трансфер, міграції образів, глобалізація, кордони.

Вступ

Мобільність і міграції є невіддільною частиною життя людини. Разом із цим переміщення та мережування завжди були цінним ресурсом та імпульсом для розвитку мистецтва й культури. На це звертають увагу і учасники цього річного семінару "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю", тема якого: "Міграції, мережі, контакти". Його організатором стала кафедра історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Із доповідями виступили представники шести наукових центрів трьох країн: України (Київ, Чернігів, Львів, Одеса), Швеції (Гетеборг) та Фінляндії (Гельсінкі). Учасники семінару приділили увагу не лише географічним переміщенням, але й зачепили міграції образів та ідей, що відбувалися завжди – від Стародавнього світу і донині. Ця хроніка **має на меті** реконструювати ключові ідеї, озвучені учасниками семінару під час доповідей і дискусій.

Результати

Програму семінару розпочала секція "**Міграції художників, ідей та речей у Стародавньому світі**" (дискусантка асист. Ольга Новікова). Першими доповідцями стали спеціалістка з матеріальної культури Стародавнього Єгипту (Тарасенко, & Герейханова, 2020; Semenenko, & Hereikhanova, 2022) **Дінара Герейханова** (Центр єгиптології при Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України/Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та професор **Геннадій Казакевич** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), фахівець із кельтології (Казакевич, 2009; 2010; Kazakevych, 2021). Свою доповідь вони присвятили "давньоєгипетському артефакту", знайденому в Ізяславському районі Хмельницької об-

ласті (Department of Art History, 2023a, 00:01:37). Казакевич зазначив, що предмет являє собою бронзову пластину з двома фігурами і розміром не більш як 17 мм. Його колега Герейханова здійснила іконографічний аналіз артефакту і зауважила, що пам'ятка може бути деталлю більшого предмета (амулета, скриньки, одягу тощо), а також, на її думку, фігури артефакту являють собою давньоєгипетських бога Амона і царя в позі адорації. Наявні порушення пропорцій фігур всупереч давньоєгипетському художньому канону (зображення божества є нижчим за правителя), зумовлені більш пізнім періодом створення предмета: як зазначив Казакевич, хронологічно пам'ятку можна віднести до III ст. до н. е. Водночас у розгорнутому коментарі до виступу Казакевича та Герейханової єгиптолог Микола Тарасюк висловив думку, що "божество" з артефакту є богинею Хатхор в образі корови, а "цар" – римським імператором. Надалі артефакт із Хмельниччини зберігатиметься в Археологічному музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наступною виступила **Марина Русяєва** (Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), спеціалістка з культури і мистецтва Давньої Греції та населення Північного Причорномор'я (Русяєва, & Русяєва, 1994; Русяєва, 1995; 2001; 2019). У своїй доповіді вона сфокусувалася на впливі війн та колонізації на еміграцію давньоеллінських митців і розвиток мистецтва у пізньоархаїчний та класичний періоди в історії Давньої Греції (Department of Art History, 2023a, 00:35:32). Наприклад, із поступовим захопленням Іонії персами, у др. пол. VI ст. до н. е., багато іонійських скульпторів емігрували до Афін. Це спричинило зміни у стилістиці скульптури та моди. Наприклад, у групі архаїчних кор з

© Демченко Дарія, Новікова Ольга, 2023

Афінського акрополя поряд з аттичним виокремлюють іонійський тип, що характеризується поліхромією і динамічністю. Крім цього, іонійські кори одягнені не в пеплос, а в хітон – вид одягу, поширений саме у містах Іонії. Наслідком Пелопоннеської війни Русяєва приділила особливу увагу. Серед них – еміграція афінських ремісників у другій половині V ст. до н. е. Хоча це призводить до занепаду аттичного вазопису, це також стимулює розвиток нових місцевих шкіл, адже художники, мігруючи, засновували нові майстерні, наприклад у Тарасі, Коринфі, Сіракузах, Олімпії та ін. Урешті це спричинило поширення червонофігурного вазопису всією Грецією. *Дарія Демченко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) розглянула формування образу ранньохристиянського янгола (Department of Art History, 2023a, 01:15:01). В анахронічному порядку, від Античності до Стародавнього світу, вона провела паралелі між янголом та етрусською богинею Ванф, шумерською богинею Ламою, єгипетськими богами вітрів та ін. Крила у християнських янголів з'являються не раніше за IV ст. н. е. Демченко зазначає, що це пов'язано не тільки із "копіюванням" типу крилатої Вікторії, яка тримає медальйони на саркофагах. Надання янголам крил є свідомим вибором ранніх християн, що пов'язаний із символікою, яку простежують ще в давньоєгипетських міфах, датованих III тис. до н. е. Наприклад, крила є символом захисту та переміщення. Останнє наділяє крилатого міфологічного героя можливістю бути медіумом поміж світами, богами та людьми, що і є головною функцією християнського янгола.

Друга секція семінару була присвячена **"Культурному трансферу і міграції ідей у ранньомодерну добу"** (дискутант асист. Ілля Левченко). Засідання відкрив *Вадим Чепіженко* (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), який досліджує нову культурну історію та історію середньовічної Англії (Чепіженко, 2017a; 2017b; 2017c; 2020). У своїй доповіді він розглянув шляхи міграції образів та ідей через зв'язки Англії з іншими європейськими державами (Італією, Францією, Священною Римською імперією) у XIV ст. (Department of Art History, 2023b, 00:00:50). Дослідник зосередився на трьох напрямках: ранньому гуманізмі, інтернаціональній готичі та протореформаційному релігійному вченні Джона Вікліфа. Фактично у доповіді Чепіженко розвиває тему дисертаційного дослідження медієвіста Володимира Крусмана, який, власне, і віднайшов в архівах листи Франческо Петрарки та Річарда де Бері.

Лука Долинський неодноразово ставав предметом дослідження у працях професорки *Мар'яни Левицької* (Українська академія дизайну) (Левицька, 2011; 2018; 2020). Йому ж присвячена і дисертаційна робота дослідниці (Левицька, 2021). На цьому семінарі вона розглянула постать митця як агента культурного обміну (Department of Art History, 2023b, 00:27:00). У дослідженні творчої біографії Долинського Левицька використала постколоніальний підхід та метод культурного трансферу. За сприяння уніатського духовенства художник навчався у Віденській академії мистецтв. Після повернення до Львова він виконує роботу "Введення Богородиці в храм" (Собор св. Юра, 1777–1778). На прикладі цього твору Левицька продемонструвала такі зміни в малярській творчості митця, як зникнення різких контрастів та ескізність і незавершеність письма. Науковиця також відзначила й зміну тональності робіт Долинського: вона стає світлішою, холоднішою і набуває все більшого ахроматизму. У цих змінах дослідниця простежує вплив віденських майстрів, зокрема Франца

Антоні Маульберча, а також італійських художників XVII ст., наприклад Гвідо Рені та Лука Джордано.

Володимир Дятлов (Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка) у своїх наукових роботах часто фокусувався на дослідженні ранньомодерної Німеччини загалом і реформаційних рухів у регіоні (Дятлов, 2003; 2021). На семінарі він розглянув книги бухгалтера Маттеуса Шварца, як приклади его-документу (Department of Art History, 2023b, 01:00:43). Дослідник зосередився на "Книзі костюму" (нім. "Kleidungsbüchlein") і показав, для чого і з якою метою через неї Шварц конструював образ самого себе. "Книга костюму", на думку Дятлова, також може бути вираженням гуманістичної позиції Шварца у відповідь на пропагування протестантизмом світської аскези.

Мігрування образів чоловічої філії у європейській культурі XIII–XVIII ст. розглянула *Ганна Філіпова* (Гетеборзький університет) (Department of Art History, 2023b, 01:25:00), яка у своїх наукових роботах досліджує пропаганду під час Великої Північної війни (1700–1721) (Filipova, 2022) та гендерну історію у ранньомодерний період (Філіпова, 2023). В основі її дослідження концепція "дефініцій та індефініцій" історика Пола Хаммонда, що передбачає різне трактування одних і тих самих образів при їхньому переміщенні залежно від обставин (мети, систем кодифікацій та ін.). Таким чином, образи філії могли зчитуватися реципієнтами як чоловіча дружба та братерство, так і гомоеротизм. Відповідно до цього вони набували як позитивних, так і негативних конотацій у кожному конкретному випадку.

Робота секції **"Міграції географічні та трансісторичні"** (дискутант проф. Петро Котляров) розпочалась із доповіді *Олени Петасюк* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). У своїх дослідженнях науковиця часто звертається до тем культури і мистецтва (Петасюк, 2018). Так, у своїй доповіді вона запропонувала порівняти "Сніданок на траві" (1861) Едуара Мане, серію малюнків Пабло Пікассо, що він виконав у період з 1959 по 1961 р. за її мотивами, та гравюру Раймонді "Суд Париса" (пр. 1510–20).

Дар'я Кондакова (Гельсінкський університет) входить до групи перекладачів серії книг за редакцією Умберто Еко – "Історія європейської цивілізації". Однак її виступ мав на меті реактуалізувати науковий доробок історика Богдана Кентржинського та його вплив на формування уявлення про Україну у Фінляндії. Передовсім мова йшла про роботи "Правда про Україну" (фін. "Sanningen om Ukraina") та "Як ялівець росте наша свобода" (фін. "Katajaisena kasvaa vapautemine"), що були видані у Гельсінкі в 1943 та 1944 рр. відповідно. В оформленні цих праць Кентржинський самостійно відібрав ілюстрації робіт художників, що працювали на території сучасної України.

Марія Цимбаліста (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького) представила до обговорення постать Якова Гніздовського. Дослідниця натякнула на головну проблему дослідження вже у назві доповіді, подавши дві форми імені художника, Жак і Яків, через скісну. Таким чином, вона пропонує зіставити образи Гніздовського, сформовані мистецькою спільнотою України та за її кордоном.

Секція **"Плоский світ: міграції у XX–XXI століттях"** (дискутант асист. Ілля Левченко) стала завершальною для цього річного семінару "Текст і образ". Відкрив сесію виступ професора *Петра Котлярова* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), дослідника ранньомодерного часу (Котляров,

2017; 2020; Котляров, & Корчук, 2021). На семінарі він запропонував простежити вплив німецькомовних дослідників орнаментики на наукову діяльність викладачів Київського університету і порівняти підходи до вивчення орнаменту Григорія Павлуцького ("Історія українського орнаменту", 1927) та, передовсім, Алоїза Рігля ("Питання стилю: основи історії орнаментики", 1893) (Department of Art History, 2023c, 00:00:50). Котляров зауважив, що, по-перше, у своїй праці, Павлуцький фактично спростовує думку Франца Земпера, вчителя Рігля, щодо виникнення орнаменту як явища суто технічного, а не мистецького. Він наголошує, що український орнамент склався під впливом східного мистецтва, а орнаментика речей хатнього вжитку із часом втратила своє значення для народу. По-друге, Павлуцький зазначає: "орнамент виникає не для задоволення власних щоденних потреб, а є наслідком індивідуальної художньої творчості народу". Урешті, він повторює фразу Ежена Біолле-ле-Дюка: "Мистецтво живе волею...а не свавільством..." і пише, що кожен народ засвоює у суспільстві те, що йому до вподоби. Котляров відзначає, що саме ці дві останні тези Павлуцького нагадують поняття "художньої волі" (нім. "Kunstwollen"), що його вводить Рігль. Попри те, що в "Історії українського орнаменту" автор не посилається ані на Рігля, ані на Земпера, як зазначив доповідач, дослідницькі поїздки до Європи й тісна співпраця Київського університету з Імператорською Академією мистецтв давали йому змогу ознайомитися із працями згаданих дослідників орнаментики.

Тут хочемо зазначити, що загалом учасники дев'ятого семінару "Текст і образ" неодноразово згадували про культурну "периферію" як активну учасницю мистецького процесу, що не сліпо копіює, а саме відбирає тенденції, мотиви і запозичує їх у культурного "центру". Через цей вибір і "промовляє творчість народу", як писав знову ж таки Павлуцький в "Історії українського орнаменту" (Павлуцький, 1927, с. 21).

Наступною доповіддю стала германістка (Варецька, 2019; 2021) *Софія Варецька* (Львівський національний університет імені Івана Франка), яка звернула увагу на міграції, що виходять за межі географії та часу – міграції в межах власного роду і подорожування спогадів та замовчених проблем (Department of Art History, 2023c, 00:24:15). За приклад вона обрала роман Каті Петровської "Мабуль Естер" (2014). Окрему увагу Варецька приділила ролі архіву в романі. Родинна оповідь Петровської доповнена історичними фактами, які та самотужки віднаходила в архівах, що водночас виступають у романі як елемент панування та контролю над пам'яттю, а не як "депо знань". Варецька зауважила, що непроговорений пласт проблем, захованих у культурній пам'яті, з часом обов'язково проступить. Це Петровська і називає античністю, до якої ми постійно звертатимемося.

Ілля Левченко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), який досліджує теорії та історіографію історії мистецтв (Балашова та ін., 2023; Левченко, 2022; Levchenko, 2023; Demchuk, & Levchenko, 2023), продемонстрував, яким чином відбувається перезбирання історії мистецтв у світі, де бар'єри зникають, а людина, як зазначав Бауман, лишачиться на одному місці – переміщується (Department of Art History, 2023c, 00:44:20). Посилаючись на Бориса Гройса, суб'єкт прямує до подолання партикулярності. Він прагне до включення в потік, що може проявлятися в тому числі через кураторську практику (яка передбачає автономію простору, але не творів мистецтва) та гезамткунстверк (нім. "Gesamtkunstwerk"), як ідеальний синтез

та єдність мистецтв. Отже, Левченко на конкретних прикладах простежив зміни, що відбулися в розвитку мистецького процесу та історії мистецтв, а також те, яким чином у цій сфері з'являються нові актори. Зокрема, кураторська практика постає як новий центр формування знання про мистецтво, та у зв'язку із цим твір мистецтва переживає свій кінець.

Із завершальною доповіддю виступила *Алла Петренко-Лисак* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), яка у своїх дослідженнях неодноразово звертається до соціології простору (Петренко-Лисак, 2011; Петренко-Лисак, & Вільхова, 2022). Вона зауважила, що часом окремий предмет мистецтва може стати більш дієвим "політиком", аніж людина (Department of Art History, 2023c, 01:37:56). Для розуміння мистецтва не потрібна мова, що часто робить його доступнішим у розумінні та дозволяє активніше провокувати суспільство до діалогу, аніж це роблять політики чи діячі культури. Петренко-Лисак проаналізувала способи зображення України в образі "дому" на прикладі низки культурних проєктів, серед яких серія виставок "Захоплений дім" ("The Captured House") від агенції Port, інсталяція Balbek Bureau "Дім. Спогади", документальний фільм Суспільного "Домівка на спині" та ін.

Дискусія і висновки

Загалом свої доповіді представили 16 дослідників. Після завершення семінару записи виступів першої, другої та четвертої секцій були викладені організаторами на каналі кафедри історії мистецтв (Department of Art History) Київського національного університету імені Тараса Шевченка у YouTube.

Хоча семінар "Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю" насамперед фокусується на проблемах історії мистецтва та візуальної культури, він фактично став інтердисциплінарним. Цьогорічна дискусія це засвідчила, адже об'єднала собою істориків, літературознавців, соціологів та інших спеціалістів. Вкотре семінар став результативним майданчиком для обговорення актуальних проблем у сфері історії мистецтв і не тільки.

Внесок авторів: Дарія Демченко – концептуалізація, написання, оригінальна чернетка; Ольга Новікова – написання, перегляд і редагування, валідація даних.

Список використаних джерел

- Балашова, О., Глеба, Г., Лисун, Т., Ключко, В., & Левченко, І. (2023). Архів мистецтва воєнного стану. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 1 (15), 60–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2023.1.04>.
- Варецька, С. (2019). Вплив поколінневого фактору на діяльність "Групи 47". *Питання літературознавства*, 99, 36–49. DOI: <https://doi.org/10.31861/pytlit2019.99.036>.
- Варецька, С. (2021). Роман Каті Петровської "Мабуль Естер": художня топографія роду. *Питання літературознавства*, 104, 48–58. DOI: <https://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.048>.
- Дятлов, В. О. (2003). Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, 9, 309–318.
- Дятлов, В. О. (2021). Міф про "християнське місто" в ранньому реформаційному русі в Німеччині (1517–1525). *Сіверянський літопис*, 3, 105–113. DOI: [10.5281/zenodo.5084997](https://doi.org/10.5281/zenodo.5084997).
- Казакевич, Г. (2009). Про етрусько-італійські та кельтські шоломи у Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 3, 19–25.
- Казакевич, Г. (2010). *Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина*. Видавець Сергій Наливайко.
- Котляров, П. (2017). Музичне мистецтво доби Реформації: спів як втілення ідеї "загального священства". *R500*. 16–17.
- Котляров, П. (2020). Філіп Меланхтон: фенікс Реформації. *Дух і літера*.
- Котляров, П., & Корчук, В. (2021). Візуалізуючи наратив: лютерівська теологія у гравюрах Лукаса Кранаха. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія "Історія"*, 2(45), 79–84. DOI: [10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247097](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247097).

Левицька, М. (2011). Віденський досвід Луки Долинського (1775–1777 роки). *Записки НТШ. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*, Т. 261, 115–128.

Левицька, М. (2018). Малярство Л. Долинського в Успенському соборі Почаєва (1807–1810): іконографічна програма циклу "Чудеса Христа". *Збірник XXV Міжнародної наукової конференції "Волинська ікона: дослідження та реставрація"*, 134–146.

Левицька, М. (2020). *Mons miraculis celebratus... Цикл Луки Долинського в Успенському соборі Почаївської лаври і традиції барокового паломництва. Sztuka cerkiewna Rzeczypospolitej i krajow sasiednich. Series Byzantina, Miscelanea*, 2, 90–111.

Левицька, М. (2021). Культурно-мистецька діяльність Луки Долинського у контексті церковно-релігійних процесів другої половини XVIII – початку XIX століття. [Дис. д-ра іст. наук, Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України].

Левченко, І. (2022). "Нічого нового": ще раз про неможливість глобальної історії мистецтва. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 1(13), 62–72. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2022.1.13>.

Павлуцький, Г. (1927). Історія українського орнаменту. Українська академія наук.

Петасюк, О. (2018). Інформаційні виклики в контексті постмодерністичного світосприйняття. *Вісник Львівського університету*, (18), 338–345.

Петренко-Лисак, А. (2011). Ното мобіліс: соціальний суб'єкт сучасності. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*, 17, 359–362.

Петренко-Лисак, А., & Вільхова, Д. (2022). Суспільство в музеї чи музей в суспільстві (До питання про роль соціології у міських музейних практиках). *Місто: історія, культура, суспільство*, 14(2), 155–176.

Русяєва, А. С., & Русяєва, М. В. (1994) Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часу. *Археологія*, 4, 29–38.

Русяєва, М. В. (1995). Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів. *Археологія*, 1, 22–34.

Русяєва, М. В. (2001). Елліно-скіфське мистецтво (IV ст. до н. е.). Т. 1: Історія культури давнього населення України. С. 340–351. *Історія культури України в 5 томах*. Наукова думка.

Русяєва, М. В. (2019). Основні відомості про давньоеллінські фіміатерії та їх призначення. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*, 2(8), 6–34. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2019.2.01>.

Тарасенко, М. О., & Герейханова, Д. К. (2020). Неопублікована стаття С. В. Доніча "Жертовник Ісиди. Інв. 51843 Одеського історичного музею" (РА НФ ОАМ № 59404/59405). *Сходознавство*, 86, 139–162. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2020.86.139>.

Філіпова, Г. (2023). "Те, що я збираюся вчинити, буде по-різному трактоване світом": самогубство, архів Чарльза Вітворта та "протиприродна поведінка". *Сіверянський літопис*, 3, 127–136.

Чепіженко, В. (2017а). Візуалізація влади: символіка "Вілтонського диптиху" та сакралізація образу монарха. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*, 1(3), 61–69. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2017.1.07>.

Чепіженко, В. В. (2017b). Ренесансні елементи в політичних практиках Річарда II Плантагенета. *Записки історичного факультету*, 28, 305–326.

Чепіженко, В. В. (2017c). Методологічні погляди В. Е. Крусмана: нотатки на полях "Вступу до вивчення нової історії". *Українське портфранко*, 4, 20–28.

Чепіженко, В. В. (2020). Річард II Плантагенет: політичні практики та концепція правління [Дис. канд. іст. наук, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова].

Demchuk, S., & Levchenko, I. (2023). Ukrainian Baroque: Art, Myth, and National Identity. *Histoire de l'art*, 91, 85–96.

Department of Art History (2023a). Секція 1. Мірації художників, ідей та речей у Стародавньому світі. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=A1PeroYeJws&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo> (дата звернення: 31.10.2023).

Department of Art History (2023b). Секція 2. Культурний трансфер і міграція ідей у ранньомодерну добу. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=3RaL0zXDJSw&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo&index=2> (дата звернення: 31.10.2023).

Department of Art History (2023c). Секція 4. Плоский світ: міграції у XX–XXI століттях. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=81j47KJM6sU&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo&index=3> (дата звернення: 31.10.2023).

Filipova, H. (2022). Ukrainian and Russian perspectives on the Great Northern War Tendencies and tendentiousness in recent historiography on the Baturyn massacre 1708. *Karolinska förbundets årsbok*, 67–96.

Levchenko, I. (2023). On Image Agency. *Text and Image: Essential Problems in Art History*, 1(15), 135–142. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2023.1.10>.

Kazakevych, G. (2021). Horse-Rider Image on the Coins of the Eastern Celts and the Cult of Celtic War Goddess. *Український нумізматичний щорічник*, (5), 81–92. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-81-92>.

Semenenko, I., & Hereikhanova D. (2022). The unusual writings of the name of the god Duamutef in the First Intermediate Period and the Middle Kingdom. *Pražské egyptologické studie*, 28, 122–150.

References

Balashova, O., Hleba, H., Lysun, T., Klochko, V., & Levchenko, I. (2023). The Wartime Art Archive. *Text and Image. Essential Problems in Art History*, 1(15), 60–70. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2023.1.04> [in Ukrainian].

Chepizhenko, V. (2017a). Visualization of Authority: the Wilton Diptych Symbolism and Sacralization of the Monarch's Image. *Text and Image. Essential Problems in Art History*, 1 (3), 61–69. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2017.1.07> [in Ukrainian].

Chepizhenko, V. (2017b). Renaissance Elements in the Political Practices of Richard II. *Papers of Faculty of History*, 28, 305–326 [in Ukrainian].

Chepizhenko, V. (2017c). Methodological Views of V. E. Krusman: Notes in the Margins of "Introduction to the Study of New History". *Ukrainian porto franco*, 4, 20–28.

Chepizhenko, V. (2020). *Richard II Plantagenet: Political Practices and the Concept of Government*. [Doctoral dissertation, Odesa I. I. Mechnykov National University] [in Ukrainian].

Demchuk S., & Levchenko, I. (2023). Ukrainian Baroque: Art, Myth, and National Identity. *Histoire de l'art*, 91 (Ukraine), 85–96.

Department of Art History. (2023a). Section 1. Migrations of Artists, Ideas and Things in the Ancient World [Video]. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=A1PeroYeJws&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo> [Accessed 31th October 2023] [in Ukrainian].

Department of Art History. (2023b). Section 2. Cultural Transfer and Migration of Ideas in the Early Modern Period. [Video]. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=3RaL0zXDJSw&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo&index=2> [Accessed 31th October 2023] [in Ukrainian].

Department of Art History. (2023c). Section 4. The World is Flat: Migrations in the XX–XXI centuries [Video]. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=81j47KJM6sU&list=PL-PrVOGlaH9bi9AhhbQtZ5iZBqJwRi8Oo&index=3> [Accessed 31th October 2023] [in Ukrainian].

Diatlov, V. (2021). The Myth of the "Christian City" in Early Childhood the Reformation Movement in Germany (1517–1525). *Siberian chronicle*, 3, 105–113. DOI: [10.5281/zenodo.5084997](https://doi.org/10.5281/zenodo.5084997) [in Ukrainian].

Diatlov, V. (2003). Radical Reformation and Religious-Denominational Regionalism in Europe in the XVI century. *Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*, 9, 309–318 [in Ukrainian].

Filipova, H. (2022). Ukrainian and Russian perspectives on the Great Northern War Tendencies and tendentiousness in recent historiography on the Baturyn massacre 1708. *Karolinska förbundets årsbok*, 67–96.

Filipova, H. (2023). "What I Am about to Do Will Be Interpreted Differently By The World": Suicide, The Charles Whitworth Archive, And "Unnatural Behavior". *Siberianskyi litopys*, 3, 127–136. DOI: [10.58407/litopys.230312](https://doi.org/10.58407/litopys.230312) [in Ukrainian].

Kazakevych, G. (2009). About Etruscan-Italic and Celtic Helmets from the North Coast of the Black Sea. *Archeologia*, 3, 19–25 [in Ukrainian].

Kazakevych, G. (2010). *Celts in the Territory of Ukraine: Archaeological, Linguistic and Cultural Heritage*. Publisher Serhii Nalyvaiko [in Ukrainian].

Kazakevych, G. (2021). Horse-Rider Image on the Coins of the Eastern Celts and the Cult of Celtic War Goddess. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 5, 81–92. DOI: <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2021-5-81-92>.

Kotliarov, P. (2017). The Musical Art of the Reformation Era: Singing as an Embodiment of the Idea of the 'Priesthood of All Believers'. *R500*, 16–17.

Kotliarov, P. (2020). *Philipp Melanchthon: The Phoenix of the Reformation*. Duh i litera.

Kotliarov, P., & Korchuk, V. (2021). Visualizing Narrative: Lutheran Theology in the Engravings of Lucas Cranach. *Uzhhorod National University Herald. Series: History*, 2 (45), 79–84. DOI: [10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247097](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247097) [in Ukrainian].

Levchenko, I. "Nothing New": Once Again about the Impossibility of a Global History of Art. *Text and Image. Essential Problems in Art History*, 1 (13), 62–72. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2022.1.13> [in Ukrainian].

Levchenko, I. (2023). On Image Agency. *Text and Image: Essential Problems in Art History*, 1(15), 135–142. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2023.1.10>.

Levytska, M. (2011). The Viennese Experience of Luka Dolynskyi. *Notes of the Shevchenko Scientific Society. Works of the Commission on Decorative Arts*, 261, 115–128 [in Ukrainian].

Levytska, M. (2018). The Paintings of L. Dolynskyi in the Dormition Cathedral of Pochaiv (1807–1810): the Iconographic Program of the Cycle "Miracles of Christ". *Volyn Icon: Research and Restoration. Scientific Collection*, 25, 134–146 [in Ukrainian].

Levytska, M. (2020). The Cycle by Luka Dolynskyi in the Assumption Cathedral of the Pochaiv Lavra and the Traditions of Baroque Pilgrimage. *Eastern Orthodox Church Art in the Commonwealth and Neighboring Countries. Series Byzantina, Miscellanea*, 2, 90–111 [in Ukrainian].

Levytska, M. (2021). *The Cultural and Artistic Activities of Luka Dolynskyi in the Context of Church-Religious Processes from the second half of the XVIII to the beginning of the XIX century*. [Doctoral dissertation, The Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine] [in Ukrainian].

Pavluts'kyi, H. (1927). *The History of Ukrainian Ornamentation*. Ukrainianska Akademia nauk [in Ukrainian].

Petasiuk, O. (2018). Information Challenges in the Context of Postmodern World View. *Scientific Bulletin of the Lviv University*, 18, 338–345 [in Ukrainian].

Petrenko-Lysak, A. (2011). Homo Mobilis: Social Subject of the Present Time. *Methodology, Theory, and Practice of Sociological Analysis of Contemporary Society: Scientific Bulletin*, 17, 359–362 [in Ukrainian].

Petrenko-Lysak, A., & Vilkhova, D. (2022). Society in a Museum or a Museum in Society (The role of sociology in city's museum practices). *City: History, Culture, Society*, 14(2), 155–176. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2022.02.155> [in Ukrainian].

Rusiaieva, A., & Rusiaieva M. (1994). The Symbolism and Artistic Features of the Coins of Olbia during the Late Archaic and Classical Periods. *Archeology*, 4, 29–38 [in Ukrainian].

Rusiaieva, M. (1995). Dionysian Themes on Artifacts of Toreutics from Scythian Burial Mounds. *Archeology*, 1, 22–34 [in Ukrainian].

Rusiaieva, M. (2001). Hellenistic-Scythian art (IV century BC). In *The History of Ukrainian Culture*, Vol. 1. Naukova dumka.

Rusiaieva, M. (2019). On Ancient Greek Thymiateria and Their Purpose. *Text and Image. Essential Problems in Art History*, 2(8), 6–34. DOI: <http://doi.org/10.17721/2519-4801.2019.2.01> [in Ukrainian].

Semenenko, I., & Hereikhanova, D. (2022). The unusual writings of the name of the god Duamutef in the First Intermediate Period and the Middle Kingdom. *Prague Egyptological Studies*, 28, 122–150.

Tarascenko, M., & Hereikhanova, D. (2020). The Unpublished Article by S. V. Donich "The Offering Table of Isis. Inv. 51843 of the Odesa Historical Museum" (A SF OAM nos. 59404/59405). *Oriental Studies*, 86, 139–162. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2020.86.139> [in Ukrainian].

Varetska, S. (2019). Influence of Generational Factor in "Group 47" Activity. *Problems of Literary Criticism*, 99, 36–49. DOI: <https://doi.org/10.31861/pytlii2019.99.036> [in Ukrainian].

Varetska, S. (2021). The Novel by Katja Petrowskaja "Perhaps Esther": Fictional Topography of a Family. *Problems of Literary Criticism*, 104, 48–58. DOI: <https://doi.org/10.31861/pytlii2021.104.048> [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.23
Прорецензовано / Revised: 09.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 12.12.23

Dariia DEMCHENKO, Bachelor's Student
 ORCID ID: 0009-0004-2052-487X
 e-mail: dariademchenko22@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Olha NOVIKOVA, PhD, Assist.
 ORCID ID: 0000-0002-7050-7638
 e-mail: garkavaya.olga@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"TEXT AND IMAGE: FEATURES OF THE INTERACTION BETWEEN NARRATIVE AND VISUALITY. MIGRATIONS, NETWORKS, CONTACTS"

On October 17th, 2023, the Department of Art History at Taras Shevchenko National University of Kyiv held the IX research seminar titled "Text and Image: Features of the Interaction between Narrative and Visuality" in a distance format. For this time, the organizers urged participants to delve into the theme of migrations, networks, and contacts within the realm of art. The movement of artists, artistic ideas, forms, etc., has always contributed to the development of culture and art. The urgency of the topic lies in the fact that today migrations are becoming a norm of life and can occur even without the physical movement of a person. The authors of the chronicle aim to spotlight the keynote concepts addressed by the speakers and assess their contributions to the development of the seminar's theme.

The seminar organizers proposed the following areas of work: movement of artists, works of art, artistic ideas, and images; cultural exchanges and interactions; networking of artists in the world, etc. The authors of the chronicle examine the reports of all 16 speakers who spoke within four sections, namely: "Migrations of Artists, Ideas and Things in the Ancient World" (discussant: Assistant Professor Olha Novikova), "Cultural Transfer and Migration of Ideas in the Early Modern Period" (discussant: Assistant Professor Illia Levchenko), "Geographical and Transhistorical Migrations" (discussant: Professor Petro Kotliarov), and "The World is Flat: Migrations in the XX–XXI centuries" (discussant: Assistant Professor Illia Levchenko). They also pay special attention to the discussion of reports between other participants of the seminar "Text and Image: Features of the Interaction between Narrative and Visuality".

The chronicle combines updated information on the topic of migrations in the field of art, which were presented by the speakers. It also highlights the latest approaches in the study of this multidimensional phenomenon, considering the issues of artistic movements and intercultural exchanges through the prism of postcolonial and gender approaches, exploring principles such as "artistic will" and ego documentation, among other things.

Keywords: migrations in art, cultural transfer, migration of images, globalization, borders.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 329:323.2:328(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.4>

Єгор ЖУРКІН, асп.

ORCID ID: 0000-0002-9533-5473

e-mail: egorzhurkin@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вступ. Інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль у державотворчих процесах незалежної України. З огляду на це актуальним є питання дослідження особливостей інституалізації громадянського суспільства в Україні. В українській історіографії відсутнє єдине трактування питань, що пов'язані зі становленням та структурними елементами громадянського суспільства. У статті розглянуто різні погляди на структуру інститутів громадянського суспільства. Новизна дослідження полягає в узагальненні підходів до визначення терміна "громадянське суспільство" та основних його інститутів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення формування і функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні, оскільки вони репрезентують інтереси та потреби українських громадян. Метою статті є аналіз належності політичних партій до інститутів громадянського суспільства.

Методи. Було проведено компаративістське дослідження, застосовано історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи та аналіз. Проаналізовано різні погляди дослідників на належність політичних партій до інститутів громадянського суспільства. Було опрацьовано нормативно-правові документи періоду відновлення та розбудови української незалежної держави, конституційні проєкти, праці сучасних дослідників, в яких розглядаються питання інституалізації громадянського суспільства в Україні.

Результати. Завдяки опрацюванню нормативно-правових документів, конституційних проєктів, праць дослідників із зазначеної теми доведено, що політичні партії є одним із ключових інститутів громадянського суспільства в Україні. Найважливішим критерієм до обґрунтування належності до інститутів громадянського суспільства є активне залучення громадян до розв'язання політичних проблем, коли вони беруть активну участь у виробленні державної політики, спрямованої на розв'язання актуальних для суспільства проблем, через залучення фахівців, створення аналітичних центрів, вивчення громадської думки та проведення громадських слухань.

Висновки. Важливу роль у функціонуванні держави та житті суспільства відіграють політичні партії, які є одним з інститутів громадянського суспільства в Україні, що репрезентують та захищають інтереси громадян на політичній арені, залучають широкі верстви населення до обговорення актуальних проблем.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, політичні партії, об'єднання громадян, державотворчі процеси, конституційні проєкти.

Вступ

Існування громадянського суспільства виступає запорукою демократичного розвитку держави. Побудова громадянського суспільства є засобом ефективного забезпечення інтересів, прав і свобод людини і громадянина. Громадянське суспільство спрямоване на забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціокультурної і духовної сфер, об'єднане взаємодією вільних індивідів на основі добровільно сформованих об'єднань, асоціацій, які захищені відповідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави.

З відновленням незалежності України розпочалося активне формування нової політичної системи, складником якої стало утвердження принципів демократії та політичного плюралізму, створення дієвих інститутів громадянського суспільства.

В українській державі з'явилася велика кількість громадських організацій, які ставили собі за мету розбудову громадянського суспільства. На сьогодні поняття "громадянське суспільство" є набагато ширшим, ніж просто сектори, де панують неурядові організації. Цей термін охоплює широкий і динамічний діапазон організованих і неорганізованих груп громадян. Зважаючи на вагомий вплив суспільства на державотворчі процеси, питання дослідження особливостей інституалізації громадянського суспільства в Україні є актуальним для історичної науки, а не лише для політології та соціології. Формування громадянського суспільства відбувалося впродовж тривалого часу. Процеси інституалізації громадянського суспільства простежуються через призму історичних передумов демократизації, формування основ конституційного ладу, розвитку політично-партійної структури, встановленої системи державного управління й місцевого самоврядування. Інституціона-

лізація громадянського суспільства відбувається у три етапи: на першому виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій; на другому – формуються загальні цілі, суспільні норми (зокрема правові) для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів; на третьому – встановлюється система санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки влади (Костенко, 2018, с. 100–101). Важливим завданням дослідження є виокремлення інститутів громадянського суспільства, які безпосередньо впливали на державотворчі процеси початкового періоду розбудови України після відновлення незалежності.

Метою статті є аналіз місця політичних партій у структурі інститутів громадянського суспільства. Відповідно до мети дослідження були поставлені такі завдання:

- проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми;
- порівняти підходи до тлумачення термінів "громадянське суспільство" та "інститути громадянського суспільства";
- виокремити інститути громадянського суспільства, які безпосередньо впливали на державотворчі процеси в Україні;
- проаналізувати різні підходи дослідників щодо належності політичних партій до інститутів громадянського суспільства;
- охарактеризувати роль політичних партій як інститутів громадянського суспільства в державотворчих процесах України.

Огляд літератури та джерел. У сучасній історіографії відсутнє єдине тлумачення термінів, пов'язаних зі становленням громадянського суспільства, тривають дискусії щодо належності політичних партій до інститу-

тів громадянського суспільства. Новизна дослідження полягає в узагальненні характеристики підходів до визначення терміна "громадянське суспільство" та його інституціоналізації.

Серед джерел особливу увагу привертають нормативно-правові документи періоду відновлення та розбудови української незалежної держави, проекти Основного Закону, підготовлені конституційною комісією. Зокрема, Концепція нової Конституції 19 червня 1991 р., постанова Кабінету Міністрів України "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" від 03.11.2010 № 996 тощо. Проекти Основного Закону, підготовлені конституційною комісією в редакціях від 1 липня 1992 р., 27 травня 1993 р., 26 жовтня 1993 р. дають змогу простежити теоретичні засади розуміння громадянського суспільства творцями нової політичної системи в Україні. У цих документах закладалися основи громадянського суспільства, його структурних елементів, окреслювалися взаємозв'язки між суспільством і державою.

Різні підходи до аналізу особливостей формування політичної системи та громадянського суспільства в Україні, тлумачення термінів подані в працях Т. Бельської, Ф. Рудича, А. Кудряченка, В. Бесчастного, А. Костенко, Л. Юзькова, С. Головатого, М. Іванюка, В. Пашенка, П. Любченка, Т. Наливайко, О. Михайловської та ін. Зокрема, Т. Бельська дослідила тлумачення терміна "інститути громадянського суспільства" в українській та закордонній історіографії (Бельська, 2010). Ф. Рудич та А. Кудряченко наголошують, що основою громадянського суспільства є людина, тому інститути громадянського суспільства мають сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів та устремлінь (Рудич, 2006).

Громадянське суспільство відіграє важливу роль у державотворчих процесах, виступає гарантом відповідного рівня забезпечення базових цінностей, серед яких людська гідність, права та свободи людини і громадянина, демократія, свобода, дотримання принципів верховенства права, справедливості, плюралізму, толерантності тощо. Громадяни беруть активну участь в обговоренні актуальних питань розвитку держави, висловлюють свою думку через незалежні засоби масової інформації, проводять соціологічні опитування тощо. Впливати на політичні та державотворчі процеси громадянське суспільство може через різні інститути.

Методи

У статті було проведено компаративістське дослідження тлумачення термінів "громадянське суспільство" та "інститути громадянського суспільства", виокремлено інститути громадянського суспільства, які безпосередньо впливали на державотворчі процеси в незалежній Україні, проаналізовано різні погляди дослідників на належність політичних партій до інститутів громадянського суспільства. Було застосовано історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи та аналіз. Опрацьовано нормативно-правові документи періоду відновлення та розбудови української незалежної держави, конституційні проекти, праці сучасних дослідників, в яких розглядаються питання інституалізації громадянського суспільства в Україні. Зокрема, відображення інститутів громадянського суспільства в Концепції нової Конституції України 19 червня 1991 р.; конституційних проектах в редакціях від 1 липня 1992 р., 27 травня 1993 р., 26 жовтня 1993 р.; постанові Кабінету Міністрів України "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" від 03.11.2010 № 996 тощо.

Результати

За результатами дослідження було виокремлено різні підходи до визначення громадянського суспільства. На статичному (інституційному) рівні громадянське суспільство – це система соціальних інститутів (держави, сім'я, місцеве самоврядування, громадські, релігійні організації, профспілки, політичні партії, засоби масової інформації, підприємницькі структури). На динамічному (функціональному) рівні – це система відносин (політичних, правових, економічних, соціальних, національних, духовно-моральних, релігійних, культурних тощо), які сприяють гармонійному розвитку людини як найвищої соціальної цінності, гарантують реалізацію й забезпеченість її прав та свобод для досягнення спільного блага (Любченко, 2007, с. 81–82). Було проаналізовано нормативно-правові документи та конституційні проекти періоду незалежності України, що дозволило дійти висновку про належність політичних партій до інститутів громадянського суспільства.

Основи державної політики, спрямованої на формування громадянського суспільства, закладені в нормативно-правових документах, теоретичних напрацюваннях, пов'язаних із розробкою Конституції України. Методологічні засади Конституції України були закладені в Концепції нової Конституції України, яку схвалила Верховна Рада України 19 червня 1991 р. і доручила конституційній Комісії підготувати проект нової Конституції України на основі цієї концепції та подати його на розгляд четвертої сесії Верховної Ради УРСР. У Концепції було запропоновано тлумачення об'єднання громадян. У третьому розділі (Громадянське суспільство і держава) було зазначено, що нова Конституція має закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою. Нова Конституція повинна була закріпити пріоритет громадянського суспільства над державою, яка забезпечує умови нормального його функціонування. Також передбачалося конституційне закріплення визначальних засад створення і діяльності громадських об'єднань, а саме: політичних партій, громадських організацій, рухів тощо. Держава мала створювати рівні умови для їх діяльності (Головатий, & Юзьков, 1995, с. 70).

Трактування терміна "громадські об'єднання" знайшло відображення в Конституційному проекті, що був винесений на всенародне обговорення 1 липня 1992 р. У ньому був окремий розділ, присвячений громадянському суспільству. У статті 95 проекту зазначено, що громадськими об'єднаннями визнаються політичні партії, масові рухи, професійні спілки, релігійні організації, добровільні товариства, фонди, асоціації та інші об'єднання громадян, які не мають за мету одержання прибутку. Те саме трактування терміна було подано в Конституційному проекті від 27 травня 1993 р. у статті 85 (Головатий, & Юзьков, 1995, с. 210). Проект Конституції від 26 жовтня 1993 р. надавав широку свободу громадським об'єднанням і пропонував закріпити пріоритет громадянського суспільства над державою. Так, у статті 12 проекту закріплено право громадян чинити опір і перепони будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації української державності, конституційного ладу, встановленого цією Конституцією, порушення територіальної цілісності чи чинить дії, спрямовані на захоплення державної влади (Головатий, & Юзьков, 1995, с. 213). Фактично за суспільством визначалося право на повстання і захист своїх інтересів. Натомість у проекті Конституції України 15 листопада 1995 р. вже не було трактування громадських об'єднань. За рекомен-

дацією секції робочої групи Держава та громадянське суспільство Конституційної комісії з проекту було вилучено розділ *Громадянське суспільство і держава*. Переважну більшість його положень перенесено до розділу 1 *Загальні положення* та розділу II *Права і свободи людини і громадянина* (Головатий, & Юзьков, 1997, с. 4). Відповідно до проектів Конституції серед інститутів громадянського суспільства зазначалися політичні партії.

У нормативно-правових документах та офіційних конституційних проєктах першої половини 1990-х рр. термін "інститути громадянського суспільства" ототожнюється з поняттям об'єднання громадян. Відповідно до Закону України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. № 2460-XII, об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Як зазначає укладачка збірки нормативно-правового регулювання "Громадські організації в Україні" О. Роїна, об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до цього закону визнається політичною партією або громадською організацією (Роїна, 2007, с. 23).

У статті 2 чинного Закону України "Про політичні партії" від 2001 р. політична партія – це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Також Закон України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки" № 537 від 09.01.2007 р. встановлює такий перелік інститутів громадянського суспільства: основним елементом громадянського суспільства виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об'єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки тощо (Про Основні засади..., 2007).

Конституція України гарантує розвиток таких інститутів громадянського суспільства, як місцеве самоврядування (стаття 7), громадські організації, політичні партії, профспілкові організації (стаття 36), релігійні організації (стаття 35), сім'я (стаття 51), суб'єкти господарювання (стаття 42). Водночас сформоване громадянське суспільство означає, що головною дійовою особою, суб'єктом розвитку виступає людина з усією її системою потреб, інтересів, цінностей. Інститути громадянського суспільства допомагають громадянам задовольнити власні соціальні потреби та досягати гармонії між соціальними станами (Парубець, 2013, с. 25).

Отже, політичні партії є важливим інститутом громадянського суспільства, який безпосередньо впливав на державотворчі процеси початкового періоду незалежності України.

Дискусія і висновки

Серед дослідників у сфері державного управління, політологічних, філософських та історичних наук триває дискусія щодо визначення інститутів громадянського суспільства. Активно обговорюється питання належності політичних партій до інститутів громадянського суспільства. П. Любченко зазначає, що держава, сім'я, місцеве самоврядування, громадські, релігійні організації, політичні партії, профспілки, засоби масової інформації є соціальними інститутами, на основі яких формується громадянське суспільство. Т. Розова характеризує значення для державотворчих процесів суспільних інститутів громадянського суспільства. В. Бесчастний вважає, що тлумачити термін інститути громадянського суспіль-

ства варто, використовуючи визначення об'єднання громадян. М. Іванюк виділяє різноманітні сектори, на які поділяється громадянське суспільство, і за допомогою яких автор пропонує виокремлювати інститути громадянського суспільства в Україні.

Так, П. Любченко наголошує, що політичні партії виступають важливим інститутом громадянського суспільства, відіграють основну роль у залученні мас до політики, кадровому забезпеченні, підготовці й висуненні громадян на посади в органи публічної влади. В умовах демократії в багатомільйонній країні громадяни безпосередньо здійснюють владу періодично на виборах та інколи на референдумах. Політичні партії є тим механізмом, який – у випадку успіху на виборах – повинен об'єднувати й переводити у площину практичної політики волю більшості населення. Партії отримують свій розвиток за умови досягнення суспільством відповідного рівня соціально-політичної диференціації і структуризації соціуму, коли різноманітні верстви і групи більш-менш чітко усвідомлюють свої інтереси. П. Любченко звертає увагу, що Конституція України й Закон України "Про політичні партії" від 2001 р. до головних завдань політичних партій відносить сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян та участь у виборах чи інших політичних заходах (Любченко, 2007, с. 210–211).

Ф. Рудич також вважає, що політичні партії є важливим інститутом громадянського суспільства. Він наголошує, що якщо основним елементом громадянського суспільства є особа, то його опорні конструкції – це всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлень. На його думку, інтереси й потреби виражаються через інститути громадянського суспільства: у політичній сфері – партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації; в економічній – профспілки, асоціації підприємців, товариства захисту прав споживачів; у соціальній – сім'я, незалежні організації освіти, дозвілля; в культурній – різноманітні творчі, наукові спілки, національно-культурні товариства, релігійні конфесії. Усі ці інститути повинні діяти в межах єдиного для всього суспільства, держави і владних інститутів правового поля (Рудич, 2006, с. 16). Такий підхід підтримують автори монографії "Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії" (Кудряченко, 2007, с. 23). Дослідники звертають увагу на важливості впливу інститутів громадянського суспільства на державотворчі процеси в Україні в 1990-х рр.

У монографії "Громадянське суспільство: історія та сучасність" за загальною редакцією Т. Розової зазначається, що суспільні інститути громадянського суспільства – громадські організації, профспілки, структури місцевого самоврядування, незалежні засоби масової інформації та інші організації, які відображають увесь спектр інтересів громадян та соціальних груп, захищають їх у стосунках з державою (Розова та ін., 2010, с. 40). Автори наголошують, що громадянське суспільство має ухвалювати політичні рішення. Водночас політичні партії виступають однією з рушійних політичних сил в Україні, саме через політичні рішення і формується зв'язок між громадянським суспільством і державою.

Автори навчального посібника "Громадські об'єднання в Україні" у свою чергу підкреслюють, що саме через громадські об'єднання, громадсько-політичні рухи, політичні партії широкі верстви населення залучаються до активної державотворчої діяльності, реалізуються й захищаються політичні та економічні інтереси

тієї чи іншої частини суспільства (Бесчастний, 2007, с. 12) Також автори обґрунтовують, що політичні партії є одним із видів об'єднання громадян, а відповідно, й інститутів громадянського суспільства, оскільки об'єднання громадян це добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів, для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до закону "Про об'єднання громадян" 1992 р. називається політичною партією або громадською організацією (Бесчастний, 2007, с. 28).

Асистентка кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля О. Михайловська вважає, що визначення інститутів громадянського суспільства варто розпочинати з аналізу їхньої мети. На думку дослідниці, мета інститутів громадянського суспільства полягає насамперед у реалізації представництва в суспільстві інтересів усіх верств населення. За умов наявності великої кількості інформації та її руху інтереси людей нерідко виявляються в різних площинах і можуть бути представлені різними інститутами громадянського суспільства. У той же час інститути громадянського суспільства мають виробляти компромісні політичні рішення, формувати громадську думку, значення якої постійно зростає. Авторка дійшла висновку, що громадські організації поряд із партіями є важливим структурним компонентом громадянського суспільства (Михайловська, 2006, с. 5).

Кандидатка економічних наук В. Слюсаренко зазначає, що для стабільного розвитку громадянського суспільства важливе значення мають громадські об'єднання і рухи, які є його основою і функціонують поряд з іншими структурами, визначальною ланкою діяльності яких є вирішення повсякденних запитів людей, реалізація їхніх потреб та інтересів, сприяння розвитку місцевої ініціативи, створення умов для самореалізації та самоврядування. Серед громадських об'єднань авторка виділяє такі: кредитні спілки, політичні партії, громадські організації, релігійні організації, профспілки, творчі спілки, благодійні організації, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, органи самоорганізації населення (Слюсаренко, 2013, с. 7–8).

Кандидат політичних наук М. Іванюк підкреслює, що політичні партії сприяють формуванню громадянського суспільства, і саме тому автор пов'язує становлення громадянського суспільства й плюралізму на пострадянському просторі з розвитком політичних партій і суспільних рухів. Важливим фактором він називає активність еліт, які використовують громадські організації в політичній боротьбі зі своїми опонентами, тим самим зводячи цей важливий елемент громадянського суспільства до засобу внутрішньоелітних протистоянь (Іванюк, 2013, с. 24).

Деякі дослідники погоджуються з тим, що політичні партії належать до інститутів громадянського суспільства, однак за певних умов. Наприклад, один з цікавих підходів до цього питання розробила докторка наук з державного управління Т. Бельська. Вона зазначила, що до інститутів громадянського суспільства слід віднести: добровільні громадські організації і громадські рухи, профспілки, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не залучені до механізмів здійснення влади; незалежні засоби масової інформації; у певному аспекті – вибори та референдуми (Бельська, 2010, с. 20). Авторка вважає дискусійним питання належності політичних партій до інститутів громадянського суспільства і наголошує, що політична

партія є добровільним об'єднанням громадян, а також неприбутковою організацією. На думку Т. Бельської, політичну партію можна визнати інститутом громадянського суспільства на етапі входження у Верховну Раду України. Після оголошення результатів виборів і подолання відсоткового бар'єра партія у складі парламенту стає частиною публічної влади. Також Т. Бельська зазначає, що європейська практика виділяє інститути громадянського суспільства відповідно до їхньої мети діяльності, а не організаційно-правових форм, тому, наприклад, у Німеччині можливе утворення підприємницького товариства для благодійної діяльності (Бельська, 2010, с. 25). Натомість в українській адміністративній практиці інститути громадянського суспільства не пов'язують із прибутковою діяльністю.

Докторка політичних наук А. Костенко в монографії "Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України" обґрунтовує інший підхід до тлумачення терміна "інститут громадянського суспільства". Вона вважає, що демократизація, формування основ конституційного ладу, розвиток політичних партій є історичними передумовами, що вплинули на структурування інститутів громадянського суспільства (Костенко, 2018, с. 100–103). Авторка пропонує розглядати формування інститутів громадянського суспільства ще з часів перебудови. За радянських часів на території України громадянське суспільство існувало у викривленій формі об'єднання громадян, які були керовані державою, а управління такими організаціями максимально контролювала влада. У другій половині 1980-х рр. було створено багато національно-культурних, екологічних та політичних рухів національно-демократичного характеру: Культурологічний клуб у Києві, Товариство Лева у Львові, екологічний рух "Зелений світ", Товариство захисту колишніх політичних в'язнів Меморіал та ін. (Костенко, 2018, с. 104–105). На основі цих громадсько-політичних рухів з'явилися перші політичні партії в Україні з 1990 р., після скасування статті 6 Конституції УРСР 1978 р. Також А. Костенко вважає, що формуванню громадянського суспільства сприяла ціла низка законів ("Про об'єднання громадян", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", "Про молодіжні, дитячі громадські організації", "Про органи самоорганізації населення", "Про благодійництво та благодійні організації", "Про волонтерську діяльність" тощо). Спираючись на нормативні документи, авторка відносить до інститутів громадянського суспільства громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства (Костенко, 2018, с. 105).

Кандидатка юридичних наук Т. Наливайко в дисертації "Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства" на здобуття ступеня кандидата юридичних наук у свою чергу звертає увагу, що розвиток громадянського суспільства передбачає насамперед орієнтацію його структур на конструктивні цілі і самозабезпечення. Громадські об'єднання, контролюючи функціонування владних інституцій, намагаються допомогти державі, а не переобтяжити її. У такій взаємодії нерідко виникають суперечності позицій, зумовлені передусім тим, що громадські об'єднання для розгортання активної діяльності визнають занадто обтяжливими застереження, які обмежують їхню діяльність відповідно до Закону "Про об'єднання громадян" 1992 р.

Різні громадські структури (об'єднання, організації, рухи тощо), виконуючи контролювальні функції, унеможливають свавілля держапарату, дають змогу підготувати альтернативні проекти, відстояти інтерес конкретних верств, груп, осіб, організувати самодостатню життєдіяльність своїх прихильників, взяти на себе частину владних повноважень (Наливайко, 2009, с. 102). Політичні партії є одним із видом об'єднань громадян, що зазначено в законі.

Деякі дослідники виділяють серед інститутів громадянського суспільства інститут багатопартійності. Так, В. Пащенко в дисертації "Неурядові організації як інститут громадянського суспільства" на здобуття наукового ступеня кандидати політичних наук пропонує розглядати інститути або структури громадянського суспільства, якими є сім'я, різні заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів (Пащенко, 2005, с. 58).

Для визначення інститутів громадянського суспільства окремі дослідники пропонують виділяти групи політичної влади, однією з яких є інститути громадянського суспільства. Наприклад, М. Іванюк наголошує, що інститутами громадянського суспільства є представники так званого третього сектору, який існує поряд з неурядовим сектором та сектором добровільної активності. Це сукупність (система) груп населення й організацій, що не ставлять за мету збільшення особистого доходу безпосередньо через участь у роботі таких груп та організацій або через володіння ними (Іванюк, 2013, с. 20). Отже, політичні партії, які не ставлять за мету збільшення особистого доходу, можуть належати до третього сектору інститутів громадянського суспільства, тому що основною ціллю має бути відстоювання інтересів громадян України.

Третій сектор як інститут громадянського суспільства описав В. Пащенко. Він вважає, що для визначення громадянського суспільства використовують термін *неурядові або ж неприбуткові, недержавні, невідприємницькі громадські організації, організації громадянського суспільства або третього сектора*. В українському законодавстві закріплені різні форми: об'єднання громадян, громадська, благодійна, неприбуткова, некомерційна, самоврядна, саморегулююча організації; громадські, політичні, громадські природоохоронні формування, громадське об'єднання. Організації третього сектору автор поділяє на три напрями. Перший сектор – державний, він репрезентує безпосередньо державу та її організації – органи державної влади та місцевого самоврядування, бюджетні установи та організації, засновані на підставі закону чи в межах повноважень державних органів. Другий – недержавний прибутковий, який репрезентує ринок та його організації – система підприємств, господарських товариств та індивідуальних підприємців, що здійснюють діяльність, пов'язану з отриманням прибутку. Третій – недержавний неприбутковий – сукупність організацій, які не ставлять собі за мету збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі. Також іноді до третього сектору застосовують окремі терміни: *організації громадянського суспільства та громадські об'єднання* (Пащенко, 2005, с. 71–72).

На думку М. Іванюка, до третього сектору належать такі організації: сукупність суспільних неполітичних організацій, таких як благодійні, етнічні, екологічні, культурні

й тому подібні вільні асоціації, які не належать до політичного й економічного суспільств (Іванюк, 2013, с. 21).

З іншого боку, А. Костенко зазначає, що в працях закордонних дослідників виокремлюють такі види організацій, які належать до третього сектору:

1) громадські організації – формальні та неформальні групи індивідів або асоціацій, які не належать ні владним, ні бізнесовим структурам;

2) недержавні організації – опікуються питаннями гуманітарної допомоги, захисту прав людини, екологічної безпеки;

3) недержавні організації з розвитку – організації, що шукають шляхи залучення коштів з метою розвитку певного регіону;

4) регіональні організації – організації з членством, які діють у певному регіоні (гуртки, групи інтересів, клуби);

5) представницькі недержавні організації – складаються з професійних груп або регіональних недержавних організацій, які прагнуть розширити свої права шляхом колективних зусиль у місцевих асоціаціях та державних структурах;

6) асоціації груп інтересів – асоціації професіоналів. Цю групу репрезентують профспілки (Костенко, 2018, с. 100–103).

Отже, організації, які належать до третього сектору, є об'єднання громадян, політичні організації, які не ставлять собі за мету отримання прибутку.

Громадянське суспільство має важливе значення у формуванні держави, адже воно виступає контрольним механізмом для влади, допомагаючи уникнути концентрації влади в руках лише одного органу чи особи, забезпечує здійснення моніторингу діяльності влади, що сприяє здоровому політичному обговоренню, допомагає захищати права та свободи громадян тощо. Громадянське суспільство активізує громадян, заохочуючи їх брати участь у суспільному житті, у процесах ухвалення рішень і розв'язанні важливих проблем. Це сприяє зміцненню громадянської свідомості і залученню громадян до демократичних процесів. Загалом громадянське суспільство відіграє ключову роль у забезпеченні різноманітних аспектів демократії, прав людини та соціально-економічного розвитку, і важливим є його існування для розвитку суспільства.

Науковці мають різне бачення щодо визначення інститутів громадянського суспільства. Значна частина дослідників визначає політичні партії як інститути громадянського суспільства, об'єднання громадян, які захищають інтереси громадян на політичній арені, залучають широкі верстви населення до обговорення актуальних проблем. Політичні партії представляють і артикулюють інтереси та погляди громадян у політичній сфері, дозволяючи їм обирати своїх представників і впливати на процеси ухвалення рішень. Через партії люди можуть об'єднуватися навколо спільних цілей, обговорювати проблеми та мобілізувати ресурси для різних ініціатив. Політичні партії організовують публічні обговорення та беруть участь у виборчих кампаніях.

Нормативно-правові документи відносять політичні партії до інститутів громадянського суспільства. Політичні партії є інститутами громадянського суспільства згідно із Законом України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р., де зазначається, що термін "інститути громадянського суспільства" отожднюється з об'єднанням громадян, а відповідно, з політичною партією. У чинному Законі України "Про політичні партії" підтверджується думка про належність політичних пар-

тій до інститутів громадянського суспільства. У Законі України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки" № 537 від 09.01.2007 зазначено, що громадянське суспільство формується завдяки об'єднанню громадян, одним з яких є політичні партії.

Розробники конституційних проєктів теж зараховували політичні партії до інститутів громадянського суспільства. Так, у Концепції нової Конституції 19 червня 1991 р. передбачалося конституційне закріплення діяльності громадських об'єднань, зокрема політичних партій. У проєктах Основного Закону України, які розроблялися конституційною комісією, зазначалося, що одним із видів громадських об'єднань є політичні партії, які виражають інтереси громадянського суспільства.

Отже, попри дискусії політичні партії є важливим інститутом громадянського суспільства, тому що вони відстоюють інтереси різних верств суспільства, беруть безпосередню участь у державотворчих процесах.

Подяки, джерела фінансування. Автори висловлюють подяку кандидату історичних наук, завідувачу кафедри новітньої історії України, доценту Андрію Миколайовичу Пижику за координацію виконання дослідницької діяльності.

Список використаних джерел

Бесчастний, В. М. (Ред.). (2007). *Громадські об'єднання в Україні*. Знання.

Бельська, Т. В. (2010) Взаємовідносини органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в умовах демократичного транзиту [Дис. канд. наук з держ. упр., Харківський регіональний інститут державного управління]. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

Головатий С., & Юзьков Л. (Упоряд.). (1995). *Конституція незалежної України*. У 3 кн. Кн. 1. Право. УПФ.

Головатий С., & Юзьков Л. (Упоряд.). (1997). *Конституція незалежної України*. У 3 кн. Кн. 2. Право. УПФ.

Іванюк, М. І. (2013). *Інститути громадянського суспільства у Західному регіоні України періоду незалежності*. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

Костенко, А. М. (2018). *Вплив інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси України*. Сумський державний університет.

Кудряченко, А. І. (Ред.). (2007). *Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії*. НІСД

Любченко, П. М. (2007) *Місце самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект* [Дис. доктора юрид. наук, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Михайловська, О. (2006) Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*, 3, 76–85. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PolMe_2006_3_9.

Наливайко, Т. В. (2009). *Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект* [Дис. канд. юрид. наук, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Парубець, Ю. Г. (2013). *Адміністративно-правові засади взаємодії державних органів влади з інститутами громадянського суспільства у забезпеченні екологічних прав* [Дис. канд. юрид. наук, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Пашченко, В. І. (2005) *Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні* [Дис. канд. політ. наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Про забезпечення участі громадянськості у формуванні та реалізації державної політики. (2010). Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>.

Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки. (2007). Закон України від 09.01. 2007 р. № 537-V. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>.

Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. (2007) Розпорядження КМУ від 21.11.2007 р. № 1035-р. <https://www.kmu.gov.ua/npas/98512637>.

Розова, Т. В., Білоусов, О. С., & Вінокурова, Л. В. (2010). *Громадянське суспільство: історія та сучасність*. Юридична література.

Роїна, О. М. (2007). *Громадські організації в Україні. Нормативно-правове регулювання*. КНТ.

Рудич, Ф. (Ред.). (2006). *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку*. Парламентське вид-во.

Слюсаренко, В. Є. (2013) *Формування інститутів громадянського суспільства: регіональні аспекти*. Ужгородська міська друкарня.

References

Bielska, T. V. (2010). Relations between Public Authorities and Civil Society Institutions in the Conditions of Democratic Transition [Ph.D. thesis in state management, Kharkiv Regional Institute of Public Administration]. Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].

Beschastnyi, V. (Ed.). (2007). *Civic Associations in Ukraine*. Znanania [in Ukrainian].

Constitution of Independent Ukraine (1995). (S. Holovaty, L. Yuzkov, Comp.). In 3 volumes, Vol. 1. Documents, Comments, Articles. Pravo, Ukr. Legal Foundation [in Ukrainian].

Holovaty, S., & Yuzkov, L. (Comp.). (1995). *Constitution of Independent Ukraine*: In 3 volumes, Vol. 2, Part 1. Documents, Articles. Pravo [in Ukrainian].

Ivanyuk, M. I. (2013). Civil Society Institutions in the Western Region of Ukraine during the Independence Period. Lesia Ukrainka Eastern European National University [in Ukrainian].

Kostenko, A. (2018). *The Influence of Civil Society Institutions on Ukraine's European Integration Processes*. Sumy: Sumy State University [in Ukrainian].

Kudryachenko, A. (Ed.). (2007). *Political System and Civil Society: European and Ukrainian Realities*. NISD [in Ukrainian].

Liubchenko, P. M. (2007). Local Self-Government in the System of Civil Society Institutions: Constitutional and Legal Aspect [Ph.D. thesis in law, Yaroslav Mudryi National Law University]. Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].

Law of Ukraine On the Basic Principles of the Development of the Information Society in Ukraine for 2007–2015. (2007) [in Ukrainian]. https://ips.ligazakon.net/document/view/t070537?an=221&ed=2007_01_09

Mykhailovska, O. (2006). Civil Society Institutions and the Formation of Modernization Ideology in Ukraine. *Political Management*, 3, 76–85 [in Ukrainian].

Nalyvaiko, T. V. (2009). Public Control in Ukraine as an Institute of Civil Society: Theoretical-Legal Aspect [Ph.D. thesis in law, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs]. Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].

On Ensuring Public Participation in the Formation and Implementation of State Policy. (2010). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010, No. 996. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

On Approval of the Concept of Facilitating the Development of Civil Society by Executive Authorities. (2007). Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 21, 2007, No. 1035-r. <https://www.kmu.gov.ua/npas/98512637>. [in Ukrainian].

Parubets, Y. H. (2013). Administrative-Legal Principles of Interaction between State Authorities and Civil Society Institutions in Ensuring Environmental Rights [Ph.D. thesis, State Scientific Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].

Pashchenko, V. I. (2005). Non-Governmental Organizations as an Institute of Civil Society: Methodology of Research and Status in Ukraine [Ph.D. thesis in political science, Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine]. Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].

Roina, O. (2007). *Civil Organizations in Ukraine: Legal Regulation*. KNT [in Ukrainian].

Rozova, T., Bilousov, O., Vinokurova, L., & Rozova, T. (Ed.). (2010). *Civil Society: History and Modernity*. Legal Literature [in Ukrainian].

Rudych, F. (Ed.). (2006). *Civil Society in Contemporary Ukraine: Formation Specifics, Development Trends*. Parliamentary Publishing [in Ukrainian].

Slyusarenko, V. (2013). *Formation of Civil Society Institutions: Regional Aspects*. Uzhhorod National University [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 02.11.23

Прорецензовано / Revised: 30.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.23

Yehor ZHURKIN, PhD student
ORCID ID: 0000-0002-9533-5473
e-mail: egorzhurkin@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POLITICAL PARTIES AS INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Background. *Civil society institutions play a crucial role in the state-building processes of independent Ukraine. Given this, the question of researching the peculiarities of civil society institutionalization in Ukraine is relevant. Ukrainian historiography lacks a unified interpretation of issues related to the formation and structural elements of civil society. This article explores various perspectives on the structuring of civil society institutions. The novelty of the research lies in synthesizing approaches to defining the term 'civil society' and its core institutions. The relevance of the study is driven by the need for theoretical understanding of the formation and functioning of civil society institutions in Ukraine, as they represent the interests and needs of Ukrainian citizens. The aim of the article is to analyze the affiliation of political parties with civil society institutions.*

Methods. *Comparative research was carried out in the article, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic methods and analysis were applied. Different views of researchers on political parties belonging to civil society institutions are analyzed. The normative legal documents of the period of restoration and development of the Ukrainian independent state, constitutional projects, works of modern researchers were worked out, which consider the issues of institutionalization of civil society in Ukraine.*

Results. *Having worked out regulatory and legal documents, constitutional projects, works of researchers on this topic proved that political parties are one of the key institutions of civil society in Ukraine. The most important criterion for the justification of belonging to the institutions of civil society is the active involvement of citizens in solving political problems when they actively participate in the development of state policy aimed at solving problems that are relevant to society, through the involvement of specialists, the creation of analytical centers, the study of public opinion and holding public hearings.*

Conclusions. *An important role in the functioning of the state and the life of society is played by political parties, which are one of the institutions of civil society in Ukraine, which represent and protect the interests of citizens in the political arena, attract broad segments of the population to discuss pressing problems.*

Keywords: *civil society, civil society institutions, political parties, associations of citizens, state-building processes, constitutional projects.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477.7):32
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.5>

Ірина ІРЧАК, асп.
ORCID ID: 0000-0002-9030-6788
e-mail: irynairchak@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ СМУГИ ОСІЛОСТІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Вступ. Наприкінці XIX ст. одним зі способів змусити євреїв Російської імперії зректись віри батьків вбачалось створення умов, що значно ускладнювали їхню економічну діяльність і навіть робили неможливою деякі її види. Заробляти на життя євреям доводилось в умовах економічного антисемітизму, що набирав обертів упродовж XIX ст. У даній статті досліджено зайнятість єврейського населення у структурі економіки, визначено розмір прибутків євреїв і з'ясовано, як він впливав на рівень їхнього життя наприкінці XIX – на початку XX ст.

Методи. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, системності та об'єктивності, що дали змогу розглянути поставлені питання у відповідному історичному контексті. Було застосовано комплекс загально-наукових і спеціальних історичних методів: індукції і дедукції, аналогії, синтезу, порівняння, статистичний метод, а також історико-генетичний, історико-системний методи.

Результати. У кінці XIX – на початку XX ст. єврейське населення переважно продовжувало вести традиційні види економічної діяльності: торгівлю та посередництво, ремесло, оренду, лихварство. Невеликій частині євреїв вдавалось розширювати виробництво. Упродовж XIX ст. з'явилися євреї-колоністи, які на зламі століть вели сільське господарство доволі вправно і ефективно. У зв'язку з обмеженим доступом до освіти і державної служби дуже мала частина євреїв мала "вільні професії".

Висновки. Чисельність заможних представників єврейського населення була мізерною порівняно з переважною більшістю одновірців, що намагались звести кінці з кінцями в умовах намагання влади Російської імперії вирішити "єврейське питання", у тому числі шляхом обмежень і заборон, що стосувались економічної діяльності. Виняток становили нечисленні представники торгово-промислових і банківських кіл.

Ключові слова: євреї, економіка, національна політика, економічний антисемітизм, смуга осілості.

Вступ

Унаслідок поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. разом із новоприєднаними землями Російська імперія отримала й нових підданих, серед яких було кілька мільйонів євреїв. Вони вирізнялись своєю релігійною і культурною окремішністю, історично сформованими традиційними напрямками економічної діяльності, специфічною кагальною формою управління. Разюча відмінність від християнського населення, що становило переважну більшість підданих імперії, призвела до виникнення т. зв. єврейського питання, пов'язаного з можливістю співіснування євреїв з рештою населення. Наприкінці XIX ст. політика щодо євреїв визначилась доволі жорстко: асиміляція, міграція чи існування за правилами, які унеможливають гідне життя. Одним зі способів змусити євреїв зректись віри батьків (питання віросповідання – основа дискримінаційного законодавства) було створення умов, що значно ускладнювали економічну діяльність єврейського населення й навіть робили неможливою деякі її види. Заробляти на життя євреям доводилось в умовах економічного антисемітизму, що набирав обертів упродовж XIX ст. Його важливою складовою була експлуатація сформованого ще у XVII ст. образу єврея-визискувача, що прагне зосередити у своїх руках якомога більше капіталу. Питання виникнення, функціонування та наслідків побутування такого образу потребує подальшого великого ґрунтовного дослідження. Натомість у даній статті буде досліджено зайнятість єврейського населення у структурі економіки в контексті розгортання економічного антисемітизму, визначено розмір прибутків євреїв і з'ясовано, як він впливав на рівень їхнього життя наприкінці XIX – на початку XX ст.

Українська історіографія має низку робіт, присвячених тим чи іншим аспектам зазначеної проблеми. Власну спробу дати оцінку цьому питанню здійснили у своїх працях І. Самарцев, І. Погребінська, В. Доценко. Різні

аспекти економічного становища єврейського населення розглянуто в монографіях, присвячених національним меншинам Правобережної України, Н. Щербак і Ю. Поліщука, натомість єврейському населенню Лівобережжя присвячена дисертація А. Морозової. Єврейське землеволодіння і землеробство стали предметом дослідження А. Криськова, А. Бородія, В. Доценка, В. Щукіна і А. Павлюка. Однак дотепер бракує цілісного висвітлення економічного становища єврейського населення, зокрема з описом його територіальних особливостей. Джерельну базу дослідження становлять передусім статистичні дані Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., а також законодавчі акти, вміщені у Повному зібранні законів Російської імперії (далі – ПСЗРИ). Цінні відомості щодо становища євреїв смуги осілості містять праці, що стали результатами експедицій економіста А. Субботіна (1887 р. з Литви до Одеси) і Л. Брамсона (1894 р. до колоній Катеринославської губернії). Характеристика євреїв українських губерній смуги осілості наведена у праці Н. Лескова "Євреї у Росії". Її поява була пов'язана з розслідуванням причин погромів 1881–1883 рр., до якого бажала долучитись і єврейська громада Санкт-Петербурга. На її замовлення Лесков виклав погляд письменника-християнина на побут і звичаї українських євреїв.

Методи

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, системності і об'єктивності. Вони дали змогу розглянути поставлені питання у відповідному історичному контексті, здійснити аналіз явищ і фактів незалежно від ідеологічних нашарувань. Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів. До перших зокрема належать методи індукції і дедукції, аналогії, синтезу. Для окреслення різниці у становищі євреїв і християн, зайнятих у певних видах економічної діяльності, застосовано метод порівняння. Статистичний метод дозволив дати характеристику

зайнятості євреїв у структурі економіки. Також з-поміж власне історичних методів для дослідження були залучені історико-генетичний, історико-системний методи. Завдяки їх комплексному застосуванню здійснено всебічний аналіз задекларованої проблеми.

Результати

Найперше слід звернутись до розгляду зайнятості єврейського населення у структурі економіки. Оскільки довгий час євреї не могли володіти землею, вони зосередили свою діяльність на торгівлі і посередництві, лихварстві, орендарстві, ремеслі. Ці сфери економічної діяльності стали для єврейського населення традиційними. Наприкінці XIX ст. переважна більшість євреїв торгувала. Відсоток торговців серед єврейського населення від загальної його кількості у дев'яти українських губерніях варіювався від 49 % (Полтавська губернія) до 22 % (Харківська губернія). Остання, однак, не входила до смуги осілости, що зумовлювало певні обмеження в економічній діяльності євреїв. З-поміж решти восьми українських губерній середній відсоток євреїв, зайнятих у торгівлі, становив 43,4 % (Перепис, 1904–1905, т. 8, с. 168; т. 13, с. 150; т. 16, с. 182; т. 32, с. 177; т. 33, с. 190; т. 41, с. 195; т. 46, с. 192; т. 47, с. 210; т. 48, с. 206). Навіть у таких губерніях, як Катеринославська і Херсонська, де заохочувалось поселення у статусі землеробів, торгувало майже 40 % єврейського населення. Зазначене переважання торговців у структурі економіки, як вказано вище, було зумовлене історично: дрібна торгівля була основним заняттям євреїв на українських землях ще з XVII ст. Зокрема у середині XVIII ст. чисельність євреїв-торговців Житомира була у 13 разів більшою, ніж торговців-християн (Самарцев, 1994, с. 23). Важливою була і наявність необхідних для успішного ведення справи навичок і певних характерних рис. Н. Лесков, даючи характеристику економічній діяльності українського і єврейського населення, апелює до важливого питання схильності до того чи іншого виду занять: "Розум малороса приємний, але мрійливий, схильний більше до поетичного споглядання і спокою [...] Характер цього народу [...] у кращому сенсі виражається тонким, критичним гумором і статечною чинністю. У живій, торговій справі малорос не може представити жодного сильного відпору енергійній натурі єврея [...]" (Лесков, 1990, с. 7).

За даними перепису 1897 р., серед євреїв переважали торговці зерном та іншими продуктами сільського господарства. Євреї були великими посередниками у хлібній торгівлі як на Правобережжі, так і Лівобережжі України. Їхня діяльність полягала у скуповуванні у селян і поміщиків хліба і перепродажі його далі, у тому числі експортним фірмам (Субботин, 1890, с. 89; Морозова, 2005, с. 13). Традиційною для євреїв українських губерній була і торгівля спиртними напоями. У багатьох місцевостях шинкарство зосередилось саме у їхніх руках (наприклад, у Подільській губернії участь євреїв у питній торгівлі становила 72 %) (Субботин, 1890, с. 186). Така діяльність упродовж XIX ст. неодноразово ставала предметом законодавчих обмежень і заборон, що було пов'язано з нібито деструктивним її впливом на християнське населення. Влада звинувачувала євреїв-шинкарів у тому, що їхня діяльність негативно впливає на добробут місцевого населення, сприяє поширенню пияцтва. Зрештою, доходило до звинувачень у тому, що "євреї експлуатують селян, споюють їх" (Поліщук, 2012, с. 165). На цьому слід зупинитись детальніше. Образ "єврея – експлуататора християн" був важливою складовою економічного антисемітизму в Російській імперії, ним влада в тому числі пояснювала причини

поширення хвилі антиєврейського насильства, перекладаючи провину за погроми на самих євреїв. Основою цього образу були звинувачення, пов'язані переважно з орендою, про що піде мова далі. Однак саме "питейні громадські будинки", корчми вважалися за "основну зброю в руках євреїв, яка підриває добробут селян", адже у них останні віддають єврею за горілку нерухоме майно, а також земельні наділи (Романюк, 2009, с. 81). Згаданий вище Н. Лесков пояснює це звинувачення прагненням перекладати відповідальності за свої пороки на представників єврейського населення. Очевидно, що зазначене уявлення не витримує будь-якої критики хоча б з огляду на відвідування селянами шинків із власної волі та бажання. Також слід відзначити, що у великоросійських губерніях, де євреї не проживали і, відповідно, не могли "споювати християн", кількість засуджених за пияцтво і кількість злочинів, вчинених у стані сп'яніння, була значно вищою (Лесков, 1990, с. 12, 14). Як показала практика, утримання питних закладів християнами призводило подекуди до більш сумних наслідків: багато з них зазнавали краху, адже шинкарі самі пиячили (Субботин, 1890, с. 84). Тож питна торгівля була вигідна як для євреїв, які ефективно застосовували свої навички та здібності, потрібні для ведення такої справи, так і для християнського населення. Станом на 1885 р. подільський губернатор був змушений констатувати, що торгівля спиртними напоями була майже винятково в руках євреїв, незважаючи на те, що існуючі закони мали б відібрати у євреїв будь-яку можливість торгувати спиртними напоями в селах. Однак представники цієї національності всіляко обходили обмеження, зокрема використовуючи підставних осіб або торгуючи без патенту (Щербак, 2005, с. 406–407). Наприклад, частина шинків, що де факто управлялись євреями, де юре належали християнам. За офіційною інформацією, в Одесі євреям належали 366 із 1057 шинків, однак існували ще 60 закладів, оформлені на ім'я християн, які фактично управлялись євреями. Таким чином, в Одесі в руках євреїв концентрувались 40 % шинків (Субботин, 1890, с. 222). Схожа ситуація була і в Житомирі: за офіційною інформацією, євреям належало 376 шинків, однак в реальності їх мало бути значно більше, оскільки частина закладів утримувалась євреями на ім'я християн (Субботин, 1890, с. 145). Значно погіршила становище євреїв введена у 1896–1898 рр. державна монополія на торгівлю спиртними напоями. (Щербак, 2005, с. 416)

На кінець XIX – початок XX ст. переважала дрібна торгівля. Так, більшість єврейських торговців Одеси мали свідоцтва саме на дрібну торгівлю (Субботин, 1890, с. 214), а у Волинській губернії, за офіційними даними, 57 % дрібних торговців становили саме євреї. Подібна ситуація була і на Лівобережжі (Морозова, 2005, с. 11). Чимала їх частина, однак, торгувала без відповідного свідоцтва і, отже, не увійшла до статистики. Описана діяльність могла відбуватись майже без будь-якого оборотного капіталу завдяки гмілус-хеседу – безвідсотковій позиції. Її торговці брали одне в одного задля купівлі товару, потім, продаючи його, позичка поверталася. Таким чином певна група людей торгувала одним і тим же невеликим оборотним капіталом, не приносячи значних прибутків (Грулев, 2007, с. 40). Наприклад, у містечку Остропіль Волинської губернії 9/10 лавок мали оборот, менший за 1 тис. рублів на рік (Субботин, 1890, с. 88). Щодо торговців – володарів великого оборотного капіталу слід зазначити таке: чисельність їх порівняно з іншими була незначною. Наприкінці XIX ст. у Житомирі заможними (такими, що ма-

ли понад 100 000 руб. статків) було тільки чотири єврейські родини. Близько сотні євреїв мали капітал у кілька десятків тисяч рублів і вважалися порівняно забезпеченими. Інші єврейські сім'ї були бідними. У повітових центрах ситуація була ще гіршою, адже губернський центр притягував заможних людей, товари і гроші. (Поліщук, 2012, с. 164) Заняття торгівлею не гарантувало, однак, стабільних і достатніх для належного рівня життя прибутків для всіх, хто обрав цей вид діяльності. Лише 10 % забезпечували собі гідне існування, решта потерпала від банкрутства (Самарцев, 1994, с. 27). Можливості для провадження торговельної діяльності євреїв у різних губерніях смуги осілости відрізнялись. А. Субботін відзначав кращий розвиток торгівлі в південних губерніях:

На півдні більше євреїв-капіталістів, ніж на півночі, причому тут вже помічається велика спеціалізація торгівлі, тоді як північні євреї набагато бідніші і хапаються за все. На півдні взагалі торгівля поставлена правильніше і солідніше (Субботин, 1890, с. 218).

Великим центром єврейської торговельної діяльності була Одеса. Торгівля євреїв становила 95 % загального купецького обороту в усій Херсонській губернії. Цей фактор слід зокрема пов'язати з можливістю здійснювати імпорتنу та експортну торгівлю у приморському регіоні, а також усуненням посередництва оптових торговців євреями, які сконцентрували у своїх руках одразу дві операції: закордонний імпорт і продаж ввезених товарів у роздріб (Субботин, 1890, с. 220). Гіршим було становище переважної більшості торговців-євреїв на Правобережжі: оборот київських купців був в 11 разів меншим від того, що мали одесити (Субботин, 1890, с. 215). Обороти християн у Волинській губернії був на ½ більшим за єврейський. Це пояснювалось передусім тим, що найбільша концентрація єврейського населення була саме у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Це спричиняло високу конкуренцію і, відповідно, давало змогу мати малі прибутки. Однак становище торговців останньої губернії дещо відрізнялось. Їх прибуток був більшим, що почасти пояснюється зручністю продажу за кордон сільськогосподарських продуктів (Субботин, 1890, с. 186).

Іншим традиційним заняттям євреїв ще з XVI–XVII ст. було лихварство. Кредитування під високий відсоток історично було подекуди одним із небагатьох доступних способів заробітку для єврейського населення. Його, однак, називали таким, що приносить велику шкоду селянам і також пов'язували з образом єврея – визискувача християн. Проте навіть у записці, основою якої стали донесення мирових посередників Волинському губернатору, однією з причин існування лихварства називали відсутність дешевого й доступного для селян кредиту (Романюк, 2009, с. 81). У 1860 р. були скасовані обмеження для євреїв у тому числі щодо банківської діяльності (Любченко, 2008, с. 70). Виникали земельні банки, в організації яких єврейські гроші відігравали важливу роль. Крім того, чисельність євреїв, пов'язаних із даною сферою, була вкрай невисокою. Так, за даними перепису населення 1897 р. у Київській губернії з-поміж понад 3,5 млн єврейського населення менше тисяч осіб були пов'язані з кредитними та громадськими комерційними установами (Перепис, 1904, т. 6, с. 202). У Полтавській губернії таку діяльність вели лише 270 осіб з-поміж близько 2,8 млн євреїв (Перепис, 1904, т. 23, с. 190).

Іншою традиційною сферою економічної діяльності євреїв України було ремесло і різноманітні промисли. Встановити точну чисельність євреїв-ремісників важко, оскільки вони свідомо приховували своє заняття, щоб

уникнути сплати податків, які для багатьох були відчутним тягарем. Можна, однак, стверджувати, що реміснича справа була однією з найпоширеніших серед євреїв, як і торгівля. Представники єврейського населення опанували майже 60 видів ремесел: кравецьке, шевське, столярне, ковальське, переробку харчових продуктів, теслярство, будівництво тощо. Перші два були найпопулярнішими. Наприклад, у Волинській губернії у сфері торгівлі (усіх її видів, включно з посередництвом) було зайнято близько 155 тис. євреїв, натомість тільки кравців і шевців у ній налічувалось близько 52 тис. Ремісничі вироби євреїв мали попит за межами їхніх міст і містечок: Житомир і Бердичів славилися меблями, містечка Київської губернії – кожухами й іншим селянським одягом, Поділля – чоботами та постоломи (Любченко, 2008, с. 73). Поширеними були ковальські ремесла: євреї у смузі осілости були головними його представниками, поступаючись лише німцям: у 1904 р. у м. Лохвиця Полтавської губернії було обстежено 14 кузень, з яких 11 належало євреям (Доценко, Соціально-економічне становище..., 2008, с. 97). Вести мову про серйозну конкуренцію єврейських ремісників із християнами загалом не доводиться: останні переважно працювали на землі і звертались до євреїв за потрібними речами (Субботин, 1890, с. 73). Середній зарібок ремісника у "смузі осілости" коливався від 4 до 19 руб. на місяць. Зокрема у місті Бердичів Київської губернії у деяких випадках дорослі ремісники заробляли від 1 до 2 руб. на тиждень, а діти і жінки – від 50 коп. до 1 руб. (Субботин, 1890, с. 119). Наймені ремісничі робітники отримували 2–4 руб. на місяць (Самарцев, 1994, с. 26). Збагнути, наскільки низьким був зазначений рівень прибутку, можна ознайомившись із прикладом вартості послуги транспортного перевезення: проїзд потягом Київ–Одеса у 3 класі коштував 8 руб. 80 коп. (Справочная книжка..., 1888, с. 190). Таке становище, як і у випадку з торговцями, пов'язане передусім із численними утисками, обмеженнями і заборонами, яких зазнавали ремісники-євреї упродовж XIX ст. Велика їх чисельність, затиснута смугою осілости і обмежена законодавством у можливості вибору місця життя, призводила до великої конкуренції. Випадкові замовлення євреї вихоплювали один в одного і прагнули якомога скоріше їх виконати. Швидкий розвиток капіталістичного виробництва, масовий випуск більш дешевої продукції призводив до розорення значної частини єврейських ремісників. У деяких общинах їх чисельність досягала 40 %. До кінця XIX ст. середньорічний прибуток єврейського ремісника був у півтора–два рази нижчим від прибутку українського селянина (150–300 руб. проти 400–500 руб.) (Доценко, 2018, с. 27). У пошуках замовлень і ринку збуту вони переїжджали у великі міста, де частина з них з часом мали змогу розширити виробництво. Наприклад, у кінці XIX ст. найбільшими кравецькими майстернями в Києві володіли євреї Людомер, Сольцер, Кравець; палітурниками – Зігенфельд, шкіряним виробництвом – Кобець (Самарцев, 1994, с. 27). Швидкий розвиток промисловості в кінці 90-х рр. XIX ст. витіснив єврейського ремісника із сфери приватного підприємництва і призвів до потрапляння у залежність від фабриканта. У такому разі за своїм становищем єврей став схожим на робітника (Доценко, 2015, с. 98).

У 1897 р. євреям належало 33,9 % підприємств харчової, легкої, будівельної промисловості Київської, Подільської та Волинської губерній (Любченко, 2008, с. 23). На Правобережжі виробництво традиційно було пов'язане з переробкою сільськогосподарської продукції: цукрова промисловість і гуральництво (Самарцев,

1994, с. 27). Частина цукрових заводів належала родинам Бродських, Зайцевих, Гальперіних; євреї були власниками або орендарями 96 % винокурних і 80 % пивних заводів, 90 % млинів (Любченко, 2008, с. 73). Ідентичні види виробництва були й на Лівобережжі. Слід, однак, зауважити, що на зламі століть зменшилося представництво євреїв-фабрикантів у винокурній і пивоварній промисловості, що пов'язано із введенням державної монополії і зростанням великих комерційних гуралень, з якими не могли конкурувати невеликі єврейські (Самарцев, 1994, с. 27; Поліщук, 2012, с. 169). У зв'язку з відсутністю звички і вміння євреїв працювати в сільському господарстві, про що піде мова далі, на землях, які належали великим єврейським землевласникам, засновувались промислові і ремісничі заклади. Євреї були власниками або орендарями здебільшого невеликих підприємств, що зумовлено відсутністю значних оборотних капіталів. У межах смуги осілости їх налічувалось близько 3 тис. (Доценко, 2015, с. 98). Найбільшими і найпотужнішими з-поміж єврейських заводів і фабрик були підприємства Київської губернії, хоч їх кількість була меншою, ніж дрібних фабрик у решті губерній (Субботин, 1890, с. 176). Промислова продукція знаходила широкий збут на місцевому внутрішньому ринку, а також експортувалися за кордон. Однак великі підприємці єврейського походження в цей період ставили радше виняток, оскільки євреї витіснялися з великопромислової та комерційної сфер економіки Російської імперії, з огляду на можливу конкуренцію і побутування негативного образу єврея (Морозова, 2005, с. 11). Важливу роль у цьому відіграло ведене у 1890 р. обмеження на участь євреїв у статутних фондах акціонерних товариств і товариств на паях. Чим більше російська економіка індустріалізувалась, тим менше євреї брали участь у великій промисловості, віддаючи перевагу торговельно-посередницькій діяльності. Як зазначено вище, єврейські фабрики (переважно підприємства переробної промисловості) були місцями, куди йшли працювати збіднілі євреї (Самарцев, 1994, с. 27). На відміну від фабрик інших власників, єврейські були менші за розмірами, відрізнялись застосуванням переважно ручної праці і вкрай низькою зарплатою (Доценко, 2015, с. 98).

Окремо слід розглянути становище євреїв, економічна діяльність яких була пов'язана з орендою. Ще до поділів Речі Посполитої постать єврея-орендаря була типовою для сільської місцевості. Після реформи 1861 р. на селі стала зростати роль великих орендарів-євреїв. Деякі поміщики, не зумівши адаптуватись до нової системи економічних відносин, змушені були віддавати землю в оренду євреїв-орендарів (Щербак, 2005, с. 347). Такі орендні договори були характерні як для Правобережжя, так і лівобережних губерній. Євреї віддавали орендовані у поміщиків землі в суборенду селянам за здолщину або більш високу плату. Однак така діяльність могла мати негативні наслідки. Євреї часто не були зацікавлені в розвитку сільського господарства, а лише намагались одержати прибуток за короткий проміжок часу. З одного боку, це призводило до розорення частини господарств і виснаження ґрунтів, з іншого – до невдоволення селян (Бородій, 2009, с. 116). Слід, проте, погодитись із думкою, висловленою І. Самарцевим щодо можливої причини такого господарювання євреїв-орендарів. Дослідник стверджує, що намагання взяти із селянських господарств якомога більше оброку, залишивши собі частину, було спричинене як необов'язковістю поміщиків у виконанні умов

оренди, так і нестабільністю політичного життя в Україні, селянськими заворушеннями, жертвами яких часто ставали євреї (Самарцев, 1994, с. 24). Єврей-орендар не мав впевненості щодо майбутньої діяльності, зокрема враховуючи заборону на орендну діяльність у селі за законом від 8 грудня 1867 р. і, як наслідок, нелегальне становище (ПСЗРІ, 1867, т. 42, закон 45257). Описана ситуація впливала на побутування згаданого образу "єврея – експлуататора християн", яким влада пояснювала поширення хвилі антисемітського насильства 1881–1883 рр. Зокрема існувала думка, що представники єврейського населення захоплюють селянські угіддя і використовують селянську працю, експлуатуючи їх (Романюк, 2009, с. 81). Євреї укладали угоди з поляками на оренду землі, маєтків на довгі строки – 30, 60 і навіть 80 років за високу плату. Починаючи з 1880 р., в офіційний вжиток царської адміністрації увійшло нове твердження про "польсько-єврейську змову", яка зображувала єврея як того, хто був винен у бідах імперії, у тому числі і в невирішеності селянського питання (Доценко, 2018, с. 31). У кінці XIX ст. царський уряд розгорнув широку кампанію з відчуження євреїв від орендування землі, а також млинів, заводів у володарів маєтків. Важливу роль у питанні земельної оренди відіграли "Тимчасові правила", опубліковані 3 травня 1882 р. У "Правилах" була висловлена заборона на поселення в селі (за винятком землеробських колоній), укладання орендних договорів і купчих на придбання нерухомого майна поза містами і містечками. Ці обмеження стосувались як євреїв, що проживали у "смугі осілости", так і євреїв, що оселились поза нею (ПСЗРІ, 1882, т. 2, закон 834). Для останніх ці положення були скасовані у 1904 р., натомість повністю "Тимчасові правила" втратили чинність у 1917 р. (Бородій, 2007, с. 117–118). Влада слідувала також за дотриманням заборони євреям різних форм оренди на селі, однак не могла ефективно перешкоджати переходу землі у власність євреїв тінювими способами. Це тривало й до початку Першої світової війни. Наприклад, у 1903 р. у Чернігівській губернії євреям належало 62920 дес. орної та присадибної землі та 25 320 дес. лісу. У 1912 р. у періодичному виданні "Життя Волині" згадується про перехід дедалі більшої кількості маєтків у єврейські руки (Доценко, 2018, с. 29). "Тимчасові правила" призвели до того, що легальні оренди стали нелегальними: замість формальних контрактів відбувалась оренда за словесною домовленістю (Субботин, 1890, с. 74). За кількістю землі, що перебувала в оренді у євреїв у межах українських губерній смуги осілости, найбільша її частина розташовувалась у Волинській і Київській губерніях – районах однієї з найвищої концентрації єврейського населення України (Субботин, 1890, с. 182). Однак слід підкреслити, що земля як нерухомість цікавила ту частину єврейського населення, яка вже мала досить значні капітали і була вкрай нечисленною (Любченко, 2008, с. 72). На жаль, через нелегальність такого виду діяльності (тільки у 1897 р. було надано дозвіл на купівлю та оренду дрібних, до 50 десятин, ділянок землі), встановити більш-менш приблизну чисельність євреїв-орендарів за офіційними джерелами неможливо.

Станом на кінець XIX – початок XX ст. невелика частина євреїв українських губерній займалась землеробством. Історично така діяльність не була притаманна євреям, вони не знали праці на землі через відсутність права володіти землею. Царський уряд, однак, вважав якнайшвидше залучення євреїв до землеробства одним із важливих шляхів досягнення бажаного розв'язання "єврейського питання" (Щербак, 2005, с. 344). За

допомогою такого заходу планувалось як вирішити питання перенаселення, що особливо гостро стояло у Волинській, Подільській і Київській губерніях, так і перетворити "єврея-експлуататора" на продуктивного виробника. Заснування колоній відбулось у першій половині XIX ст. До 1835 р. єврейські землеробські поселення засновувались лише на Півдні України, пізніше колонії з'явилися і в правобережних українських губерніях, і на Лівобережжі (Щербак, 2005, с. 340; Морозова, 2005, с. 13). У 1897–1898 рр. в українських губерніях Російської імперії налічувалось 42 єврейські землеробські колонії, більшість яких була сконцентрована на Півдні: 13 – у Катеринославській губернії, 11 – Херсонській, 6 – Подільській, 6 – Київській, 5 – Волинській, 1 – Чернігівській (Хонігсман, & Найман, 1992, с. 116–118). Євреї оселялись на скарбових, поміщицьких і землях своїх одновірців. Деякі заможні євреї також виказували бажання купувати земельні ділянки для заснування землеробських поселень, що де юре було можливим. Так, кам'янецький купець Леба Фітерман просив продати йому землю для поселення 100 єврейських родин. Купець Янкель Хасін хотів придбати землю в Балтському повіті і поселити на ній 20 єврейських колоністів. Однак зазвичай місцева адміністрація відповідала на такі клопотання відмовою, обвинувачуючи прохачів у намірах придбати земельні ділянки з метою подальшої їх спекуляції (Бородій, 2007, с. 118). 26 грудня 1844 р. було видано "Положення щодо євреїв-землеробів", яке діяло до 1917 р. За цим положенням євреї отримали право переходити у хліборобський стан, з державних земель їм надавався наділ з розрахунку 5–8 десятин на одну особу чоловічої статі. Отримані землі було заборонено продавати чи віддавати в оренду; надавалось право набувати приватної власності, впроваджувались різні пільги для хліборобів. Для переселення і влаштування на новому місці євреям-колоністам виплачувалась грошова допомога (ПСЗРИ, 1844, т. 19, закон 18562). Значна частина євреїв ставала колоністами, не маючи бажання працювати на землі, а прагнучи скористатись спеціальними пільгами (наприклад, уникнути рекрутського обов'язку, від якого поселенці звільнялись). Більше половини євреїв навіть не проживали в місцях обраного ними поселення в колоніях (Крисков, 2005, с. 118). Вони продовжували займатись тими ж промислами, що й до поселення у колонії, а землі, які за ними числилися, здавали в оренду селянам сусідніх сіл за частину врожаю, а здебільшого за гроші. Щодо результатів колонізації та успіхів єврейського землеробства побутують різні погляди. Упродовж XIX ст. процес становлення євреїв-колоністів був складним, що призвело до формування думки про євреїв як про людей, абсолютно нездатних до продуктивної праці. Згадуючи про колонії Київської губернії, Л. Брамсон зазначає про можливі причини невдач єврейського господарювання у селі: "не могли ж євреї, що тисячу років займалися ремеслами, торгівлею та різними гешефтами, одразу, якимось дивом, перетворитися на землеробів і сісти б на землю з такою ж підготовкою, як селяни, які тисячу років ходили за сохою". Вік колоністів також впливав на швидкість та якість освоєння нової справи: "у землероби пішли люди, які далеко вже перейшли середній вік і не могли тому освоїтися з такою складною справою, як землеробство" (Субботин, 1890, с. 182–183). Таку характеристику можна екстраполювати і на колоністів інших українських губерній. Слід, однак, погодитись із думкою, висловленою В. Щукіним і А. Павлюком щодо професіоналізації сільськогосподарської діяльності єврейських колоністів на початку XX ст. На той момент євреї вже

могли не лише забезпечувати власні потреби, а й поставляти на ринок товарне зерно (Щукін, & Павлюк, 2016, с. 369). У колоніях народилось і виросло друге, а то й третє покоління колоністів, для яких сільськогосподарська праця була відома і звична з дитинства, що давало їм змогу вправно господарювати на землі й отримувати хороші результати своєї праці. Здійснивши поїздку до колоній Півдня України наприкінці XIX ст., Л. Брамсон згадує про побачених ним старих євреїв – піонерів колонізації, які "[...] виростили вже покоління вправних, здорових хлібопашців [...]". Про останніх він пише як про таких, яких у полі "важко відрізнити від християн" (Брамсон, 1894, с. 13–14). Зрештою, незважаючи на припинення виділення земельних ділянок для поселення, надання грошової допомоги на ведення господарства і неактуальність деяких пільг (наприклад, у результаті військової реформи було скасовано рекрутську повинність), колонії продовжували існувати. Навесні 1914 р. в Україні налічувалось 27 єврейських колоній, у яких проживало приблизно 27 тис. осіб (Бородій, 2007, с. 119). Цей факт може свідчити про появу єврея-землероба, який вбачав у сільськогосподарській праці своє основне заняття. Однак, якщо порівняти чисельність євреїв-землеробів із загальною чисельністю єврейського населення, отримаємо доволі мізерну цифру. Станом на кінець XIX ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях, де кількість колоній була найбільшою, лише близько 7 % євреїв господарювали на землі (Перепис, 1904, т. 13, с. 150, т. 47, с. 210).

Решта єврейського населення мали "вільні професії" (лікарі, юристи, літератори) (близько 5 %), решта – були службовцями приватних компаній, служителями культу, військовослужбовцями, особами "без певних занять" (Гриневич, & Гриневич, 2005, с. 76). Зазначена ситуація пов'язана з кількома факторами: по-перше, відсоткова норма, що існувала для вступу у вищі навчальні заклади, гімназії і реальні училища (у межах смуги осілости євреї могли становити 10 %, поза нею – 5 % всіх студентів навчального закладу). По-друге, єврейська інтелігенція була позбавлена права влаштуватися на державну службу, тому прагнула опанувати "вільні професії". За законом від 8 листопада 1889 р. євреїв перестали приймати до числа присяжних і приватних повірених осіб, що значно обмежило їх допуск у систему правосуддя (ПСЗРИ, 1891, т. 9, закон 6331). Євреїв-лікарів обмежували головним чином приватною практикою (Кальян, 2011, с. 328).

Як впливає із зазначених вище даних, на зламі століть наростало зубожіння єврейського населення українських губерній смуги осілости. З усього єврейського людю кількість заможних осіб із великим капіталом була вкрай незначною. Прізвища Бродських, Гальперіних, Марголіних губились на фоні інших одновірців. Так само не можна було асоціювати все єврейство з нечисленною групою євреїв-орендарів. Як зауважив генерал російської армії єврейського походження Грульов, у віці загалу впадала невелика кількість заможних осіб єврейського походження, що залишалися непоміченими бідних євреїв:

Дивовижно, як усі добре знають багатства Ротшильда чи якого-небудь Полякова¹, про яких говорять багато, хоч і мало хто їх бачив, але ніхто не знає і знати не хоче повальних злиднів масового єврейсько-

¹ Брати Полякови – Лазар, Самуїл, Яків. Російські підприємці єврейського походження, банкіри, меценати. Їхня діяльність зокрема пов'язана з будівництвом залізниць в Російській імперії, заснуванням ряду банків.

го населення, яка у всіх перед очима [...] Цей Ротшильд у всіх перед очима; його перебільшені багатства прикривають неймовірні злидні [...] єврейського населення, що приречене у смузі осілості буквально на напівголодне існування (Грулев, 2007, с. 40)

У 1897 р. кількість безробітних євреїв сягала в деяких містах 50 % (Щербак, 2005, с. 416) Деякі люди не могли собі дозволити купити кошерне м'ясо навіть на Шабат. Так, у місті Бердичів бідні євреї до свят отримували грошову допомогу або йшли у гості до більш можливих людей, оскільки не мали коштів для влаштування святкового столу. В Одесі прохання про допомогу на Песах щорічно подавали 40 тис. осіб (Любченко, 2008, с. 74). У Бердичівському повіті частина євреїв, незважаючи на відсутність досвіду і звички працювати на землі, були змушені найматись на роботу до селян-християн (Субботин, 1890, с. 111, 126). У 1898 р. євреї, що потребували матеріальної допомоги, становили у Волинській та Чернігівській губерніях – по 17 %, у Таврійській – 16 %, у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській – близько 20 % від загальної кількості місцевих євреїв (Гриневиц В., & Гриневиц Л., 2005, с. 76).

Дискусія і висновки

У кінці XIX – на початку XX ст. єврейське населення переважно продовжувало вести традиційні види економічної діяльності: торгівлю та посередництво, ремесло, оренду, лихварство. Частині євреїв вдавалось розширювати виробництво, однак через швидкий розвиток промисловості і масовий випуск дешевої продукції більшість все ж розорювалась і подекуди переходила у стан робітників на єврейських заводах чи фабриках. Останні являли собою дрібні підприємства з використанням переважно ручної праці, хоча існували й великі, потужні заводи, розташовані переважно в Києві. Великі підприємці єврейського походження в цей період становили виняток. У результаті експерименту влади Російської імперії із залучення євреїв до сільськогосподарської праці упродовж XIX ст. з'явилися єврейські колонії, незначна кількість яких на зламі століть вела господарство доволі вправно та ефективно. Переважна їх більшість на початку XX ст. була зосереджена на Півдні – на Катеринославщині і Херсонщині, проте кількість землеробів залишалась невисокою і становила близько 7 % від загальної чисельності єврейського населення губерній. Однак невдачі, що супроводжували колонізаційний процес у середині XIX ст., посилювали уявлення про євреїв як нездатних до продуктивної праці людей, зрештою уряд втратив інтерес до підтримки колоній. У зв'язку з обмеженим доступом до освіти і державної служби, вкрай незначний відсоток євреїв мали "вільні професії". Чисельність можливих представників єврейського населення була мізерною порівняно з переважною більшістю євреїв, що прагнули звести кінці з кінцями в умовах намагання влади Російської імперії вирішити "єврейське питання", у тому числі шляхом обмежень і заборон, що стосувались економічної діяльності. Вони були покликані створити важкі для існування умови і змусити зректись віри батьків та асимілюватись, однак не призвели до бажаного результату. Натомість такі заходи спричинили зuboжіння єврейського населення. Фактор "затиснутості" у межах смузи осілості викликав велику конкуренцію серед представників різних економічних груп. Необхідність "рвати шматки" одне в одного викликала інтриги, взаємні доноси тощо. Заборона селитися в сільській місцевості смузи осілості і виселення з містечок, що переводились у статус сіл, призвела до ще більшої скупченості євреїв в тісних ра-

мках міст і містечок, де часто не було можливості знайти роботу, а також, якщо не унеможлиблювала, то значно ускладнювала ведення економічної діяльності, пов'язаної із сільською місцевістю. Винятком становили нечисленні представники торгово-промислових і банківських кіл. Їхня діяльність, а також діяльність орендарів, використовувалась владою для підживлення образу "єврея-багатія", статки якого зароблені легкими способами, зокрема шляхом експлуатації християн (переважно селян). У цьому комплексному образі знайшлась роль для шинкарів, лихварів, орендарів і навіть торговців. Однак його поява, функціонування, трансформації і наслідки потребують подальшого ґрунтовного дослідження. Отже, навіть враховуючи факт існування обтяжливих для селян умов господарювання на орендованій землі, екстраполювання зазначеного уявлення на все єврейське населення є невірним.

Список використаних джерел

- Бородій, А. (2007). Єврейське населення в аграрних відносинах Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 10, 115–121.
- Бородій, А. (2009). Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережної України у XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 12, 118–123.
- Брамсон. Л. (1894). *Поездка в Южно-русские еврейские колонии*. Типо-лит. А.Е. Ландау.
- Гриневиц, Л., & Гриневиц, В. (2005). Євреї в Україні. У В.А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й. Наукова думка.
- Грулев, М. (2007). *Записки генерала-еврея*. Кучково поле.
- Доценко, В. (2015). Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у XIX столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 43, 95–99.
- Доценко, В. (2018). Єврейське землеволодіння та оренда земель в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. *Вісник аграрної історії*, 25–26, 27–34.
- Кальян, О. (2011). Правовий статус єврейського населення та антиєврейська політика Російського самодержавства в Україні (1880–1907 рр.) *Актуальні проблеми політики*, 12–18, 322–331.
- Крисков, А. (2005). Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст. *Український селянин*, 9, 116–119.
- Лесков, Н. (1990). *Еврей в России. Несколько замечаний по еврейскому вопросу*. Книга.
- Любченко, В. (2008) Євреї у складі Російської імперії. У Л. Фінберг, В. Любченко (Ред.), *Нариси з історії та культури євреїв України*. Дух і Літера.
- Морозова, А. (2005). *Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)* [Автореф. дис. ... канд. іст. наук]. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 8: Волынская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 13: Екатеринославская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 16: Киевская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 32: Подольская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 33: Полтавская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 41: Таврическая губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 46: Харьковская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1904). Т. 47: Херсонская губерния. б.и.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* (1905). Т. 48: Черниговская губерния. б.и.
- Поліщук, Ю. (2012) *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е.* (1867). Т. 19 : 1844. Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е.* (1871). Т. 42 : 1867. Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е.* (1886). Т. 2 : 1882. Государственная типография.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е.* (1891). Т. 9 : 1889. Государственная типография.

Романюк, Н. (2009) Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*, 3, 80–84.

Самарцев, І. (1994). Євреї в Україні на початок XX ст. *Український історичний журнал*, 4, 19–29.

Справочная книжка Подольской губернии. (1888). Типография Губернского Правления.

Субботин, А. (1890) *В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономического исследования в западной и юго-западной России за лето 1887*. Вып. 2. Ред. "Экон. журн".

Хонигсман, Я., & Найман, А. (1992). *Евреи Украины (краткий очерк истории)*. Ч. 1.

Щербак, Н. (2005). *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX)*. ПЦ "Ризографіка".

Шукін, В. В., & Павлюк, А. Н. (2016). *Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.): очерки истории*. Изд. Шамрай П.Н.

References

Borodii, A. (2007). Jewish population in agrarian relations of the Podolia Governorate in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. *Ukrainian historical collection*, 10, 115–121 [in Ukrainian].

Borodii, A. (2009). Legal support for the participation of Jews in agrarian relations on the territory of Right-Bank Ukraine in the 19th and early 20th centuries. *Ukrainian historical collection*, 12, 118–123 [in Ukrainian].

Bramson, L. (1894). *A trip to South Russian Jewish colonies*. Typo-lit. A.E. Landau [in Russian].

Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting 2nd. (1867). Vol. 39: 1864. Printing house of the 2nd Department of her emperor. Majesty's Office [in Russian].

Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting 2nd. (1871). Vol. 42: 1867. Printing house of the 2nd Department of her emperor. Majesty's Office [in Russian].

Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting 3rd. (1886) Vol. 2: 1882. State printing house [in Russian].

Complete collection of laws of the Russian Empire. Meeting 3rd. (1891) Vol. 9: 1889. State printing house [in Russian].

Dotsenko, V. (2018). Jewish land ownership and land lease in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries. *Bulletin of Agrarian History*, 25–26, 27–34 [in Ukrainian].

Dotsenko, V. (2015). Socio-economic situation of the Jewish community in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the 19th century. *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 43, 95–99 [in Ukrainian].

Grulev, M. (2007). *Notes of a Jewish general*. Kuchkovo pole [in Russian].

Honigsman, Y., & Nayman, A. (1992). *Jews of Ukraine (a brief history)*. Part I.

Hrynevych, L., & Hrynevych, V. (2005). Jews in Ukraine. In V.A. Smolij (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine*: Vol. 3: E-Y. Scientific thought [in Ukrainian].

Kalyan, O. (2011). The legal status of the Jewish population and the anti-Jewish policy of the Russian autocracy in Ukraine (1880–1907). *Actual political problems*, 12–18, 322–331 [in Ukrainian].

Kryskov, A. (2005). Attempts by the government of the Russian Empire to settle the Jewish population in the Podolia Governorate in the 19th century. *Ukrainian peasant*, 9, 116–119 [in Ukrainian].

Leskov, N. (1990). *A Jew in Russia. Somewhat remarkable on the Jewish question*. Book [in Russian].

Lyubchenko, V. (2008) Jews in the Russian Empire. L. Finberg, V. Lyubchenko (Eds.), *Essays on the History and Culture of the Jews of Ukraine*. Duh i Litera [in Ukrainian].

Morozova, A. (2005). *The Jewish population of Left Bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)* [Abstract of unpublished thesis (PhD in History)]. Kharkiv National University named after V.N. Karazina [in Ukrainian].

Polishchuk, Yu. (2012) National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (end of the 18th – beginning of the 20th century). IPIEND named after I. F. Kuras NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Reference book of Podolia Governorate. (1888). Printing house of the Provincial Board [in Russian].

Romaniuk, N. (2009) Entrepreneurial activity of Jews in Volyn (second half of the 19th – beginning of the 20th century). *Volyn Historical Notes*, 3, 80–84 [in Ukrainian].

Samartsev, I. (1994). Jews in Ukraine at the beginning of the 20th century. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 19–29 [in Ukrainian].

Scherbak, N. (2005). *The national issue in the policy of tsarism in Right Bank Ukraine (end of XVIII – beginning of XX)*. "Rizographika" [in Ukrainian].

Shchukin, V. V., & Pavlyuk, A. N. (2016). *Jewish agricultural colonies of the Kherson province (XIX – early XX centuries): essays on history*. Shamray P.N. [in Russian].

Subbotin, A. (1890) *In the Jewish Pale of Settlement. Excerpts from economic research in western and southwestern Russia for the summer of 1887*. Vol. 2. Economic journal [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 8: Volyn Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 13: Ekaterinoslav Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 16: Kyiv Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904): Vol. 32: Podolia Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 33: Poltava Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 41: Tauride Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 46: Kharkov Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1904). Vol. 47: Kherson Governorate [in Russian].

The first general census of the Russian Empire in 1897 (1905). Vol. 48: Chernigov Governorate [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 04/11/23

Прорецензовано / Revised: 30/11/23

Схвалено до друку / Accepted: 21/12/23

Iryna IRCHAK, PhD student
ORCID ID: 0000-0002-9030-6788
e-mail: irynairchak@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC SITUATION OF THE JEWISH POPULATION OF THE UKRAINIAN GOVERNORATES OF THE PALE OF SETTLEMENT AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Background. At the end of the 19th century, one of the ways to force the Jews of the Russian Empire to renounce the faith of their parents was to create conditions that greatly complicated their economic activity and even made some of its types impossible. Jews had to earn a living in the conditions of economic anti-Semitism, which gained momentum during the 19th century. This article examines the employment of the Jewish population in the economy's structure, determines the size of the Jews' income, and finds out how it affected their living standards at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

Methods. The methodological basis of the research is the principles of historicism, systematicity, and objectivity, which allowed us to consider the questions in the relevant historical context. A complex of general scientific and special historical methods was applied: induction and deduction, analogy, synthesis, comparison, statistical method, as well as historical-genetic and historical-systemic methods.

Results. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the Jewish population mainly continued to engage in traditional types of economic activity: trade and mediation, crafts, leasing, and usury. A small number of Jews managed to expand production. During the 19th century, Jewish colonists appeared who, at the turn of the century, engaged in agriculture quite skillfully and effectively. Due to the limited access to education and public service, a very small part of Jews was engaged in "liberal professions."

Conclusions. The number of wealthy representatives of the Jewish population was small compared to the vast majority of co-religionists who tried to make ends meet in the conditions of the efforts of the authorities of the Russian Empire to solve the "Jewish question", including through restrictions and prohibitions related to economic activity. The exception was a small number of representatives of trade, industry, and banking circles.

Keywords: Jews, economy, national policy, economic anti-Semitism, Pale of Settlement.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 355.01(470:477):355.43/.432.1(477.54)"2022"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.6>

Данило КОМАРОВ, полковник,
начальник відділу історії стратегії та оперативного мистецтва
ORCID ID: 0000-0003-2649-4056
e-mail: danila.colonel@gmail.com

ЗС України Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, Київ, Україна

Дмитро КРУГЛЯК, д-р філософії, ст. лейтенант,
офіцер відділу історії стратегії та оперативного мистецтва
ORCID ID: 0000-0002-1780-5142
e-mail: dmytro.kruhliak@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ЗС України Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, Київ, Україна

КОНТРНАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ НА ХАРКІВСЬКОМУ НАПРЯМКУ У 2022 РОЦІ: ДОСВІД ТА СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Вступ. Дослідження спрямоване на аналіз ключових факторів успішного контрнаступу Збройних сил України на Харківщині у 2022 р. та висвітлення його стратегічного значення. Розкрито передумови та контекст проведення Слобожанського контрнаступу, проаналізовано оцінки факторів успіху операції та її важливість для наступних подій.

Методи. Методологічна база дослідження ґрунтується на використанні широкого спектра аналітичних і публіцистичних джерел, порівняльному аналізі історичних контекстів, а також застосуванні проблемно-хронологічного методу.

Результати. Висвітлено перебіг подій, що передували, від втрати Росією наступального потенціалу у липні 2022 р. та переходу противника до оборони, до анонсованих українським військовим командуванням наступальних дій у Південно-Західній операційній зоні. Показано початок контрнаступальних дій ЗСУ на Херсонському напрямку та відповідний російський інформаційно-пропагандистський супровід. Розглянуто подальшу передислокацію російських підрозділів і відповідність їх розташування на Херсонщині та Харківщині. Зазначено ключові етапи Слобожанської наступальної операції, виокремлено два періоди: звільнення територій до та після форсування річки Оскіл. Також розглянуто ключові фактори результативності Харківського контрнаступу Збройних сил України. Названо три основні чинники успіху: ефективну дезінформаційну кампанію, інтенсивне руйнування російської логістики та системи управління та раптовість наступальної операції, яка була замаскована під оборонні та стабілізаційні дії. Підкреслено важливість ефекту несподіванки від місця нанесення удару ЗСУ. Проаналізовано реакцію провідних медіа та аналітиків на хід української офензиви, а також реакцію російських пропагандистських ресурсів. Відзначено, що успішні контрнаступальні дії та деокупація територій мали великий воєнно-політичний вплив. З військового погляду операція дала змогу українським військам зміцнити позиції, зайняти вигідні рубежі та уникнути важких вуличних боїв у містах. Політично успіх операції спонукає партнерів України діяти рішучіше та активніше підтримувати Україну.

Висновки. В підсумку підкреслено, що операцію було належним чином сплановано й реалізовано, привертаючи увагу наукового співтовариства до аналізу сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: Слобожанська наступальна операція, збройна агресія російської федерації проти України, стратегія та оперативне мистецтво, контрнаступ, Харківська область.

Вступ

Нова фаза російсько-української війни, яка ознаменувалась повномасштабним вторгненням російських окупаційних військ у лютому 2022 р. – характерна масштабом бойових дій, залученням значної кількості сил і засобів та наслідками, зіставними з операціями часів Другої світової війни. Збройними силами України (ЗСУ) вдалось не тільки вистояти й не допустити захоплення ворогом столиці, а й спланувати і провести ряд контрнаступальних операцій у 2022 р. Однією з визначальних за своїм розмахом і важливістю стала Слобожанська наступальна операція (Слобожанський контрнаступ, Харківський контрнаступ, Балаклійсько-Куп'янська наступальна операція тощо), на яку зорієнтовано увагу цього дослідження. Основний акцент роботи зосереджено на вивченні успішного досвіду застосування військ на даному напрямку та стратегічних результатів проведеної операції. Безумовно, станом на сьогоднішній день контрнаступальна операція ЗСУ на Харківському напрямку у 2022 р. є малодослідженим питанням, однак повномасштабна війна триває і має тенденцію до переходу до позиційного протистояння (Залужний, 2023), а отже, потребує аналізу та застосування раніше набутого успішного досвіду звільнення окупованих територій.

Мета та завдання дослідження. Мета даного дослідження – встановити ключові чинники успішного наступу ЗСУ на Харківщині у 2022 р. та проаналізувати

його стратегічне значення. Основні завдання: охарактеризувати наявну джерельну базу, розглянути контекст проведення Слобожанського контрнаступу, проаналізувати наявні оцінки факторів успіху операції в джерелах та з'ясувати її стратегічне значення.

Методи

Методологічна основа даного дослідження ґрунтується на поєднанні кількох ключових методологічних підходів. Насамперед це залучення широкого кола аналітичних і публіцистичних джерел, зумовлене, з одного боку, відсутністю розлогої історіографії проблеми внаслідок сучасності подій, з іншого боку – необхідністю їх розгляду для розуміння характеру впливу описуваної війни на сприйняття сторонами та сучасниками. Використання джерел, які ґрунтувались на офіційних звітах, репортажах, військових донесеннях, відеоматеріалах і свідченнях очевидців подій безумовно потребує ретельної, як зовнішньої, так і внутрішньої критики. Другим важливим аспектом власне був аналіз інтерпретацій інформації від різних представників сторін і спостерігачів війни, що дало змогу визначити різноманітні підходи та перспективи дослідження. Крім того, було використано порівняльний аналіз історичних контекстів з метою порівняти події на сході України з аналогічними конфліктами в історії. Варто відзначити, що завдяки цьому підходу можна краще зрозуміти динаміку конфлікту та його вплив на регіональну та міжнародну політику. Також у

© Комаров Данило, Кругляк Дмитро, 2023

роботі застосовано проблемно-хронологічний метод, необхідність використання якого була зумовлена пошуком актуальних часових рамок висвітлюваних у нашому дослідженні подій.

Результати

Слобожанська наступальна операція нині недостатньо вивчена, тож наша робота базується здебільшого на кількох групах джерел, серед яких аналітичні доповіді, зокрема Інституту вивчення війни (ISW), Інституту репортажів про війну та мир (IWPR), численні публікації у засобах масової інформації (ЗМІ) України та світу, хронологічний інструментарій інтерактивних мап DeepState Map, DELTA, ISW тощо, використання яких потребує ретельного аналізу та зіставлення. Водночас варто відзначити, що вітчизняна історіографія цього питання за рік після згадуваних подій поповнилась такими комплексними роботами, як "Воєнно-історичний опис російсько-української війни" (Воєнно-історичний опис..., 2022) та "Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 – 24.02.2023)" (Рік війни..., 2023), що містять узагальнений зріз щодо воєнно-політичного, воєнно-економічного та воєнно-стратегічного становища сторін у досліджуваній період часу. На окрему увагу заслуговують роботи вітчизняних дослідників, що детально розкривають хід окремих етапів Харківського контрнаступу 2022 р. та систематизують історіографію розгляду даної проблематики (Харук, 2023).

Перш ніж говорити про фактори успіху наступальної операції, розглянемо контекст подій. Станом на серпень 2022 р. воєнно-стратегічна обстановка у Східній операційній зоні продовжувала залишатися стабільно складною, але контрольованою. Аналізуючи зміни в цій ситуації, можна відзначити, що серпень став першим місяцем повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, коли загарбникам не вдалося захопити жодного стратегічно важливого населеного пункту. Після успішних наступальних дій у липні противник перейшов до оборони практично на всьому фронті: регулярно намагався вести штурмові дії, однак спроби росіян здійснити контрнаступ не мали успіху. Водночас ворог продовжував нести значні втрати серед військовослужбовців і техніки (Воєнно-історичний опис..., 2022, серпень, с. 81). Тобто спроба виконання наміченого стратегічного завдання противника з виходу на адміністративні кордони Донецької та Луганської областей частково була здійснена – ворог окупував практично всю Луганщину та 65 % Донеччини, проте активні бойові дії вичерпали наступальний потенціал зс рф на Харківщині та змусили все частіше вдаватись до оборонних дій (Рік війни..., 2023, Кн. 2, с. 106).

Водночас українська влада і вище військове командування наприкінці серпня анонсували перехід до активних наступальних дій у Південно-Західній операційній зоні. Цьому передувала стабілізація обстановки та знищення низки ключових командних і логістичних пунктів ЗС РФ на Херсонському напрямку (Воєнно-історичний опис..., 2022, серпень, с. 82). Активні наступальні дії, удари високоточними ракетами та диверсійно-розвідувальні операції свідчили про початок контрнаступальних дій ЗСУ на даному напрямку. Ознакою переконливості наступальних дій ЗСУ на правобережній Херсонщині слугувала й розпочата міністерством оборони росії та російськими військовими блогерами інформаційна операція, спрямована переконати українське суспільство та західних союзників України у провалі наступу на Херсонщині, практично одразу після його запуску 29 серпня. Однак ще 31 серпня 2022 р. аналіти-

ки ISW підкреслювали, що "занадто рано оцінювати прогрес контрнаступу" (ISW, 2022, august 8).

Відчуваючи загрозу на південно-західній ділянці фронту, росія водночас почала передислоковувати свої елітні підрозділи, зокрема частини 1-ї гвардійської танкової армії із Харківщини до Херсонської області, чим залишила вразливою ділянку в понад 200 км фронту (IWPR, 2022, September 14, How Russia...). Натомість на Харківщині росіяни розмістили підрозділи 47-ї танкової дивізії та 27-ї окремої мотострілецької бригади, разом із артилерією 288-ї артилерійської бригади та підрозділами 2-го армійського корпусу з низьким морально-психологічним станом, доукомплектованого резервістами з окупованих районів Луганської області (Харук, 2023, с. 9).

Не зупиняючись детально на хронології бойових дій Слобожанської наступальної операції, докладно висвітленої у роботах вітчизняних (Харук, 2023) і зарубіжних дослідників (Strembski, 2022, с. 30–35; Batacchi, & Mottola, 2022, с. 25–33), узагальнимо ключові етапи її поступу. Дослідники виокремлюють два ключові етапи: перший – 6–12 вересня 2022 р. (рис. 1), період від переходу Збройних сил України в наступ до виходу на адміністративні кордони Харківської області та зайняття оборонного рубежу по лінії річки Оскіл, в результаті чого було звільнено близько 6000 км² (Радіо Свобода, 2022, "З початку вересня ЗСУ звільнили..." і 388 населених пунктів, та другого етапу – 13 вересня – 2 жовтня 2022 р. (рис. 2), за підсумком якого було форсовано річку Оскіл, зайнято плацдарми на східному березі річки, здійснено вихід на рубіж Ямпіль, Торське, вздовж річки Жеребець, Андріївка, Дворічне, відвойовано 99 населених пунктів Луганської та Донецької областей (Армія інформ, 2023, "Визволення Харківщини..."), чим не тільки деокуповано території, а й позбавлено росію пропагандистського аргументу про повний контроль над Луганщиною.

На нашу думку, основними чинниками успіху Харківського контрнаступу були, по-перше, успішна дезінформаційна кампанія, яка змусила противника передислокувати найбоєздатніші підрозділи в іншу операційну зону, по-друге, більш інтенсивне та глибоке руйнування російської логістики та системи штабів і командних пунктів, яке стало можливим за рахунок застосування новітніх західних озброєнь та, по-третє, безперечно, раптовість наступальної операції, вдало замаскованої під оборонні та стабілізаційні дії на Слобожанській ділянці фронту.

Ми припускаємо, що серед згаданих вище ключовим фактором успіху наступальної операції на Харківському напрямку все ж стала раптовість, маскуваність та ефект несподіванки від місця нанесення основного удару ЗСУ. Для кращого уявлення цього чинника, розглянемо реакцію провідних медіа та аналітиків на хід української офензиви.

Так, Інститут вивчення війни на початку вересня зосереджував усю увагу на чотирьох напрямках українського контрнаступу на Херсонщині, аналізуючи його результативність, руйнацію російської системи постачання та управління, а також риторику російських публічних заяв щодо його ефективності, лише побіжно згадуючи Харківський напрямок, на якому стабільно відбувались авіаційні удари та обстріли зі ствольної та реактивної артилерії. Починаючи з 6 вересня 2022 р., ISW почали приділяти більшу увагу Харківському напрямку (ISW, 2022, september 6), однак спершу сприйнявши контрнаступальні дії виключно як вдалу відповідь на передислокацію частини російських підрозділів на Херсонський напрямок.

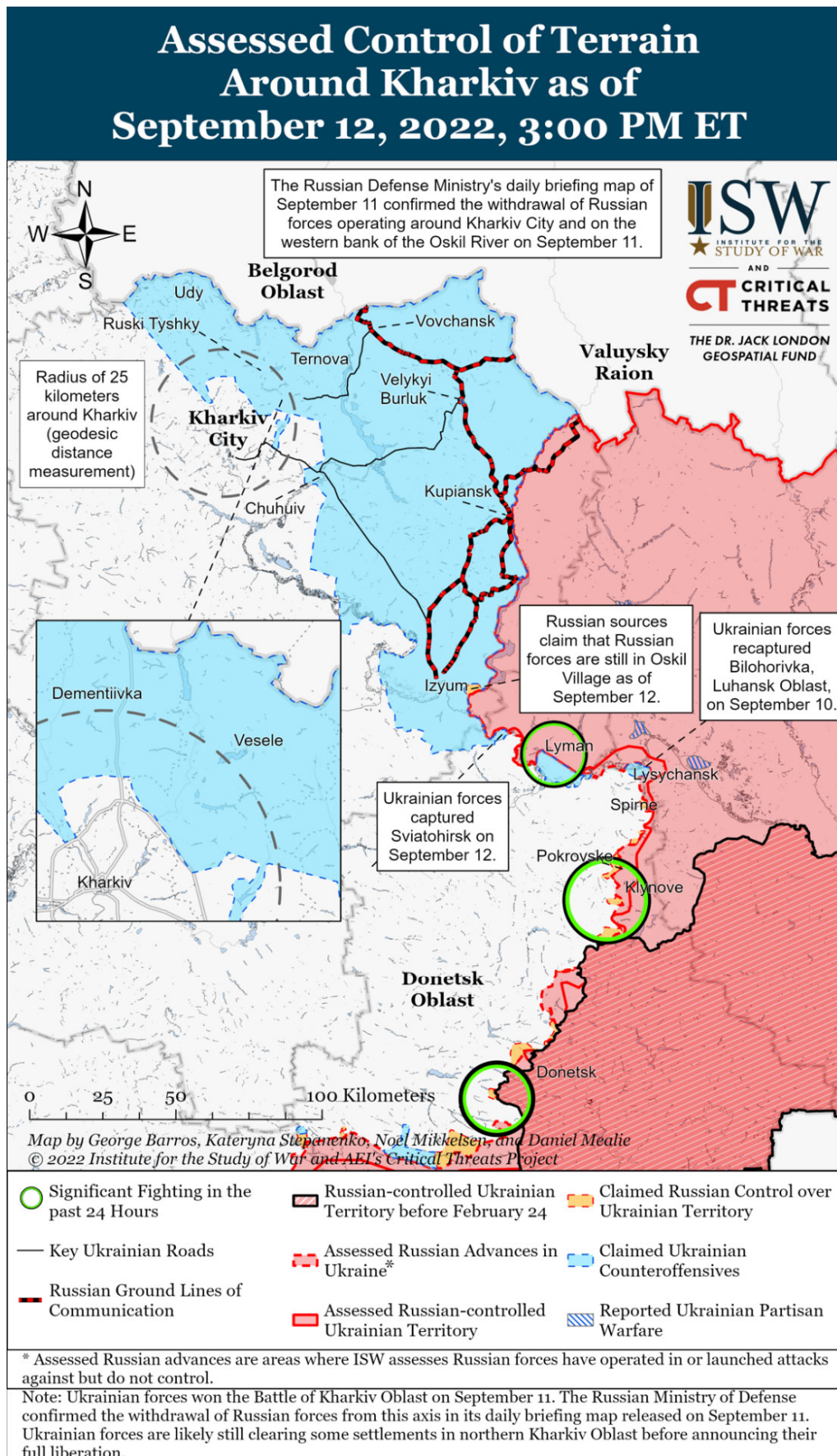

Рис. 1. Мапа контролю територій на Харківщині, 12 вересня 2022 р.

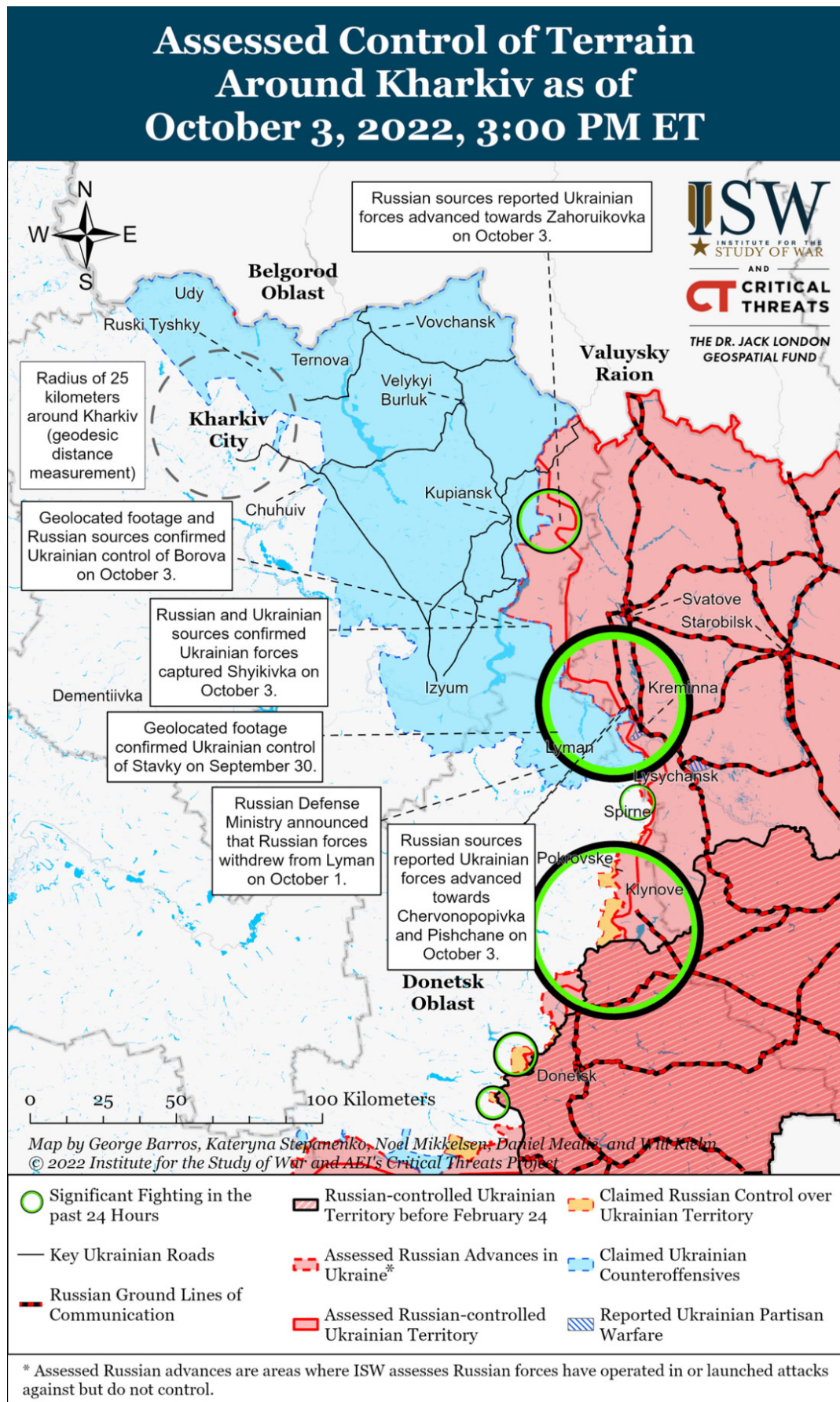

Рис. 2. Мапа контролю територій на Харківщині, 2 жовтня 2022 р.

А вже у статті за 13 вересня підкреслювалось, що стрімкий і несподіваний український наступ вперше від початку повномасштабного вторгнення змусив російську владу та пропагандистські ЗМІ визнати поразку та кинути у медіапростір твердження про планове перегрупування армії окупантів на вигідніші позиції (ISW, 2022, september 13). Тож ми бачимо, що стрімкість Харківського контрнаступу була несподіваною навіть для аналітиків, які прискількили стежили за характером бойових дій.

На важливості перших днів прориву наголошувалося також у статті The Washington Post: На початку вересня українські сили прокотилися сотнями квадратних миль, розгромивши росіян і здивувавши самих себе. Харківська наступальна операція показала неспроможність неуклоплектованих і недостатньо оснащених російських військ утримати територію на величезному фронті. Це шокувало Кремль і довело прихильників України, що вони не даремно витрачали мільярди на зброю та економічну допомогу (The Washington Post, 2022, "Inside the Ukrainian counteroffensive...").

Не варто оминати увагою і реакцію російських пропагандистських ресурсів, які пройшли шлях від висміювання наступальних дій ЗСУ на Херсонському напрямку в Південно-Західній операційній зоні, до розгубленості, мовчання через відсутність підготовленої офіційної позиції влади на швидкоплинне становище на фронті, та паніки від втечі та розгрому цілих російських підрозділів. Власне, щоб уникнути упередженості в оцінці реакцій російської сторони у нашому дослідженні, наведемо аналіз зміни риторики російських федеральних ЗМІ з наявних російських джерел. Так, російське опозиційне видання "Медиазона", яке не завжди є послідовним у висвітленні російської агресії проти України (Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 2023, "Своїх не кидає..."), а отже, не може претендувати на роль проукраїнського, засвідчило, що 6 вересня 2022 р. російський інфопростір заповнили сповіщення про початок українського контрнаступу, відсутність паніки та готовність відбивати удар у рядах зс рф, називаючи дії Сил оборони України дуже авантюрою операцією. 7–9 вересня 2022 р. риторика російських пропагандистів звелась до тактичної пастки, яку нібито підготували зс рф та заперечення стратегічного значення міст Ізюм, Балаклея та Куп'янськ, як і всієї наступальної операції. А вже 10–12 вересня 2022 р. російська пропаганда оперувала поняттями згортання та перекидання з метою виконання цілей війни, або так званої СВО (Медиазона, 2022, "От насмешки до растерянности..."). Отже, цілком показовою є неготовність пропагандистських ресурсів до місця, масштабу і характеру української наступальної операції, що свідчить про успішне та професійне маскування останньої.

Дискусія і висновки

Стратегічне значення Слобожанської наступальної операції важко переоцінити. Успішні контрнаступальні дії та деокупація територій мали ряд далекосяжних наслідків. У суто військовому вимірі – відбулося однозначне перехоплення стратегічної ініціативи українським військом на полі бою, що дало змогу зміцнити позиції, зайняти вигідні для подальшого наступу рубежі та відвести лінію бойового зіткнення подалі від густонаселених міст сходу України, уникнувши завдяки раптовим діям ще більших руйнувань і важких вуличних боїв у містах Харківщини.

Так само вагомим було й політичне значення військових успіхів. Як бачимо з вищезгаданих джерел – ефективність наступальних дій на Харківському напрямку у

2022 р. спонукала партнерів України діяти більш рішуче та повірити у здатність нашої держави не тільки встояти перед російською навалою, але й проводити планомірні ефективні контрнаступальні дії, що неодмінно позначилось на обсягах військово-технологічної та макрофінансової допомоги Україні (The Guardian, 2022, "Ukrainian counter-offensive...").

Слобожанська наступальна операція спричинила безумовно й потужний морально-психологічний вплив, як всередині країни так і на ворога. З одного боку, Збройні сили України отримали значний успішний бойовий досвід та укріпили віру населення окупованих територій у безальтернативності звільнення та перемоги у війні, необхідності продовжувати боротьбу та консолідуватись. Водночас ворог зазнав нищівної поразки та був змушений вдаватись до екстремних заходів, аж до часткової мобілізації, а колаборанти на всіх окупованих територіях відчули неминучість відповідальності за вчинені злочини.

Підсумовуючи, можна відзначити, що Слобожанська наступальна операція була належним чином спланована і реалізована. Українському командуванню вдалося ввести противника в оману щодо своїх намірів, змусивши його переміщати частину військ із Харківщини на Херсонщину. Сам наступ базувався на взаємодії важких танкових і механізованих підрозділів з легкими моторизованими рейдовими групами за активної підтримки далекобійної артилерії та ракетно-артилерійських комплексів. Таке поєднання зусиль дало змогу українським військам досягти великих успіхів за короткий період, а результати успішної операції мали суттєвий вплив на воєнно-стратегічну та політичну обстановку.

Наостанок варто зазначити, що практичне значення даного огляду полягає не тільки у відтворенні та аналізі подій, а й приверненні уваги наукового співтовариства до вивчення аспектів сучасної російсько-української війни, пошуку історичних аналогій та наукового висвітлення повномасштабної війни, яка нині відбувається не тільки на полі бою, а й в інформаційній площині.

Внесок авторів: Данило Комаров – концептуалізація, методологія, валідація даних; Дмитро Кругляк – написання, перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Авраменко, І. (2023, 16 листопада). *Своїх не кидає: "хороше" російське видання "Медиазона" нищечком просуває тези кремлівської пропаганди*. Інститут демократії ім. Пилипа Орлика. <https://idpo.org.ua/articles/5614-svo%D1%97x-ne-kidaye-xoroshe-rosijske-vidannya-mediazona-nishhechkom-prosuvaye-tezi-kremlivsko%D1%97-propagandi.html>
- Армія інформ. (2023, 6 вересня). *Визволення Харківщини у вересні-жовтні 2022 року: перша річниця переможного Слобожанського наступу ЗСУ*. <https://armyinform.com.ua/2023/09/06/vyzvolennya-harkivshhyny-u-veresni-zhovtni-2022-roku-persha-richnycza-peremozhnogo-slobozhanskogo-nastupu-zsu/>
- Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 р.). (2022).
- Воєнно-історичний опис російсько-української війни (серпень 2022 р.). (2022).
- Радіо свобода. (2022, 12 вересня). *Звільнення території України*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyy-zvilnennya-terytoriya-ukrayiny/32030434.html>
- Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 – 24.02.2023). (2023). У 4 кн. (Кн. 2). Піра-К.
- Ромашова, О. (2022, 12 вересня). *От насмешки до растерянности. Как федеральные каналы говорили (и молчали) о контрнаступлении ВСУ на прошлой неделе*. Медиазона. <https://zona.media/article/2022/09/12/iv>
- Харук, А. (2023). Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*, 1 (568), 5–19. <https://doi.org/10.15407/ukristj.568.01.005>
- Batacchi, P., & Mottola, A. (2022). Putin in difficoltà e lo spettro nucleare. *Rivista Italiana Difesa*, 11, 25–33 [in Italian].

ISW: Institute for the Study of War. (2022). *Russian offensive campaign assessment*, august 8, 2022. <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-august-8>

ISW: Institute for the Study of War. (2022). *Russian offensive campaign assessment*, september 6, 2022. <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-6>

ISW: Institute for the Study of War. (2022). *Russian offensive campaign assessment*, september 13, 2022. <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-13>

IWPR: Institute for War & Peace Reporting. (2022). *How Russia Lost in Kharkiv Region*. <https://iwpr.net/global-voices/how-russia-lost-kharkiv>

Khurshudyan, I., Sonne, P., Morgunov, S., & Hrabchuk, K. (2022, December 29). *Inside the Ukrainian counteroffensive that shocked Putin and reshaped the war*. The Washington Post. <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/29/ukraine-offensive-kharkiv-kherson-donetsk/>

Strembski, M. (2022). *Wojna powietrzna nad Ukrainą 24 sierpnia – 23 września*. *Lotnictwo*. 10, 30–35 [in Polish].

The Guardian. (2022, September 10). *Ukrainian counter-offensive in north-east inflicts a defeat on Moscow*. <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/10/ukrainian-forces-kupiansk-advances-north-east-russia-izyum>

Zaluzhnyi, V. (2023). Modern positional warfare and how to win in it. *The Economist*. https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

References

Avramenko, I. (2023, 16 листопада). "Svoikh ne kydaye": The "good" Russian edition "Meduza" sneakily promotes the Kremlin's propaganda theses. *Pylyp Orlyk Institute of Democracy*. <https://idpo.org.ua/articles/5614-svo%D1%97x-ne-kidaye-xoroshe-rosijske-vidannya-mediazona-nishhechkomprouvaye-tezi-kremlivsko%D1%97-propagandi.html> [in Ukrainian].

Army inform. (2023, 6 вересня). *Liberation of the Kharkiv region in September-October 2022: the first anniversary of the victorious Sloboda offensive by the Armed Forces of Ukraine*. <https://armyinform.com.ua/2023/09/06/vyzvolennya-harkivshhyny-u-veresni-zhovtni-2022-roku-persharichnyczya-peremozhnogo-slobozhanskogo-nastupu-zsu/> [in Ukrainian].

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war. (September 2022 p.). (2022) [in Ukrainian].

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war. (August 2022 p.). (2022) [in Ukrainian].

Radio svoboda. (2022, 12 вересня). *Liberation of Ukrainian territory*. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyy-zvilnennya-terytorii-ukrayiny/32030434.html> [in Ukrainian].

Danilo KOMAROV, Chief of the Department of History, Colonel

ORCID ID: 0000-0003-2649-4056

e-mail: danila.colonel@gmail.com

Strategy and Operational Art at the Center for Military History Research of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Dmytro KRUHLIAK, PhD (Hist.), Officer of the Department of History, Senior Lieutenant

ORCID ID: 0000-0002-1780-5142

e-mail: dmytro.kruhliak@gmail.com

Taras Shevcneko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Strategy and Operational Art at the Center for Military History Research of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine

COUNTEROFFENSIVE OPERATION OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE ON THE KHARKIV DIRECTION IN 2022: EXPERIENCE AND STRATEGIC SIGNIFICANCE

Background. This study aims to analyze the key factors behind the successful counteroffensive of the Ukrainian Armed Forces in Kharkiv in 2022 and highlight its strategic significance. The research reveals the prerequisites and context of the Slobozhanska counteroffensive, analyzes the assessments of the operation's success factors, and underscores its importance for subsequent events.

Methods. The methodological framework of the study relies on a wide range of analytical and journalistic sources, comparative analysis of historical contexts, and the application of problem-chronological methods.

Results. The article elucidates the sequence of events preceding the Ukrainian military's announced offensive actions in the South-Western operational zone. It delineates the onset of the Ukrainian Armed Forces' counteroffensive on the Kherson front and the corresponding Russian informational-propagandistic support. The subsequent relocation of Russian units and their deployment on the Kherson and Kharkiv fronts are also examined. The article identifies the key stages of the Slobozhanska offensive, distinguishing two periods: the liberation of territories before and after the crossing of the Oskil River. Furthermore, the study examines the key success factors of the Ukrainian Armed Forces' Kharkiv counteroffensive. The authors cite three main factors: a successful disinformation campaign, intensive disruption of Russian logistics and command systems, and the suddenness of the offensive operation, disguised as defensive and stabilizing actions. The authors emphasize the importance of the element of surprise in the Ukrainian Armed Forces' strike location. The reaction of leading media and analysts to the course of the Ukrainian offensive, as well as the response of Russian propaganda resources, is analyzed. The authors note that the successful counteroffensive and territory de-occupation had a significant military-political impact. From a military perspective, the operation allowed Ukrainian forces to strengthen positions, occupy advantageous positions, and avoid heavy urban combat.

Conclusion. Politically, the success of the operation prompted Ukraine's partners to act more decisively and actively support Ukraine. In conclusion, the authors underscore that the operation was properly planned and executed, drawing attention from the scientific community to analyze the contemporary Russian-Ukrainian war.

Keywords: Slobozhan offensive operation, Russian invasion of Ukraine, Strategy and Operational Art, Counteroffensive, Kharkiv Oblast.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94:378.4(477.411)"1920/1930":929Оглоблин.О
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.6>

Олена ЛЯПІНА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-8123-3345
e-mail: liapina@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

О.П. ОГЛОБЛИН: ОРГАНІЗАЦІЙНА І ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЇВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920–1930 РОКИ)

Вступ. Олександр Оглоблин – одна з найцікавіших постатей української історіографії ХХ ст. Дослідники життя і творчості історика акцентували передусім його наукову діяльність, натомість дуже побіжно згадуючи викладацьку роботу. Отже, мета дослідження – розглянути науково-організаційної аспект діяльності вченого в Київському інституті народної освіти.

Методи. Загальнонаукові методи – історичний, логічний, аналізу, синтезу та системного підходу, загальноісторичні методи – порівняльний, ретроспективний, синхроністичний, принципи історизму, наукової об'єктивності, достовірності дали змогу здійснити всебічний аналіз і оцінку історичного контексту означеної теми. Факти, проаналізовані у даній статті, розглядаються у розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-зіставного аналізу. У процесі підбору й аналізу джерел було застосовано комплексний підхід, проблемно-хронологічний і компаративний методи.

Результати. Виділено й охарактеризовано два періоди педагогічної діяльності вченого в Київському інституті народної освіти. Проаналізовано основні напрями роботи О. Оглоблина щодо організації професійної підготовки істориків. Простежено створення і розбудову Історичного кабінету ім. О.М. Лазаревського, який О. Оглоблин розглядав як науковий центр м. Києва, визначено основні напрями роботи історичного семінару вищого типу при КІНО. О. Оглоблину вдалося не тільки організувати кілька секцій семінару, але й забезпечувати його фахову роботу впродовж 1923–1929 рр.

Висновки. У 1921–1925 рр. О. Оглоблин реалізував себе переважно як здібний організатор освітнього процесу – очолює і налагодив роботу основного курсу інституту. За його ініціативи створено Історичний кабінет ім. О.М. Лазаревського, що має стати потужним науково-дослідним центром м. Києва; відбувається становлення семінарів вищого типу, покликаних підготувати молодь до ґрунтовних дослідницьких студій. Упродовж 1926–1930 рр. проф. О. Оглоблин ініціює створення спеціалізованого архівного семінару для поглибленого вивчення інформаційного потенціалу й особливостей роботи з матеріалами українських і зарубіжних архівів. Основна мета вченого – створити наукову школу дослідників економічної історії України. І йому це майже вдалося, але в період масових репресій другої половини 1930-х рр. більшість його учнів загинула, а сам О. Оглоблин змушений був підлаштовуватись під обставини, змінивши тематику своїх академічних студій.

Ключові слова: О. Оглоблин, Київ, міжвоєнний період, Київський інститут народної освіти, педагогічна діяльність, історична освіта, фахова підготовка, наукова школа.

Вступ

На 2024 р. припадає 125-річниця з дня народження О. Оглоблина – талановитого, надзвичайно плідного й різностороннього українського історика ХХ ст. До середини 1990-х рр. про науковця-емігранта в офіційній українській радянській історіографії воліли не згадувати. Зі здобуттям Україною незалежності розпочалося повернення діаспори, ґрунтовне дослідження їх наукової, організаційно-методичної, педагогічної діяльності в Україні до вимушеної еміграції в роки Другої світової війни. Наукову і громадську роботу О. Оглоблина активно вивчають сучасні українські і зарубіжні вчені, йому присвячені кандидатські і докторські дисертації (Верба, 1999; Винар, 1989, с. 44–49; Винар, 1994; Олександр Мезько-Оглоблин..., 2000; Гедз, 2015, с. 26–28; Світлична, 2003; Школьна, 2015, с. 294–301; Ясь, 2008, с. 214–252; Ясь, 2014). Сучасна українська історична наука віддає йому належне як людині, яка послідовно й наполегливо розробляла напрям соціально-економічної історії України, актуалізувала нові, майже недосліджені питання вітчизняної історії. Натомість викладацька робота О. Оглоблина є маловивченою, здебільшого вона аналізується в контексті загального нарису українського періоду діяльності вченого. Втім, на наш погляд, цей аспект творчої біографії історика є доволі цікавим, адже саме в 1920–1930-ті рр. відбувалось становлення науковця, було закладено підвалини його подальшої наукової діяльності.

Мета і завдання дослідження. Попри те, що впродовж 1920-х рр. О. Оглоблин був співробітником

кількох навчальних закладів Києва, зокрема Київського археологічного інституту, Київського інституту народного господарства, все ж основним місцем реалізації його творчих і організаційних амбіцій був Київський інститут народної освіти (КІНО). Отже, мета дослідження – розглянути науково-організаційної аспект роботи вченого у вказаний період. Основні завдання: окреслити та проаналізувати етапи викладацької діяльності О. Оглоблина, визначити їх особливості, систематизувати відомості про організацію та діяльність допоміжних наукових підрозділів КІНО, зокрема, кабінету історії України ім. О.М. Лазаревського та семінару підвищеного типу з історії України, фундатором яких виступив О. Оглоблин, виокремити аспекти, які потребують подальшого вивчення.

Методи

Методологічною основою дослідження є принципи історичної науки: історизм, наукова об'єктивність, всебічність вивчення, достовірність, які дали змогу зробити огляд історичних процесів у їх реальному розвитку і взаємозв'язку, здійснити всебічний аналіз і оцінку історичних фактів. У своєму дослідженні автор застосовував як загальнонаукові методи – історичний та логічний, з притаманними їм аналізом, синтезом і системним підходом, так і загальноісторичні методи – порівняльний, ретроспективний, синхроністичний та ін. Будь-який історичний факт, проаналізований у даній статті, розглядається у розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-зіставного аналізу. У процесі підбору й аналізу джерел

було використано комплексний підхід. Компаративний метод сприяв визначенню ступеня достовірності різних груп джерел. Проблемно-хронологічний метод дав можливість простежити еволюцію О. Оглоблина як викладача, окреслити основні методи, які він застосовував у різні періоди викладання, оцінити результати його науково-педагогічної діяльності в КІНО.

Результати

Викладацьку діяльність О. Оглоблина в КІНО доцільно поділити на два періоди: 1920–1926 і 1926–1930 рр. Протягом першого періоду він активно займався адміністративно-організаційними справами, реформою вищої школи, науковою і викладацькою роботою. Натомість у другій половині 1920-х рр. історик зосередив увагу переважно на власній науковій діяльності, а також підготовці молодих наукових кадрів.

Базову освіту О. Оглоблин здобув у відомій Третій київській гімназії – одному з найдавніших навчальних закладів міста. У вересні 1917 р. він вступив на історико-філологічний факультет університету св. Володимира. Навчання, яке розпочалося доволі активно і плідно (студент Оглоблин брав участь у роботі історико-етнографічного гуртка під кер. проф. М.В. Довнар-Запольського), тривало лише шість семестрів. У травні 1919 р., по суті, його навчання закінчилось і він розпочав самостійну науково-дослідну працю.

Ще до завершення Університету, за словами самого О. Оглоблина, з квітня 1919 р. він брав активну участь у реформі середньої і вищої школи, працював у Наркоматі освіти УСРР, Губнаросвіти Київщини (1919–1921), у численних організаційних і науково-методичних комісіях (Службові посвідчення..., 1929). Молодий і завзятий, він активно включився в освітню реформу, яку розпочала проводити радянська влада. Одним із важливих заходів цієї реформи стала ліквідація університетів і створення натомість Інститутів народної освіти – педагогічних навчальних закладів. Не оминула ця доля і Університет св. Володимира. 1 червня 1919 р. його об'єднали з Київським державним українським університетом, але і цього виявилось замало. Протягом першої половини 1920 р. відбувалось активне обговорення подальшої долі українських університетів, і врешті 15 липня 1920 р. постав Вищий інститут народної освіти ім. М.П. Драгоманова (ВІНО, з 1924 р. КІНО).

Олександр Оглоблин розпочав працювати у новоствореному закладі не одразу, а майже за рік – з квітня 1921 р. Цілкові вірогідно, що 22-річному, малодосвідченому викладачу протегував його приятель М. Лобода, якого у цей же час призначають ректором ВІНО. Цілкові слушно є теза І. Верби, "це був той рідкісний випадок, коли відверте протегування сприяло справі" (Верба, 1999, с. 74).

Становлення ВІНО все ще відбувалось, викладачами поки що працювали колишні університетські професори, тож ставлення до молодого радянського висування було не дуже приязним, попри те, що, за словами О. Яся, "...О. Оглоблин суттєво вирізнявся серед когорти напівоосвічених радянських висуванців, котрі здебільшого прикривалися тріскучою "революційною" риторикою та не мали виразно окреслених зацікавлень на ниві української науки" (Ясь, 2008, с. 216).

Збереглися критичні свідчення С. Гілярова, який зауважував: "...я не міг прийняти реформ в області народної освіти, як от ліквідація Університетів, не міг я змиритись з тим, що на посаду професорів у вищій школі... ставились люди без належної кваліфікації, інколи навіть ті, що не скінчили курс тієї ж школи (напр.,

призначення професором О. Оглоблина)" (Верба, 1999, с. 64). Збереглися також анонімні характеристики ново-призначеного професора, складені так званим київським кореспондентом "Центру дій". У них характеризується становище "Київського університету" початку 1920-х рр. і між іншим зауважено: "Кафедру історії України обіймає Олександр Петрович Оглоблин – студент III курсу філологічного факультету, який не прослухав курсу і не склав навіть тих пільгових "заліків", які були запроваджені замість колишніх напівкурсів і державних іспитів. Цей Оглоблин справжнє знамення часу. Він називається професором і влаштував гучний скандал в канцелярії, коли йому видали посвідчення особи з поміткою "викладач", він вимагав називати його "професор". Наукових праць у нього немає жодних, природно, що навіть теперішні студенти ставляться до нього із заслуженим презирством" (Очеретянка, 1997, с. 246). У фонді С. Маслова в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського зберігся ще один цікавий документ із промовистою назвою "Листи Хлестакова" авторства В. Базилевича. На шести сторінках, датованих листопадом 1921 р., у гостросатиричній, навіть саркастичній формі розповідається про перші місяці роботи О. Оглоблина у ВІНО. Зокрема, переповідається історія про посвідчення особи для "професора", про нездані іспити і заліки під час нетривалого навчання в Університеті (Базилевич, 1921).

Стосовно історії з посвідченням "професора" вважаємо за доцільне зауважити таке. Як відомо, після революційних подій 1917 р. в Радянській Росії були скасовані дореволюційні наукові ступені і вчені звання. Згідно з Декретом РНК РСФРР від 3.07.1922 р. всі особи, які займалися науковою роботою у вищих навчальних закладах, тепер узагальнено називались "наукові працівники". Їх поділяли на три категорії:

1) професори – особи, які ведуть самостійні курси або заняття, завідують однією з науково-навчальних установ ВУЗ й обираються Державною Вченою радою;

2) викладачі, котрі ведуть допоміжні курси або заняття, або ж працюють самостійно під керівництвом або відповідальністю одного з професорів і обираються Правлінням вишу або Державною вченою радою за поданням ГК Професійно-технічної освіти;

3) наукових співробітників, які допомагають професорам і викладачам або ж готуються до самостійної навчальної або навчально-наукової діяльності, обираються Правлінням вишу або Державною вченою радою за поданням ГК Професійно-технічної освіти (Положение..., 1922, с. 66–72).

Такий же підхід запроваджується в Україні з березня 1920 р. Система чіткої оцінки наукової кваліфікації викладача була відсутня аж до 1934 р., а науковий ступінь перестав бути обов'язковим навіть для професорської посади (Костенко, 2010, с. 72). Отже, з формального погляду, відповідно до запропонованої класифікації, О.П. Оглоблин, як це не дивно, справді міг претендувати на звання професора, адже він викладав "самостійні курси" і завідував науково-допоміжною установою (Історичним кабінетом ім. О.М. Лазаревського) у ВІНО.

За світлинами з особового фонду О. Оглоблина молодий викладач усвідомлював брак досвіду і належної кваліфікації, тож намагався "набрати" солідності хоча б зовнішнім виглядом. Ці спроби виглядали дещо комічними (у першій половині 1920-х рр. молодий викладач починає позувати для світлин в окулярах, відпускає вуса). Після успішного захисту дисертації й затвердження вченого ступеня доктор історії української куль-

тури, Олександр Петрович не так переймається зовнішніми ознаками віку, хоча й надалі велику увагу приділяє ефектному вигляду.

Попри такі скептичні оцінки, О. Оглоблин з великим ентузіазмом розпочав викладацьку діяльність у стінах Alma mater. Одна з перших посад – декан/завідувач основного курсу ВІНО (з червня 1921 до 1923 р.) (Службові посвідчення...). Також за посадою він входить до правління інституту, очолює Бібліотечну комісію ВІНО та призначається завідувачем історичного кабінету ім. О.М. Лазаревського (жовтень 1921–1924, з 1924 р. кабінет історії України ім. О.М. Лазаревського) (Матеріали про надання...; Навчальні плани...). Історичний кабінет ім. О. М. Лазаревського діяв в інституті ще з 1920 р. (в університеті – з 1900). Його бібліотека налічувала близько 17 000 книжок. Це була література, яку потребували у своїй науковій і викладацькій роботі гуманітарії інституту. Оглоблин як завідувач кабінету, не в останню чергу за підтримки ректора М.І. Лободи, очолив цю установу і здійснив її невелику реорганізацію й впорядкування. Зокрема, історичний кабінет офіційно об'єднав колишній історико-філологічний семінарий, колишній юридичний семінар і колишній юридичний кабінет. Всі приміщення, майно і бібліотеки вищеназваних установ переходили до Історичного кабінету. Саме у його віданні перебували також навчально-допоміжні установи історичного профілю: музей війни і революції (С.І. Маслов), мюнц-кабінет, музей старожитностей (В.Ю. Данилевич), музей мистецтв (Г.Г. Павлуцький), кабінет методику суспільствознавства (Л.П. Добровольський), бібліотека з архівом (В.О. Кордт). О.П. Оглоблин організовував заходи на пошану О.М. Лазаревського. Так, 30 квітня 1922 р. відбулись урочистості з нагоди 20-ї річниці смерті О.М. Лазаревського. Оглоблин виступав і як один із організаторів вечора пам'яті, і як доповідач, виголосивши доповідь "Лазаревський як український історик" (Звіти про роботу...). Опикувався О. Оглоблин і матеріальним становищем підзвітних йому установ. Певний час, до 1924 р., йому вдавалося відстояти фонди кабінету, не дати їх розподілити поміж різними київськими установами і навчальними закладами. Проте вже у лютому 1924 р. бібліотеку колишнього юридичного факультету Університету св. Володимира передали до Київського інституту народного господарства, а в травні того ж року майно кабінету мистецтв розподілили між музеями і науково-дослідними інституціями м. Києва (Резолюція...).

У "Листах Хлестакова" автор не обійшов увагою і роботу Оглоблина в історичному кабінеті. Так, він заважував: "Поставили мене головним начальником бібліотеки. Люблю я... книжки з малюнками. Тепер у мене їх багато. Мій помічник, справжній бібліотекар, якось говорить: "А книжки у телячій шкірі любите?" Люблю, відповідаю, і телятину, і шкіру. І мені принесли їх цілу купу..." С. Маслов, який зберіг вищевказаний памфлет, у примітках зауважив, що Оглоблин справді намагався зробити історичний кабінет комфортним для роботи: за сприяння В. Кордта (головного бібліотекаря) він переніс у відведену кімнату "німецький стіл, м'який диван і крісла з юридичного кабінету, види старого Києва з фундаментальної бібліотеки, деякі з речей М.М. Бубнова... (письмовий стіл, 2 прекрасні книжкові шафи, стінний годинник)".

Власне викладацьку роботу в КІНО 1921 р. Оглоблин розпочав як висуванець радянської влади. На історичному циклі факультету професійної освіти він викладав нові, ідеологічні курси "Історія класової боротьби на Україні", "Історія економічного побуту України", вів

практичні заняття з української історії. У звітах інституту, характеристиках лекторів О.П. Оглоблина визнавали викладачем "лівого напрямку", "марксистом", "істориком з марксистським підходом до предмета", справжнім "радянським викладачем" (Списки лекторів...; Матеріали про учбово-виховну роботу..., арк. 107).

Але досить швидко Олександр Петрович відходить від подібних лектур, зосереджуючись на тих темах, які були йому близькі з наукового погляду. Уже в 1922 р. згідно з навчальним планом історичного циклу факультету профосвіти О. Оглоблин читає курси з історії України XVI–XIX ст., на основному курсі, згодом на робітничому факультеті інституту викладає оглядові курси з історії України і Росії (основний акцент – XVIII–XIX ст., окрема увага – революційні рухи в Росії та на Україні, події 1917–1920-х рр.) (Матеріали про учбово-виховну роботу..., арк. 334–334зв.)

Як можна зрозуміти з документації КІНО 1922–1923 рр., О. Оглоблин викладав російською мовою, але незабаром переходить на українську. Надалі у всіх звітах стосовно українізації навчального закладу (а це була доволі гостра проблема 1920-х рр.) О. Оглоблин фігурує виключно як україномовний лектор. В анкетах, які Олександр Петрович заповнював для Наркомату освіти, він також зазначав, що цілково перейшов на українську мову викладання в 1923 р. (Оглоблин...). Щодо "українськості" О. Оглоблина зауважимо таке. Своє ставлення до України, її мови, історії вчений всіляко підкреслював (у тому числі і у зовнішньому вигляді). На нашу думку, протягом першої половини 1920-х рр. це певною мірою була данина кон'юктурі, загальній політичній установці. З іншого боку, це могла бути певна "поза" як протипага старій університетській професурі, переважно російськомовній.

О. Оглоблина також відзначали як досить здібного, талановитого лектора (Списки лекторів...). Щоправда, спогади про нього саме студентів залишилось небагато, вірогідно, через заборону згадувати ім'я історика в повоєнний час. Приміром, Надія Лінка (Геппенер), яка була студенткою історичного циклу КІНО в 1924–1928 рр., взагалі не називає прізвища Оглоблина серед викладачів факультету (Лінка...). Не згадував про нього і Г. Костюк, студент КІНО 1925–1929 рр., у двотомних спогадах "Зустрічі і прощання". Також варто згадати і "Записки директора педвузу" О. Карпека (ректора КІНО 1924–1926 рр.). В них колишній ректор О. Оглоблина називає, вірогідно, "Панас Пилипович Печериця" і характеризує вкрай негативно, відносить до групи так званих щирих українців (тобто націоналістично налаштованих викладачів) (Карпеко...). Можемо припустити, що на спогади, записані наприкінці 1960-х рр., значною мірою вплинули події Другої світової війни, в тому числі діяльність О. Оглоблина в Києві під час німецької окупації.

Головне завдання КІНО полягало в підготовці педагога-практика для середніх навчальних закладів, натомість викладацькі кадри для вищої школи мали готувати науково-дослідні кафедри при наукових установах республіки. Однак керівники кафедр часто скаржилися на низький рівень підготовки аспірантів (Матеріали про роботу...). Для поліпшення ситуації викладачі інституту ініціювали організацію так званих семінарів підвищеного типу.

Їх створювали на підставі положення Укрголовпрофосвіти з метою "поглиблення науково-навчальної підготовки найбільш здібних серйозних елементів пролетарського студентства у вишах і забезпечення там пролетарського складу майбутньої аспірантури науково-дослідних кафедр" (Положення та звіти...). Головну ува-

гу планувалось приділяти методологічній підготовці майбутніх науковців. Зв'язок семінарів із кафедрами здійснювався персонально, оскільки всі керівники семінарів одночасно були співробітниками різноманітних науководослідних установ. Брати участь у роботі семінарів могли викладачі та студенти останнього курсу, а також сторонні бажуючі, рекомендовані радянськими партійними і громадськими установами. Нормальний термін перебування у семінарах становив 2 роки (Уривки..., арк. 242).

Організацію семінарів у КІНО започаткували в січні 1923 р. Тоді планували відкрити педагогічний, історичний, літературний і марксистський семінари. Проте 1 грудня 1923 р. розпочали роботу тільки два з них – педагогічний (проф. С. Ананьїн; налічував 38 членів, серед яких керівники секцій: професори К. Лебединцев, Я. Чепіга, О. Раєвський) та історичний (керівники професори О. Оглоблин, О. Грушевський, В. Данилевич, Г. Павлуцький, Л. Беркут; усього 30 членів) (Матеріали про учбово-виховну роботу..., арк. 253).

Власне фундацією історичного семінару опікувався переважно О. Оглоблин, адже саме він був призначений завідувачем цього інститутського наукового підрозділу. У 1924 р. семінар був поділений на п'ять секцій: давньої та середньої історії України, нової історії України, археології, історії українського мистецтва, історії західноукраїнського мистецтва. Принагідно зауважимо, що семінар неодноразово змінював свою структуру, назви окремих секцій. У 1926 р. його взагалі було перейменовано на семінар вищого типу суспільствознавства під керівництвом новопризначеного ректора інституту С. Семка, але магістральний стрижень роботи проф. О. Оглоблина залишався сталим.

У секції нової української історії (інші назви – нової української історії та історії економічного побуту України, економічної історії України (кер. О. Оглоблин) головну увагу приділяли вивченню джерел з економічної історії Гетьманщини – Румянцевського опису. Важливо відзначити, що перед безпосередніми науковими студіями слухачам пропонували вступ до вивчення пам'ятки для того, щоб зрозуміти історичний контекст і значення джерела в історії України. Зокрема, О. Оглоблин зосередив увагу на таких аспектах: огляд економікополітичних умов доби, різні російські проекти скасування української автономії в 50–60-х рр. XVIII ст., історіографія Румянцевського опису та його сучасний стан, організація роботи ревізійних комісій, ставлення до ревізії з боку українського суспільства, наслідки генеральної ревізії та її порівняння з попередніми ревізіями (Уривки..., арк. 244зв.–245). Дослідження здійснювали через опрацювання співробітниками обраних тем, на кшталт "Транзитна торгівля в Україні в першій половині XIX ст.", "Митна політика російського уряду в першій половині XIX ст.", "Українські ярмарки в другій половині XVIII ст." Для членів секції планували організувати курси польської мови, необхідної при дослідженні української історії. Секція давньої і середньовічної історії під керівництвом О. Грушевського працювала в інший спосіб. Спочатку її співробітники слухали спеціальний курс з історії українських міст, а потім – студіювали джерела відповідної тематики. На схожих засадах працювала й секція української археології.

Зі звітів про роботу семінару видно, що секція, очолювана О. Оглоблиним, була найчисленнішою з-поміж інших підрозділів історичного семінару, а її співробітники працювали найактивніше. Вірогідно, давалася взнаки актуальна і модна тематика – економічна історія, доступність джерел, адже Центральний архів давніх актів

розташовувалася в одній будівлі з КІНО, Київський Центральний історичний архів (суч. Державний архів Київської області) знаходився неподалік, на території теперішнього Національного історико-культурного заповідника "Софія Київська", а також енергія і завзяття керівника. З другої половини 1920-х рр. проф. О. Оглоблин більше уваги починає приділяти саме джерелознавчій освіті – під його орудою формується архівний семінар, хоча лекції з українського джерелознавства історик читав і для слухачів першого семінарського набору. Метою семінару була "реставрація фабрично-заводських архівів України за передреформеної доби" (Уривки..., арк. 277). Цікаво зауважити, що наукова підготовка молодих дослідників тривала в семінарі більше за раніше вказаний термін. Відповідно до списків членів семінару різних років бачимо, що слухачі не тільки паралельно співпрацювали у кількох підрозділах, які очолював проф. О.П. Оглоблин, але й часто продовжували свої студії на наступний термін (Списки співробітників...). Попри всі зусилля керівника семінару, подолати певні вади роботи не вдалося. Так, семінар фактично працював на громадських засадах. Тривалий час, до 1928 р. навіть роботу керівника не оплачували, а коштів для екскурсій або наукових відряджень годі було чекати. Ще одним недоліком інститутського наукового осередку було те, що він не давав преференцій для вступу до аспірантури. Втім і семінар з економічної історії України, і архівний семінар виховали цілу плеяду молодих, талановитих дослідників. Серед відомих випускників семінару варто згадати К. Антиповича, Д. Бованенка, М. Левченка, С. Підгайного, А. Вірніченка, В. Камінського, О. Радзімовського, Ф. Ястребова.

Дискусія і висновки

Отже, у довоєнний період основним центром науково-організаційної і педагогічної діяльності О.П. Оглоблина був КІНО, в якому історик викладав з 1921 по 1930 р., до реорганізації інституту. Здобуваючи досвід, упродовж 1921–1925 рр. Олександр Петрович здебільшого реалізував себе як здібний організатор освітнього процесу у новоствореному інституті – він очолював основний (підготовчий) курс, налагоджував роботу даного підрозділу. За ініціативи молодого дослідника в інституті створюється історичний кабінет ім. О.М. Лазаревського. За задумом він мав стати потужним науково-дослідним центром м. Києва. Паралельно відбувається становлення семінарів вищого типу – науково-методичної інституції, покликаної підготувати молодь до ґрунтовних дослідницьких студій. Історичний семінар під керівництвом О.П. Оглоблина був одним із найпопулярніших серед слухачів. Утім, коли стало зрозуміло, що внаслідок об'єктивних обставин (часті зміни керівництва інституту, загальна тенденція підготовки в інституті майбутнього педагога, а не науковця) повню мір реалізувати ідею не вдасться, О. Оглоблин концентрується на підготовці і захисті своєї першої кваліфікаційної роботи – дисертації на здобуття наукового ступеня доктора української культури.

Упродовж 1926–1930 рр. проф. О. Оглоблин уже не настільки переобтяжений адміністративними функціями, тому він більше уваги приділяв науковій роботі, як власній, так і зі студентами. Він ініціює створення спеціалізованого архівного семінару для поглибленого вивчення інформаційного потенціалу й особливостей роботи з матеріалами українських і зарубіжних архівів. Основна мета вченого – створити власну наукову школу дослідників економічної історії України. І йому це майже вдалося, але в період масових репресій другої

половини 1930-х рр. більшість його учнів загинули, а сам О. Оглоблін змушений був підлаштовуватись під обставини, змінивши тематику своїх академічних студій. На наш погляд, можливості подальших студій окресленої теми є досить перспективними. Наявна джерельна база дає можливості ґрунтовного аналізу корпоративного портрету українських істориків першої половини ХХ ст., більш рельєфного висвітлення їх стосунків із владою й вибір тематики наукових студій. Також, на наш погляд, важливим є більш глибоке вивчення творчого доробку учнів О. Оглобліна, розкриття потенціалу української історичної науки міжвоєнного періоду.

Список використаних джерел

- [Базилевич, В. М.] *Письма Хлестакова* (11.11.1921). Ф. 33 "Маслов Сергей Иванович, 1880–1957" (№ 3737, Арк. 1–2), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Київ.
- Верба, І. В. (1999). *Олександр Оглоблін: життя і праця в Україні*. [б. в.]
- Винар, Л. (1994). *Олександр Петрович Оглоблін, 1899–1994: Біографічна студія*. [б. в.]
- Винар, Л. (1989). Олександр Оглоблін як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби. *Український історик*, 4, 44–49.
- Винар, Л. (Ред.). (2000). *Олександр Мезько-Оглоблін: дослідження та матеріали*. [б. в.]
- Гедз, В. А. (2015). Громадська та наукова діяльність Олександра Оглобліна в Києві періоду окупації: історіографія. *Гурджієвські історичні читання*, 8/9, 26–28.
- Заяви про прийом на постійну та тимчасову роботу по підвідділу постачання* (30 липня – 7 серпня 1919 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 259, Арк. 18 зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Звіти про роботу О. Оглобліна у ВІНО (б/д)*. Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 264, Арк. 126), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Карпеко, А. А. *Записки директора педвуза. Ч. 1. Спогади* (50-ті рр.). Ф. 284 "Карпеко Олександр Олександрович – український радянський філолог /1891–1969/" (Оп. 1, Спр. 45, Арк. 22, 28), Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Київ.
- Костенко, І. В. (2010). Наукові ступені і вчені звання у перші десятиліття радянської влади в Україні (1917–1934 рр.). *Часопис Київського університету права*, 2, 71–76.
- Линка, Н. В. *Воспоминания об учебе в Киевском институте народного образования в 1924–1928 гг.* (б. д.) Альманах "Россия. XX век". <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-document/1026752>
- Матеріали про надання вченого ступеня доктора історії української культури професору О.П. Оглобліну /протоколи, тези роботи, відзиви, заява і автобіографія/* (8 квітня – 3 червня 1926 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 619, Арк. 2), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Матеріали про роботу науково-дослідних кафедр Київського інституту народної освіти /плани, звіти, кошториси, відомості про особистий склад, листування/* (19 січня 1926 р. – 14 липня 1930 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 4634, Арк. 108), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Матеріали про учбово-виховну роботу Київського інституту народної освіти та робфаку при ньому за 1921/22–1923/24 навчальні роки /протоколи, звіти, плани, програми, відомості, списки викладачів інституту та студентів робфаку/* (11 жовтня 1922 р. – 1 жовтня 1924 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 2, Спр. 1077, 401 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Навчальні плани Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова* (16 лютого 1921 – 25 лютого 1932). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 251, Арк. 5–5зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Оглоблін Олександр Петрович*. Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 12, Спр. 5447, Арк. 3), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.
- Очеретянко, В. (1997). Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів "Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації) [Інформація київського кореспондента "Центру дій" про ситуацію, що склалася у Київському університеті], з *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1/2, 240–252.

Положение о высших учебных заведениях (1922). В *Профессионально-техническое образование в России за 1917–1921 гг.: Юбилейный сборник* (с. 66–72). Госиздат.

Положення та звіти про роботу історичного семінару вищого типу при Київському інституті народної освіти (28 березня 1924 р. – 10 січня 1927 р.). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 269, Арк. 2), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Резолюція Київського бюро губкома КП(б)У від 2.VII.24 р. по доповіді про Київський інститут народної освіти; звіти про роботу та Бюлетені інституту (9 січня – 30 грудня 1924 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 4, Спр. 634, Арк. 5, 26), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Світлична, В. В. (2003). *О. П. Оглоблін як історик народного господарства України* [Неопубл. дис. ... канд. іст. наук]. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна.

Службові посвідчення, мандати, трудова книжка та інші особисті документи (29 вересня 1916 – 2 листопада 1932). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 5, Арк. 9зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Списки лекторів ВІНО ім. М. Драгоманова (1921 р. – 1931 р.). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 259, Арк. 18 зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Списки співробітників та слухачів історичного семінару вищого типу при ВІНО ім. М. Драгоманова у м. Києві (1 червня 1924 р. – 4 лютого 1925 р.). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 272, Арк. 1–13), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Уривки з опублікованих праць, лекцій з історії України, тези доповідей, тематичні плани, списки наукових праць, протоколи засідання комісії по заснуванню музею М. Драгоманова, біографія О. Оглобліна (24 червня 1919 р. – 22 квітня 1942 р.). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглобліна, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 359, 288 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ.

Школьна, О. (2015). Відкривач української фаянсової промисловості, видатний історик-джерелознавець Олександр Петрович Оглоблін. *Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісник*, 11, 294–301.

Ясь, О. (2008). Історичні погляди Олександра Оглобліна: радянська доба (1919–1941). *Історіографічні дослідження в Україні*, 18, 214–252.

Ясь, О. (2014). *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)* (Ч. 2). Інститут історії України.

References

- [Bazilevich, V. M.] Letters of Khlestakov (November 11, 1921). F. 33 "Serhii Ivanovich Maslov, 1880–1957" (№ 3737, S. 1–2), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].
- Verba, I. V. (1999). *Oleksandr Ogloblyn: life and work in Ukraine*. [w.p.] [in Ukrainian].
- Vynar, L. (1994). *Oleksander Petrovich Ogloblyn, 1899–1994: Biographical study*. [w.p.] [in Ukrainian].
- Vynar, L. (1989). Oleksander Ogloblyn as a researcher of Hetman Ivan Mazepa and his era. *Ukrainian Historian*, 4, 44–49 [in Ukrainian].
- Vynar, L. (Ed.). (2000). *Oleksander Mezko-Ogloblyn: research and materials*. [w.p.] [in Ukrainian].
- Gedz V.A. (2015). Public and scientific activity of Oleksandr Ohloblyn in Kyiv during the Occupation period: historiography. *Gurdjieff's historical readings*, 8/9, 26–28 [in Ukrainian].
- Applications for permanent and temporary employment in the supply department* (July 30 – August 7, 1919). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 1, F. 259, S. 18 b.s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Reports on the work of O. Ogloblyn at Higher Institute of People's Education* (n.d.). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 264, S. 126), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Karpeko A. A. *Notes of the director of the Pedagogical University Part 1. Memories* (1950s). F. 284 "Oleksandr Oleksandrovich Karpeko – Ukrainian Soviet philologist /1891–1969/" (In. 1, F. 45, S. 22, 28), The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, Kyiv [in Russian].
- Kostenko, I. V. (2010). Scientific ranks and graduate degrees in the first decades of Soviet power in Ukraine (1917–1934). *Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 71–76 [in Ukrainian].
- Linka N. V. *Memories of studying at the Kyiv Institute of People's Education in 1924–1928* (n.d.) Almanac "Russia. XX century". <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-document/1026752> [in Russian].

Materials about the award of a doctorate in the history of Ukrainian culture to Professor O.P. Ogloblyn /protocols, abstracts, reports, applications and autobiography/ (April 8 – June 3, 1926). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 619, S. 2), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Materials about the work of scientific and advanced departments of the Kyiv Institute of People's Education /plans, news, costs, information about personnel, correspondence/ (June 19, 1926 – June 14, 1930). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 4634, S. 108), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Materials about the educational work of the Kyiv Institute of People's Education and the workers' faculty at the 1921/22–1923/24 academic years /protocols, reports, plans, programs, statements, lists of lecturers of the institute and students of the workers' faculty/ (October 11, 1922–October 1, 1924). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 2, F. 1077, 401 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Curriculum of the Higher Institute of People's Education named after M. Drahomanov (February 16, 1921 – February 25, 1932). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 251, S. 5–5 b.s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Ogloblyn Oleksandr Petrovych. F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 12, F. 5447, S. 3), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Ocheretianko, V. (1997) Persecution of the Ukrainian intelligentsia in the first half of the 20s (based on the materials of the funds of the "Russian Foreign Archive of the State Archive of the Russian Federation") [Information of the Kyiv correspondent of the "Action Center" about the situation at Kyiv University] From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1/2, 240–252.

Regulations on Higher Education Institutions (1922). In *Vocational and technical education in Russia for 1917–1921: Jubilee collection*. Gosizdat.

Regulations and reports on the work of the historical seminar of the higher type at the Kyiv Institute of People's Education (March 28, 1924 – January 10, 1927). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 269, S. 2), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Resolution of the Kyiv Bureau of the Provincial Committee of the Communist Party of Ukraine dated July 2, 1924 on the report on the Kyiv

Institute of People's Education; work reports and Institute Bulletins (January 9 – December 30, 1924). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 4, F. 634, S. 5, 26), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Svitlychna, V. V. (2003). *O.P. Ogloblyn as a historian of Ukrainian national economy*. [Unpublished PhD dissertation]. V. N. Karazin Kharkiv National University.

Service certificates, mandates, work book and other personal documents (September 29, 1916 – November 2, 1932). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 5, S. 9 b.s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Lists of lecturers of the Higher Institute of People's Education named after M. Drahomanov (1921–1931). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 259, S. 18 b.s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Personnel and students lists of the historical seminar of the highest type at the Higher Institute of People's Education named after M. Drahomanov in Kyiv (June 1, 1924 – February 4, 1925). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 272, S. 1–13.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Extracts from published works, lectures on the history of Ukraine, abstracts of reports, thematic plans, lists of scientific works, commission minutes on the establishment of the museum of M. Drahomanov, biography of O. Ogloblyn (June 24, 1919 – April 22, 1942). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 359, 288 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Shkolna, O. (2015). The discoverer of Ukrainian faience industry, outstanding historian Oleksandr Ogloblyn. *Artistic culture. Topical issues*, 11, 294–301 [in Ukrainian].

Yas, O. (2008). Historical views of Oleksandr Ogloblyn: the Soviet era (1919–1941). *Historiographical studies in Ukraine*, 18, 214–252 [in Ukrainian].

Yas, O. (2014). *Historian and style. Prominent figures of Ukrainian history writing in the light of cultural epochs (from the beginning of XIXth – the 80s of the XXth century)* (Part 2). Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 30.11.23

Прорецензовано / Revised: 07.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.23

Olena LIAPINA, PhD (History), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8123-3345

e-mail: liapina@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

O. P. OHLOBLYN: THE ORGANIZATION AND TEACHING ACTIVITIES AT THE KYIV INSTITUTE OF PEOPLE'S EDUCATION (1920–1930TH)

Background. Oleksandr Ohloblyn is one of the most interesting figures of Ukrainian historiography of the 20th century. Researchers of the historian's life and work focused primarily on his scientific activity mentioning his teaching work very briefly. Therefore, the purpose of this research is to consider the scientific and organizational aspect of the scientist's activity at the Kyiv Institute of People's Education.

Methods. General scientific methods – historical, logical, analysis, synthesis and systemic approach, general historical methods – comparative, retrospective, synchronistic, principles of historicism, scientific objectivity, and reliability have allowed to carry out a comprehensive analysis and assessment of the historical context of the given topic. The facts analyzed in this article are considered in development, against the background of a specific historical situation, which involves the method of comparative analysis. A comprehensive approach, problem-chronological, and comparative methods have been used to select and analyze the sources.

Results. The article singles out and characterizes two periods of the scientist's pedagogical activity at KIPE. The main directions of O. Ohloblyn's work regarding the arrangement of professional training for historians have been analyzed. The creation and development of the Historical Cabinet named after O.M. Lazarevskyi, which O. Ohloblyn considered as a scientific center of Kyiv, the main directions of the historical seminar of the highest type at KIPE have been determined. O. Ohloblyn managed not only to organize several sections of the seminar but also to ensure its professional activity from 1923 to 1929.

Conclusions. In 1921–1925, O. Ohloblyn realized himself mainly as a capable organizer of the educational process – he headed and arranged the work of the institute's main course. On his initiative, the Historical Cabinet named after O.M. Lazarevskyi, which was to become a powerful scientific research center of Kyiv, was created; seminars of a higher type designed to prepare young people for thorough research studies were formed. During 1926–1930, Prof. O. Ohloblyn initiated the creation of a specialized archival seminar for in-depth study of the information potential and features of working with materials of Ukrainian and foreign archives. The main goal of the scientist was to create a scientific school of researchers of the economic history of Ukraine. He almost succeeded, but most of his students died during the period of mass repressions in the second half of the 1930s. O. Ohloblyn had to adapt to the circumstances, changing the subject of his academic studies.

Keywords: O. Ohloblyn, Kyiv, interwar period, Kyiv Institute of People's Education, pedagogical activity, historical education, professional training, scientific school.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477.4/7):39(=161.2):582.926.2"17/18"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.7>

Вадим НАЗАРЕНКО, канд. іст. наук
ORCID ID: 0000-0001-7181-3496
e-mail: nazarenkowad@gmail.com

Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна

ЗМІНИ У СТРУКТУРІ ХАРЧУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII–XIX СТОЛІТТЯ. ПОШИРЕННЯ КАРТОПЛІ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЇЇ В РАЦІОН

Вступ. Нині в Україні активно розвивається такий науковий напрям, як історія харчування, що засвідчує поява досліджень Олексія Сокирка, Ігоря Нетудихаткіна та інших авторів. Однак багато аспектів історії харчування, зокрема поява та поширення нових культур, залишається мало вивченою і дотично згадується в історичних та етнографічних студіях. Зокрема це стосується поширення картоплі – вже традиційної культури для України, але ще не відомої тут на початок XVIII ст.

Методи. В основу дослідження покладено загальноісторичні методи, а також методологію суміжних наук (етнографія, літературознавство). Особливо широко було використано каталогізацію за хронологічним принципом, що допомогло структурувати інформацію про поширення картоплі в Наддніпрянщині (місце, час, тип поселення).

Результати. Було встановлено, що картопля на теренах Наддніпрянщини з'явилася в другій половині XVIII ст. і поширювалася спочатку на городах жителів міст. Її поява і поширення були складовою європейської "харчової революції", одним з елементів якої стало активне впровадження в раціон культур з американського континенту. Завдяки своїй високій врожайності картопля не потребувала великих площ і не потіснила з полів традиційні злакові культури. Вона стала вагомим доповненням до продовольчої безпеки населення регіону. Якщо на середину XVIII ст. картопля ще не була відома на Київщині, то вже через 100 років нова культура забезпечила 10 % загального врожаю. Для Чернігівської губернії цей показник наприкінці XIX ст. становив майже 27 %.

Висновки. Протягом століття картопля завоювала одне із провідних місць у раціоні жителів Наддніпрянщини, ставши другим основним продуктом після жита. Вона досить швидко увійшла до рецептури більшості традиційних страв (борщ, вареники) і вже на кінець XIX ст. стала вважатися традиційною сільськогосподарською культурою в Україні.

Ключові слова: історія харчування, продовольча революція, картопля, Наддніпрянщина, Київська губернія, Чернігівська губернія

Вступ

За останній час вітчизняна історіографія досягла значних результатів у дослідженні історії харчування (Сокирко, 2021; Нетудихаткін, 2018), поширення окремих продуктів і культуру їхнього споживання (Яременко, 2012). Однак окремі аспекти лишаються ще маловивченими, зокрема поширення на території України рослин з американського континенту: картопля, тютюн, соняшник – удостоюються тільки невеликих статей у науково-популярних текстах, підручниках із сільського господарства чи дослідженнях з палеоботаніки (Пашкевич, 2019). У цій статті ми спробуємо розглянути соціальну історію картоплі: її появу в Україні, поширення, входження у раціон місцевого населення. Географічними межами дослідження стане територія Наддніпрянщини – ті, території, які у XVIII ст. переважно складалі землі Гетьманщини, а у XIX ст. – Київську, Чернігівську та Полтавську губернії.

Поширення картоплі (а також і кукурудзи) на європейському континенті у XVIII ст. було складовою того, що представник французької школи "Анналів" Фернан Бродель та дослідник історії харчування в Європі Массімо Монтанарі згодом назвуть "продовольчою революцією", яка полягала, зокрема, в поширенні тих культур, які мали більшу врожайність, ніж традиційні злакові культури (пшениця, жито, овес). Урожайність картоплі – перше, що впадало в око освіченої людини XVIII ст. Адам Сміт у відомій праці "Про багатство народів" прогнозував, що якщо новий овоч стане в якійсь із країн Європи важливою культурою, то зможе прогнати більше людності, аніж злакові. Картопля дійсно давала високі врожаї порівняно з житом чи пшеницею. У Чернігівській губернії врожайність основних культур зернових культур наприкінці XIX ст. становила сам-4 і сам-5, тоді як для картоплі цей показник іноді сягав

сам-10. Тобто з кожного посадженого кілограма картоплі можна було отримати 10 кг врожаю. Звісно, це дуже хороший показник для картоплі в ті часи. Зазвичай урожайність була меншою сам-10, але все одно більшою за показники жита та пшениці. Наприклад, у 1870 р. урожайність картоплі в Київській губернії сягала сам-5,7, а жита сам-5; в 1878 р. – сам-7,1 та сам-5 (Мозговой, 1881, с. 65–66). Картопля, як і гречка, стала культурою, що рятувала від голоду, але з тією різницею, що на відміну від гречки, мала в рази вищу врожайність. Не треба забувати, що голод та недоїдання були супутниками жителя українських земель у XVIII ст.: періодично траплялися неурожаї зернових, спричинені посухами, холодними веснами, дощовими літами та іншими особливостями погоди, які не сприяли хорошому врожаю (Острась, 2023). Ще однією важливою перевагою картоплі стало те, що її вирощення було рентабельнішим і з погляду витрат, адже пшеничне поле мало рік бути під паром, тобто не оброблятися. Бродель вказував на третю перевагу картоплі: її плоди були в землі, а тому картопляному полю не такі страшні були нашествия сарани і проходження військ (Бродель, 1995, с. 135–138). Більша врожайність робила картоплю доступнішою для найбідніших категорій населення, які не могли дозволити собі постійно вживати зернові. В Києві в середині XIX ст. ціни на картоплю протягом року коливалися в межах від 75 коп. до 1 руб. сріблом за четверть (141 кг). Четверик (близько 16 кг) картоплі коштував 15–25 коп., тоді як звичайного житнього борошна 26–40 коп., а найгіршого пшеничного (крупчатка 5 сорту) 35–45 коп. (Статистическое описание..., 1852, Ч. 1, с. 366).

Центрально-Східну Європу і Балкани картопля почала завойовувати у XVIII ст. Це було складовою великої продовольчої революції, в основі якої лежало не тільки поширення нових сільськогосподарських культур як-от

картопля, кукурудза, соняшник, цукровий буряк, але й покращення сівозміни, використання спеціальних кормових трав, "вигнання" багатьох овочів з городів на поля. Все відбувалося поступово й не так швидко, як це бачили ініціатори впровадження нових культур. У деяких країнах нові культури завойовували місце на п'єдесталі швидко, в інших проходили через етапи несприйняття і відторгнення. Це помітно навіть на прикладі українських земель. На Наддніпрянщині страви з кукурудзи так і не стали складовою раціону місцевого жителя, а сама рослина вважається більше кормовою для худоби, тоді як в Карпатах, на Поділлі і Буковині кукурудзяна каша – неодмінний елемент місцевої кухні. Картопля ж стала універсальним продуктом для всієї території України, звісно, не без регіональних особливостей: в районах, де краще родили зернові, картоплі споживали менше.

Методи

Основу методологічного підходу склали загальноісторичні наукові принципи (історизму, наукової об'єктивності) та методи (історичний, логічний). Крім того, було залучено методологію суміжних гуманітарних наук (літературознавство, етнографія) через специфіку джерел, використаних у дослідженні. Також активно використано хронологічний метод для структурування інформації про поширення нової сільськогосподарської культури в Україні.

Результати

Встановлено, що активна агітація за культивування в Наддніпрянщині цього овочу почалася в середині XVIII ст., коли в полки Гетьманщини почали розсилати насіння та інструкції з вирощування. Один із таких документів опублікував Юрій Волошин у дослідженні про Пирятинську протопопію другої половини XVIII ст. Документ містить настанови і рекомендації щодо вирощування картоплі, її зберігання та практичного використання (Волошин, 2023, с. 343–353). Надіслано його було в 1765 р. Достеменно невідомо першу реакцію на цю рослину місцевого населення. Пізніші етнографічні записи стверджують, що жителі Наддніпрянщини не з великою охотою бралися за вирощення нового овочу. Василь Милорадович на початку XX ст. записав свідчення старожилів з Лубенського повіту Полтавської губернії про опір запровадженню картоплі, назвавши це "війною за просвітництво" (Милорадович, 1903, с. 208). Місцеві жителі розповіли досліднику, що населення не хотіло садити картоплю, владі довелося "приневолювати і сікти" тих, хто чинив опір (Милорадович, 1903, с. 209). Для того щоб навчити правильної агротехніки, було надіслано фахівців із вирощування. З часом, оцінивши переваги нової культури, а саме врожайність, містяни і селяни почали вирощувати картоплю в себе на городах.

Шлях картоплі в Україні починався з міста і в прямому, і в переносному значеннях. Саме у найголовніші міста привозили насінневий фонд, який потім поширювався околицею. Саме на городах містян знаходимо картоплю в описах намісництва останньої чверті XVIII ст. Опанас Шафонський писав, що картоплю вирощували на городах жителі Чернігова, Городні, Ромен, Гадяча та Зінькова (Шафонський, 1851, с. 346, 425, 530, 576, 633, 671). Знали картоплю в цей час і кияни (Описи..., 1989, с. 50). Про сільську місцевість згадок значно менше і тут чітко помітно вплив персоналій на поширення новацій. У сільській місцевості Чернігівського намісництва станом на 1786 р. картоплю вирощували тільки в Зіньківському та Глинському повітах, при цьому в Глинському – лише в одному селі, Андріяшівці, що належало графу Кирилу Олексійовичу Розумовському. Звісно,

можна говорити про особливість джерел, де не завжди все фіксувалося, але сам Шафонський особливо звертав увагу на поширення картоплі й не оминав можливість згадати, де конкретно її вирощували.

Для забезпечення продовольчої безпеки картопля не потребувала великих площ, тому не дивно, що вона здобула популярність саме серед міських жителів і стала основною культурою на городах і полях міщан. Саме на картоплю припадає найбільша частина урожаю киян у 1845 р.: 4,3 тис. четвертей картоплі проти 422 четвертей жита. В ті часи такі околиці міста, як Куренівка, Пріорка, Звіринець, були осередками вирощування картоплі (Статистическое описание..., 1852, Ч. 1, с. 361).

На кінець XVIII ст. вже оформилося два місця активного вирощування картоплі на Лівобережжі: Гадяч і Зіньківський повіт. В описі Гадяча казано, що тут картоплю почали вирощувати вже на полях біля міста (на більшості території України до другої половини XIX ст. картопля буде переважно городньою рослиною), а в Зіньківському повіті вже був надлишок нового овочу, який збувався на місцевих базарах (Шафонський, с. 633, 647). Чому саме Зіньків та Гадяч так добре сприйняли інновацію? По-перше, не можна не помітити, що картоплю вирощували не в повітах, що славилися зерновими, однак це надто просте пояснення, адже в інших подібних повітах картоплі ще не знали. Можливо, причиною була і значна торгова активність місцевого населення (наприклад, багато жителів Гадяча заробляли прасольством) і їхня більша відкритість до новинок. Очевидно, відіграли свою роль й інші, невідомі фактори (роль чиновників, духовенства і т. п.). Так само нерівномірно поширювалася картопля і на Слобідській Україні. У відповідях, які надсилали із провінцій Слобідсько-Української губернії до "Вільного економічного товариства" у другій половині XVIII ст., місцеві чиновники вказали, що картоплі тут ще не знають і не вирощують. Винятком стала тільки Сумська провінція, але картоплі там вирощували небагато. Вже через пів століття, у творі "Салдатський патрет" житель Слобідської України Григорій Квітка-Основ'яненко констатував, що на ярмарку "продавалися і картоплі, які скоро хліб ізведуть зі світу білого" (Квітка-Основ'яненко, 1931, с. 14). Подібна історія була на Закарпатті. Перші згадки про картоплю там датовані останньою чвертю XVIII ст., однак ще не початку XIX ст. вона була невідома в багатьох місцях, але вже на кінець століття стала основним харчем для місцевого населення поряд з кукурудзою (Мицюк, 1938, с. 220).

Говорячи про поширення нової культури, окрім географічного моменту, варто згадати соціальний: овоч спочатку завоював популярність у простолюду, тоді як поміщики були більш консервативними. Зрештою, їх можна зрозуміти: орієнтація їхніх господарств була на торгівлю зерном, насамперед пшеницею. Картопля ж була "бідним родичем". У торговому господарстві вона була цікава тільки як сировина для виробництва крохмалю та алкоголю.

Успіх чекав на картоплю в тих регіонах, де гірше родили жито і пшениця. В описі Київської губернії Домінік де ля Фліз писав, що картопля відома в усій губернії, але більше її вирощують у північній частині, тобто на Київському Поліссі (Де ля Фліз, 1854, с. 31). Ще чіткіше помітно цей поділ на прикладі Чернігівської губернії у XIX ст.: чим північніший повіт із малопродатними для хліборобства ґрунтами – тим більше під картоплю там відводилося земельних площ (Русов, 1898, с. 377–378). Найбільша частка картоплі (від 33–50 %) від урожаю "хліба" (злакові, гречка і картопля) припадала на Сура-

зький, Стародубський, Мглинський, Новомиргородський і Новгород-Сіверський повіти. У південніших районах із кращими ґрунтами ця частка падала. Наприклад, у Борзнянському повіті на картоплю припадало 12,7 % валового збору, у Ніжинському 17,8 %.

У різних етнографічних і статистичних описах українських земель XIX ст. можна помітити, що нова культура популярна і в містах, і в селах, однак якщо рухатися з півночі на південь, то селянин за хорошої врожайності зернових не починав вирощувати картоплю, тоді як житель міста садив її і в Києві, і в Херсонській губернії. "Найбільше вирощують її німці-колоністи, потім міщани із навколишніх міст", – писав офіцер Шмідт у 1863 р. про поширення картоплі в Херсонській губернії, вказуючи на її невелику популярність через "значне різноманіття в губернії як хлібних, так і городніх рослин" (Шмідт, 1863, с. 106). Подібна ситуація була і в Катеринославській губернії: "Картопля не має ваги в цьому краї як підмога для народного харчування. Достаток хліба ставить її в один ряд з іншими городніми овочами" (Павлович, 1862, с. 142). В той же час у Чернігівській губернії картоплю вирощували скрізь, і не тільки на городах, але й на полях, насамперед у північних повітах, де жито давало малі врожаї, а пшеницю і взагалі не сіяли.

З часом і у хліборобських місцевостях картопля стала важливою складовою харчування жителів міст та сіл. За даними київського губернатора Івана Фундуклея, на 1840-ті рр. велика (11 осіб) заможна родина з Чигиринського повіту споживала 11 четвертей і 7 четвериків картоплі (Статистическое описание..., 1852, Ч. 2, с. 384). У перерахунку на метричну систему це становило близько 150 кг на рік на одну людину. Це більше, ніж нинішні дані (135 кг) про споживання (Державна служба..., 2021, с. 21). Основу раціону жителя Чигиринського повіту в той час становили злакові культури. Якщо рахувати за продуктами, то картопля вже посідала друге місце після жита. Непоганий результат для рослини, про яку ще не знали століття тому.

На середину XIX ст. картопля вже становить суттєву частину раціону жителів Києва: 14500 возів – стільки споживало місто в рік цього корнеплоду (Статистическое описание..., 1852, Ч. 2, с. 360).

Не можна не помітити, що картопля стає другим хлібом, вона знімає загрозу голоду і, по суті, є тим, чим закривається в раціоні нестача зернових, адже попри поширений стереотип про "житницю Європи", ще наприкінці XVIII ст. та ж Лівобережна Україна не могла сама себе забезпечити хлібом через невисокі врожаї (Острась, 2003). Тому не дивно, що картопля швидко посіла друге місце в раціоні тамтешнього населення протягом останньої чверті XVIII–XIX ст. Вона була страховкою від неврожаю зернових. Крім того, після селянської реформи 1861 р. розміри селянських наділів зменшилися, багато селян стали малоземельними і картопля, завдяки своїй більшій врожайності, стала для багатьох тим продуктом, яким селянин міг забезпечити себе повною мірою.

Одні з перших даних про масштаби картоплярства датовані 1802 р. Тоді в Чернігівській губернії було посіяно понад 5,5 тис. четвертей насіннєвої картоплі, а зібрано майже 28 тис. четвертей (Щепотьев, 1915, с. 27). Помітно, що картопля ще не завоювала на той час міцні позиції, адже поступалася врожаєм жита, ячменю, вівса, гречки. Однак впадає в око врожайність перелічених культур. Якщо в жита врожайність була сам-3,7, ячменю – сам-2,7, вівса – сам-1,6, гречки – сам-2,2, то в картоплі урожай був у 5 разів більший за витрати насіннєвого фонду. У 1895 р. під картоплею в Чернігівській губер-

нії було зайнято тільки 5,2 % від загальної площі оброблюваних земель. Проте загальний валовий збір картоплі був більшим за урожаї гречки, ячменю та вівса. За підрахунками статиста Олександра Русова, середньорічний валовий урожай картоплі в 1880–1890-х рр. сягав понад 2 млн четвертей (Русов, 1898, с. 377–378). Більше вирощували тільки озимого жита – 2,9 млн четвертей, але на цю культуру та озиму пшеницю припадало 46 % посівних площ. Отже, попри те, що картопля протягом століття не суттєво потіснила інші культури "із землі", завдяки своїй врожайності вона стала важливим елементом харчування і продовольчої безпеки.

Попри іронічне зауваження уродженця Київської губернії Тараса Шевченка "а мудрий німець на Січі картопельку садить", ця культура в часи проживання поета і художника на Київщині вже відігравала помітну роль у раціоні. За даними за 1842–1845 рр., середній валовий річний збір картоплі в господарствах селян становив понад 380 тис. четвертей (Статистическое описание..., 1852, Ч. 2, с. 312–313). Картопля ще суттєво поступалася озимим і яровим культурам (разом близько 3,6 млн четвертей), але сягала 10 % від основного урожаю головних харчових культур в губернії. У 1846 р. найбільше картоплі було посіяно в Радомишльському, Васильківському і Звенигородському повітах (понад 10 тис. четвертей), найкращий урожай вона дала в Канівському.

Не менш важливою картопля стає і на Полтавщині, попри те, що автори описів губернії не дуже хотіли помічати цей овоч і включати його до основних продуктів у раціон населення (укладачі земської статистики Чернігівської губернії нерідко рахували картоплю разом із житом як "хліб", тоді як полтавці відмовляли їй у включенні до цієї категорії). Наприклад, у щорічнику Полтавського земства за 1895 р. не вказано, скільки споживали картоплі в губернії, однак там вказано, що щороку на винокуріння йшло понад 400 тис. пудів картоплі, а з губернії протягом 1890–1893 рр. було експортовано понад 270 тис. пудів картоплі та понад 57 тис. пудів крохмалю (Статистический ежегодник, 1895, с. 166–167). Про популярність картоплі в Полтавській губернії ще в середині XIX ст. писав Арандаренко. За його словами, один із кращих сортів картоплі місцеві жителі називали "шведкою" і пов'язували його появу з подіями Полтавської битви 1709 р., що, звісно, було історичною байкою (Арандаренко, 1852, с. 17).

В урядовій інструкції про вирощування картоплі від 1765 р. зазначалося, що цей овоч можна використовувати для приготування супів і юшок, пекти з картопляного борошна млинці, оладки, навіть короваї, а також додавати в молочні каші з крупою, змішувати з бобами, маком та іншими інгредієнтами (Волошин, с. 350–352). Окремий розділ був присвячений приготуванню з картоплі хліба. У цьому нема нічого дивного, адже в хлібоцентричному соціумі, де хліб і каша є основним наїдком, усі нові продукти передусім перевірялися за принципом здатності пекти з них хліб. Як самостійний продукт картопля цю перевірку не пройшла, однак її рекомендували змішувати зі справжнім борошном і випікати хліб. Серед перевірених рецептів рекомендували змішувати перетерту варену картоплю із пшеничним борошном у пропорції 1:3 і випікати або ж отримати крохмаль і використовувати його для випікання хліба. Подібні перевірки раніше проходила гречка, борошно з якої активно додавали до житнього ще і в XX ст. Така сама перевірка на здатність "стати хлібом" чекала і на іншу американку – кукурудзу, однак експерименти завершилися тим, що населення в Карпатах і на Поділлі віддали перевагу кукурудзяній каші як оптимальному використанні зерна згаданої рослини.

Попри рекомендації, спочатку населення не охоче включало новий продукт до старих перевірених рецептів. Перші відомі згадки про споживання картоплі дають нам дві основні страви: картопля печена і картопля варена (їх поливали конопляною олією або вершковим маслом). Серединою XIX ст. датуються згадки про те, що картоплю стали додавати до інших страв. У "Статистичному описі Київської губернії" вказано, що картоплю вже додають до ухи (Статистическое описание..., 1852, Ч. 1, с. 286). Про картоплю в юшці згадує Домінік де ля Фліз в етнографічних описах Київщини (Де ля Флиз, 1854, с. 31.). У другій половині 1850-х Афанасьєв-Чужбинський (уродженець Лубенського повіту Полтавської губернії) просив німкеню-менонітку приготувати йому звичний для нього суп – з картоплею, бо до того його частували молочними супами з грушами та вишнями (Афанасьєв-Чужбинський, 2016, с. 181–182). Серед рецептів основних страв жителів Наддніпрянщини від Миколи Маркевича в 1860 р. згадуються смажена картопля (на салі) та варена з маком (Маркевич, 1860, с. 155). У другій половині XIX ст. картоплю починають додавати у таку страву, як таратута (салат з огірків, цибулі, хрону, заправлених рослинною олією), та куліш. 1877 р. датована перша згадка про картоплю в борщі (Труды..., 1877, с. 438). Це вже було справжнє визнання. У 1902 р. Василь Милорадович пише про жителів Лубенського повіту, які зазвичай споживали на обід вареники з картоплею (Милорадович, 1903, с. 405). Отже, більше ніж століття знадобилося картоплі, щоб на Наддніпрянщині її почали включати до рецептів традиційних страв. Однак ритуального значення як їжа вона не набула: серед страв на Різдво її нема, до великоднього кошика її не кладуть. Проте в етнографічні записи вона потрапила вже на початку XX ст. Милорадович зафіксував перші народні примітки щодо картоплі в 1903 р. (Милорадович, 1903, с. 209). Селяни вважали, що картоплю не можна садити у Вербний тиждень ("бо буде така, як верба"), по середах і суботах ("бо буде коростяна"). При посадці ж овочу промовляли примовку "Дай же господи, щоб було під цим коренем картопельок як на небі хмарок, щоб така ця картопля була рясна, як на небі хмара густа" (Милорадович). Наприкінці XIX ст. в місті Ромни було записано сороміцьку казку, на початку якої головний герой саджав картоплю (Криптадій..., 2018, с. 60–62).

Дискусія і висновки

На українських землях у складі Австро-Угорщини картопля здобула у населення ще більшої популярності, про що свідчать норми споживання цього овочу. У 1888 р. Станіслав Щепановський видав книгу "Нужда Галичини", де навів річне споживання продуктів місцевим населенням: картоплі було 310 кг, тобто майже 1 кг щодня (Szczepanowski, 1888, р. 6). Власне, страви з картоплі стали тим, що вразило уродженця міста Гадяч і викладача Київського університету св. Володимира Михайла Драгоманова під час відвідин Галичини, Буковини і Закарпаття у 1870-х рр. Там на одній зі зраних вечер його почастували супом з картоплею та картопляними оладками, а на десерт подали такі ж оладки у сливовому соусі (Драгоманов, с. 376).

Отже, було встановлено, що картопля на території Наддніпрянщини з'явилася у другій половині XVIII ст. Її поява і поширення були складовою європейської "продовольчої революції", одним з елементів якої стало активне впровадження в раціон культур з американського континенту. Першими з вирощування картоплі стали центри намісництва і повітів (Київ, Чернігів, Зіньків, Гадяч), що вказує на початковий шлях поширення – адміністратив-

ний. У сільській місцевості картопля поширилася пізніше, однак уже на середину XIX ст. заможний селянин з Київської губернії споживав за рік понад 150 кг цього овочу. У самому Києві та на його околицях на середину XIX ст. картопля вже стала основною сільськогосподарською культурою за загальним збором урожаю.

Нова рослина не потіснила з полів традиційні злаки. Картопля була переважно городньою культурою і тільки в окремих місцевостях її вирощували на полях. На території такого "картопляного регіону", як Чернігівщина, площа під картоплю на кінець XIX ст. сягала менш як 6 % від загальних посівних площ.

Попри невелику кількість землі під нову культуру, картопля давали більші врожаї за зернові і на кінець XIX ст. стала другою культурою за загальним валовим збором на території багатьох повітів Наддніпрянщини (перша – жито), водночас за кількістю займаної площі вона досі поступалася пшениці, вівсу, ячменю. Картопля стала важливою складовою харчової безпеки. Нова сільськогосподарська культура частково розвантажила винокурну галузь, яка, до появи картоплі, поглинала велику кількість зернових. Тому вже за століття картопля завоювала одне із провідних місць у раціоні жителів Наддніпрянщини. Вона досить швидко увійшла до рецептури більшості традиційних страв (борщ, юшка, вареники) і вже на кінець XIX ст. населення вважало, що картопля – давня культура на українських землях: у 1897 р. Михайло Старицький пише "Перед бурею", одну з частин трилогії про Богдана Хмельницького, й там герої вже їдять печену картоплю в 1638 р. – за століття до її реальної появи в Україні.

Подяки, джерела фінансування. Статтю підготовлено в рамках Проекту № 2020.20/0237 "Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст.", що фінансується Національним фондом досліджень України.

Список використаних джерел

- Арандаренко, Н. (1852). *Записки о Полтавской губернии*. Ч. 3. *Прибавления (Хозяйственные заметки)*. Типография Губернского правления.
- Афанасьев-Чужбинский, О. (2016). *Нариси Дніпра*. Апіорі.
- Бродель, Ф. (1995). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.* Т. 1. Основи.
- Волошин, Ю. (2023). *Парафіальна спільнота. Пирятинська протополія другої половини XVIII століття*. УКУ.
- Державна служба статистики (2021). *Баланс та споживання основних продуктів харчування населенням України*. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/Zb_Bsph_2020.pdf
- Де ля Флиз, Д. (1854). *Етнографічні описи селян Київської губернії*.
- Драгоманов, М. (1889–1892). *Австро-руські спомини*. Друкарня товариства імені Шевченка.
- Квітка-Основенко, Г. (1931). *Салдатський патрент*.
- Криптадій Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі XIX–XX століть. (2018). (М. Маєрчик, О. Борак, Упоряд.). Критика.
- Маркевич, Н. (1860). *Обычаи, поверья, напитки и кухня малороссиян*. Типография И. и А. Давиденко.
- Милорадович, В. (1902). *Життя-бытє лубенского крестьянина (Пища)*. *Киевская старина*, 6, 392–434.
- Милорадович, В. (1903). *Життя-бытє лубенского крестьянина (Вокруг жилья: цветник, пасека, сад, огород)*. *Киевская старина*, 2, 182–217.
- Мицюк, О. (1938). *Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі: Т. 2. Прага*. Друкарня Р. Грдлічки.
- Мозговой, В. (1881). *Очерк Киевской губернии*. Губернская типография.
- Монтанари, М. (2009). *Голод и изобилие. История питания в Европе*. Alexandria.
- Нетудихаткін, І. (2018). *Старожитня кухня Київських митрополитів*. Горобець.
- Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. (1989). Наукова думка.
- Острась, Е. (2003). *Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.* Донецький національний університет.
- Павлович, В. (1862). *Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния*. Типография департамента Генерального штаба.

Пашкевич, Г. (2019) *Хліб давньої України*. Видавничий дім "Скіф". Видавець Олег Філюк.
 Русов, А. (1898). *Описание Черниговской губернии: Т 1. Чернигов*. Типография Губернского земства.
 Сокирко, О. (2021). *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину*. Темпора.
 Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год (1895).
 Статистическое описание Киевской губернии, изданное Иваном Фундуклеем. Ч. 1 (1852). Типография Министерства внутр. дел.
 Статистическое описание Киевской губернии, изданное Иваном Фундуклеем. Ч. 2 (1852). Типография Министерства внутр. дел.
 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. (1877). Т. 7. Вып. 2.
 Шафонский, А. (1851). *Черниговского наместничества топографическое описание*. Университетская типография.
 Шмидт, А. (1863). *Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния*. Ч. 2. Типография Калиновского.
 Щепотьев, В. (1915). *Несколько статистических данных из жизни Малороссийской губернии (нынешних Полтавской и Черниговской) в начале XIX века*. Электрич. Типография Г. И. Маркевича.
 Яременко, М. (2012). Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська академія*, 10, 117–184.
 Szczepanowski, S. (1888). *Nedza Galicyi w cyfrach*. Gubrynowicz i Schmidt.

References

Afanasyev-Chuzhbynskyi, O. (2016). Essays of the Dnipro. A priori [in Ukrainian].
 Arandarenko, N. (1852). *Notes on the Poltava province: Part III. Additions (Economic notes)*. Printing house of the Provincial Government [in Russian].
 Braudel, F. (1995). *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century: vol. 1: The Structures of Everyday*. Osnovy [in Ukrainian].
 Descriptions of the Kyiv Viceroyalty of the 70s and 80s of the 18th century. (1989). Scientific thought [in Ukrainian].
 De la Fliese, D. (1854). *Ethnographic description of peasants of Kyiv province*.
 Dragomanov, M. (1889–1892). *Austro-Ruthenian memories*. In the printing house of the Shevchenko Society [in Ukrainian].
 Fedir Vovk's Cryptads: The Invention of the Scabrous. Ethnography of Sexuality at the turn of the 20th century. (2018). (M. Mayerchik, O. Boryak, Compilers). Krytyka [in Ukrainian].
 Kvitka-Osnovyanyenko, G. (1931). *Soldier portrait*. Lviv. At the expense of "Prosvita" [in Ukrainian].
 Markevych, N. (1860). *Customs, beliefs, drinks and cuisine of Little Russians*. Printing house of I. and A. Davidenko.
 Miloradovich, V. (1902). The life of a Lubny peasant (Food). *Kyiv antiquity*, 6, 392–434.

Miloradovich, V. (1903). The life of a Lubny peasant (Around the home: a flower garden, an apiary, a garden, a vegetable garden). *Kyiv antiquity*, 2, 182–217.
 Montanari, M. (2009). *Hunger and Abundance. The History of Food in Europe*. Alexandria.
 Mozgovoy, V. (1881). *Essay on the Kyiv province*. The provincial printing house.
 Mytsyuk, O. (1938). *Essays on the socio-economic history of Subcarpathian Rus: Vol. 2*. Prague. R. Grdlichka Printing House [in Ukrainian].
 Netudykhatkin, I. (2018). *Old Cuisine of Kyiv Metropolitans*. Horobets [in Ukrainian].
 Ostras, E. (2003). *The yield of grain crops, bread prices and the supply of bread to the population in the left-bank Ukraine in the second half of the 18th century*. Donetsk National University [in Ukrainian].
 Pashkevych, G. (2019) *Bread of ancient Ukraine*. "Skyf" publishing house. Publisher Oleg Filyuk [in Ukrainian].
 Pavlovich, V. (1862). Materials for geography and statistics of Russia. Ekaterinoslav province. Printing house of the General Staff Department.
 Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the Western Russian region. South-Western department. Materials and studies, collected by P. P. Chubynsky. (1877). Vol. 7. Issue 2.
 Rusov, A. (1898). *Description of the Chernihiv province: Vol. 1. Chernihiv*. Printing house of the Provincial Zemstvo.
 Schmidt, A. (1863). *Materials for geography and statistics of Russia. Kherson province. Part two*. Saint Petersburg. Kalinovsky's printing house.
 Shafonsky, A. (1851). *Chernihiv governorship topographical description*. University printing house.
 Shchepotiev, V. (1915). *Several statistical data from the life of the Little Russian province (current Poltava and Chernihiv) at the beginning of the 19th century*. Electric Printing house of G. I. Markevych.
 Sokyrko, O. (2019). *Culinary Journey to the Hetmanate*. Tempora [in Ukrainian].
 State Statistics Service (2021). *Balance and consumption of basic food products by the population of Ukraine*. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/Zb_Bsph_2020.pdf [in Ukrainian].
 Statistical description of the Kyiv province, published by Ivan Fundukley. Part 1 (1852). Printing house of the Ministry of Internal Affairs.
 Statistical description of the Kyiv province, published by Ivan Fundukley. Part 2 (1852). Printing house of the Ministry of Internal Affairs.
 Statistical Yearbook of the Poltava Provincial Zemstvo for 1895 (1895).
 Szczepanowski, S. (1888). *The misery of Galicia in numbers*. Gubrynowicz and Schmidt [in Polish].
 Voloshyn, Y. (2023). *Parish community. Pyriatyn protopopia of the second half of the 18th century*. UCU [in Ukrainian].
 Yaremenko, M. (2012) Pleasures of the educated in Ukraine of the 18th century (about the culture of tea, coffee and wine consumption by the church elite). *Kyiv Academy*, 10, 117–184 [in Ukrainian].
Отримано редакцією журналу / Received: 30.11.23
Прорецензовано / Revised: 07.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 15.12.23

Vadym NAZARENKO, PhD (Hist.)
 ORCID ID: 0000-0001-7181-3496
 e-mail: nazarenkowad@gmail.com
 National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

CHANGES IN THE STRUKTURE OF NUTRITION OF DNEIPER UKRAINE POPULATION IN THE SECOND HALF OF THE 18th AND 19th CENTURIES. THE POTATO SPREADING AND ITS IMPLEMENTING IN THE DAILY DIET

Background. The field of the history of nutrition is experiencing active development in Ukraine, as evidenced by recent studies from authors like Oleksii Sokyrko and Ihor Netudykhatkin. However, certain aspects, particularly the introduction and proliferation of new crops, remain insufficiently explored and are only briefly mentioned in historical and ethnographic works. This study focuses on the spread of potatoes, a now traditional crop in Ukraine that was initially unknown in the early 18th century.

Methods. This study employs conventional historical research methods along with methodologies from related disciplines such as ethnography and literary studies. The cataloging process, primarily following a chronological framework, played a significant role. This approach facilitated the organization of information regarding the spread of potatoes in Dnieper Ukraine (Naddniaprianshchyna), considering factors like location, timeframe, and settlement type.

Results. Employing general historical research methods and drawing on related sciences such as ethnography and literary studies, the article investigates the appearance, dissemination, and rapid integration of potatoes into the gardens and tables of Ukrainian peasants. The findings reveal that potatoes emerged in Dnieper Ukraine (Naddniaprianshchyna) in the second half of the 18th century, initially gaining popularity among urban dwellers. This introduction and spread were part of the broader European "food revolution" marked by the active incorporation of crops from the American continent into local diets. Due to its high yield and minimal space requirements, potatoes complemented traditional cereal crops without displacing them. Over the course of a century, potatoes significantly contributed to the food security of the region. While virtually unknown in the Kyiv Governorate in the mid-18th century, potatoes constituted 10% of the total harvest a century later. In the Chernihiv Governorate, this figure reached nearly 27% by the end of the 19th century.

Conclusions. Thus, within a century, potatoes secured a prominent place in the diet of Dnieper Ukraine inhabitants, ranking as the second main product after rye. The versatile vegetable quickly found its way into the recipes of rural traditional dishes like borscht and dumplings, eventually becoming a staple in Ukrainian cuisine by the late 19th century.

Keywords: history of nutrition, food revolution, potato, Dnieper Ukraine (Naddniaprianshchyna), Kyiv Governorate, Chernihiv Governorate.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 930.1:271.21(569.1)Макарій:271.2-788(477.411):82-94"16"П. Алепський
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.8>

В'ячеслав МОРДВІНЦЕВ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-2997-746X
e-mail: mordvintsev@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Роман ПОТЬОМКА, студ. магістратури
ORCID ID: 0009-0006-0443-0819
e-mail: potiomka.roman@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕБУВАННЯ АНТІОХІЙСЬКОГО ПАТРІАРХА МАКАРІЯ В КИЄВІ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Вступ. Подорож Патріарха Антіохії Макарія через українські землі та місто Київ відбувалась під час проведення церковної реформи у Московській державі. На запрошення патріарха Никона антіохійська делегація у жовтні 1652 р. вирушає у поїздку з метою взяти участь у Московських церковних соборах та отримати від царя грошову допомогу на підтримку Антіохійського патріархату. Починаючи з 20-х рр. XVII ст., патріархія перебувала у кризовому матеріальному становищі, тому подорож була дуже важливою для патріарха Макарія та його оточення. Маршрут антіохійської делегації пролягає через Константинополь, Волощину, Молдовське князівство, українські землі до Москви. У Києві антіохійська делегація зупиняється двічі, влітку 1654 р. та повертаючись назад в Антіохію, влітку 1656 р. Відомості про київський період перебування делегації залишив у щоденниках архієпископ Павло Алепський. Актуальність дослідження полягає в розумінні того, як розвивався тогочасний Київ, його політичне та релігійне становище у Східній Європі. Мета – на основі щоденників Павла Алепського та спеціальної історичної літератури реконструювати територію міста другої половини XVII ст., висвітлити основні моменти перебування антіохійської делегації у Києві, дослідити пам'ятки церковної архітектури до перебудови XVIII ст.

Методи. Статтю написано, базуючись на принципах історизму та системно-структурного підходу. У роботі було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, історіографічний (описовий), проблемно-хронологічний, історико-порівняльний методи.

Результати. Було досліджено походження щоденників архієпископа Павла Алепського, наведено дані щодо постання патріарха Макарія та причини його подорожі на терени Центрально-Східної Європи. Висвітлено київський період перебування делегації з Антіохії. За матеріалами щоденника було досліджено та репрезентовано стратифікацію та соціальну топографію міста Києва другої половини XVII ст.

Висновки. Щоденники Павла Алепського про подорож антіохійської делегації на чолі з патріархом Макарієм становить цінне джерело з історії вивчення Києва другої половини XVII ст. Записи почали привертати увагу науковців з першої половини XIX ст. На сьогодні збереглося п'ять копій щоденника XVII–XVIII ст., які активно досліджують світові арабісти та історики. У щоденниках репрезентовано основні райони тогочасного Києва (Печерськ, Верхнє місто, Поділ) та наведено деталізований опис тогочасних київських храмів та монастирів, які згодом будуть перебудовані.

Ключові слова: Щоденники Павла Алепського, Патріарх Антіохії Макарій, Київ другої половини XVII ст. Лавра, оборонні укріплення.

Вступ

У 50-ті рр. XVII ст. в Московській державі проводилась церковна реформа. У серпні 1652 р. було обрано нового московського патріарха Никона, який узяв курс на приведення церковних книг, релігійних обрядів до грецького стандарту. Його дії викликали опір з боку московських православних священників (Плотников, 1911). Для легітимації реформ Никона було вирішено залучити представників православних церков, серед яких на Московський Церковний собор був запрошений Антіохійський патріарх Макарій.

Матеріальне становище Антіохійського патріархату, передусім величезні борги, які накопичилися, починаючи з 20-х рр. XVII ст., боротьба за патріарший престол з Мирлікійським митрополитом Ієремією у 1651 р., привели до планування, а згодом і реалізації поїздки з метою отримання від європейських правителів грошової допомоги. У липні 1652 р. Макарій разом зі своїм оточенням покинули Антіохію та вирушили у подорож. Делегація складалась із 7 осіб, серед них був архієпископ Павло Алепський, який і зробив записи подорожі патріарха Макарія, архімандрит Муса (Мойсей), намісник Баламандського монастиря Савва, намісник Яків та ін. Слід зазначити, що на території Волощини та Молдовського князівства до них приєдналось ще 6 грецьких архімандритів. Загалом під час подорожі українськими землями делегація налічувала 13 осіб. Завдяки підтримці Константинопольського патріарха Парфенія II митрополит Ієремія отримав берат (дозвіл) від османського

султана на володіння Антіохійським патріархатом. Макарію вдалося підкупити османських чиновників та залишитися патріархом.

Серед запланованих напрямків поїздки патріарха був Константинополь, князівство Волощина та Молдовське князівство. З господарем Молдавії Василем Лупу Макарій вів активне листування. Господар у свій час обіцяв допомогти грошима патріарху Антіохії. Разом із патріархом у поїздку вирушило його оточення.

У жовтні 1652 р. Антіохійська делегація прибула до Константинополя. Місцевий патріарх Паїсій I відправляє Окружну грамоту московському цареві з повідомленням та проханням прийняти Макарія у Москві. Цар дає схвальну відповідь, і представники Антіохійського патріархату готуються до продовження своєї поїздки.

Подальша подорож відбувалась через українські землі. Антіохійська делегація на чолі з патріархом Макарієм прибуває до Києва влітку 1654 р. Другий раз патріарх разом з його оточенням відвідали Київ влітку 1656 р., повертаючись з Московського церковного собору. Матеріали перебування делегації у Києві детально висвітлені у щоденниках, які написав архієпископ Павло Алепський. Саме ці щоденники і є об'єктом нашого дослідження.

Методи

Робота ґрунтується на принципі історизму та системно-структурному підході. Принцип історизму дав змогу розглянути всі явища, події та процеси, пов'язані з політичною та релігійною ситуацією середини XVII ст. у Східній Європі з погляду їх генези, розвитку та подальшої тран-

© Мордвінцев В'ячеслав, Потьомка Роман, 2023

сформації. Системно-структурний підхід дозволив виявити основні елементи кожного напрямку православних церков, їхні взаємозв'язки та взаємозумовленість. Для реалізації методологічної основи дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Важливим виявилось використання і спеціальних методів: історіографічний (описовий), історико-порівняльний, проблемно-хронологічний.

Аналіз джерел та літератури. Основним джерелом перебування патріарха Антіохії Макарія в Києві є щоденники Павла Алепського. До нашого часу збереглося п'ять більш пізніх списків рукопису. Це – Паризький список (XVII ст.), Дамаський список (1700 р.), Лондонський список (1765 р.), Халебський список (1750 р.) та Київський список сер. XVIII ст. Британський арабіст Ф. Бельфур (Belfour, 1836) першим зробив переклад Лондонського списку. Василь Радю (Radu, 1930) провів дослідження Паризького списку. Переклад Лондонського списку російською мовою впродовж 1872–1874 рр. був опублікований у газеті "Київські єпархіальні відомості" (Киевские епархиальные ведомости, 1872, № 14, с. 322–338; № 15, с. 350–361; № 16, с. 379–386; № 18, с. 422–431; № 21, с. 490–499; № 23, с. 544–552; № 24, с. 592–600; 1873, № 1, с. 1–7; 1874, № 15, с. 415–430). У 1874 р. Тимчасова комісія для розбору давніх актів у збірці матеріалів для історичної топографії Києва та її околиць (Сборник материалов для исторической топографии Киева, 1874) опублікувала переклад щоденників з праці Ф. Бельфура, а саме про період перебування патріарха Антіохії Макарія разом з делегацією в Києві. Дамаський список за своїм змістом і об'ємом був популярний на теренах Російської імперії серед російських істориків. У XIX ст. зроблено декілька копій. У 1847 р. першу копію передали Санкт-Петербурзькому відділенню Інституту сходознавства; з 1849 р. – друга копія зберігалась у Державній публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі; у 1859 р. ще одну копію замовив Михайло Андрійович Оболенський – директор Московського головного архіву Міністерства закордонних справ. Наприкінці XIX ст. вийшла 5-томна праця, переклад з арабської на російську відомого арабіста Георгія Муркоса (Муркос, 1896).

Українські дослідники у свій час вивчали щоденники Антіохійського патріарха. Зокрема, Київський список щоденників знайшов у 1896 р. у Сейданайському монастирі Агатангел Кримський під час подорожі Сирією. Цей список мало відомий за кордоном. Досліджували рукописи списку Агатангел Кримський, Тауфік Кезма, Омелян Прицак (Петрова, 2013). Переклад списку зробив арабіст Тауфік Кезма. У 1920-х рр. він переклав рукописи російською мовою (досі не опубліковані). На сьогодні зберігся неповний переклад Т. Кезми, лише з 23 по 76 сторінку (Петрова, 2013). Українською мовою мав намір перекласти учень Агатангела Кримського – Омелян Прицак. Зокрема, збереглась чернетка перекладу в особовому фонді Омеляна Прицака¹. На жаль, переклад не був доведений до кінця, адже Омелян Прицак працював над списком у важких 1941–1942 рр. (Петрова, 2014).

Микола Рябий (Україна – земля козаків..., 2009) опублікував переклад праці Г. Муркоса українською мовою, а саме перебування іноземної делегації з патріархом Антіохії Макарієм на території України. Статті Юлії Петрової (Петрова, 2013, 2014, 2015) репрезентують історію виникнення щоденників, текстологічні особливості Київського списку. У 2015 р. вийшла праця

Ю. Петрової, у якій репрезентовано переклад київського списку (Петрова, 2015). Праця Таїси Сидорчук (Сидорчук, 2013) висвітлює матеріали Агатангела Кримського, серед яких був віднайдений наприкінці XIX ст. Київський список подорожей делегації з Антіохії. Діяльність патріарха Макарія та щоденники, написані архідияконом Павлом Алепським, у різний період досліджували В. Січинський (Січинський, 1991), О. Голосов (Голосов, 1916), І. Феодорова (Ioana Feodorov, 2010), А. Ковалівський (Антологія літератур Сходу, 1961), В. Кордт (Кордт, 1926), Є. Онацький (Онацький, 1957), К. Плотников (Плотников, 1911).

Результати

Подорожуючі з Антіохії у березні 1653 р. прибули до міста Ясси. Патріарх Макарій планував відсвяткувати Пасху, а потім вирушати через українські землі до Московії, про що повідомив царя Олексія Михайловича у двох грамотах, направлених до Москви та Путивля. У квітні 1653 р. господар Молдовського князівства Василь Лупу був повалений місцевими боярами. У князівстві почалося протистояння між боярством, на чолі яких став Георгій Стефан, та поваленим господарем за підтримки українського козацтва. Побойуючись переслідувань, Макарій разом з Павлом та іншими членами делегації переховувались в одному з Ясських монастирів до листопада 1653 р. У листопаді вони змогли переїхати до Волощини, до двору Матея Басараба під захист місцевого господаря.

Патріарх та його оточення змогли вирушити у подорож лише у травні 1654 р. Їхній маршрут пролягав через територію українських земель від козацького містечка Рашкова до Путивля. Павло Алепський детально описав цю подорож. У щоденниках він називав Україну Козацькою державою. Делегація дорогою до Києва відвідала такі міста та містечка, як Рашків, Дмитрашків, Гарячівка, М'ясківка, Жабокріч, Ободівка, Баланівка, Сумівка, Соболівка, Мочулка, Степанівка, Янів, Обозівка, Талалаївка, Орадівка, Умань, Краснопілка, Маньківка, Буки, Лисянка, Медвин, Богуслав.

У Богуславі делегація Антіохійського патріарха Макарія зустрічається з гетьманом Богданом Хмельницьким. Павло Алепський описує цю зустріч як зворушливу. Патріарху Макарію сподобався гетьман. За описом щоденників вони довго розмовляли на релігійні, філософські, політичні теми.

У зв'язку з тим, що Молдова у свій час виступала як союзник Речі Посполитої, Богдан Хмельницький здійснив Молдовські походи². Внаслідок облоги міста Сучава

² Перший Молдовський похід відбувся у вересні 1650 р. Близько 30 тис. козаків і 30 тис. татарського війська брали участь у поході проти господаря Молдовського князівства Василя Лупула (Енциклопедія історії України, 2010). Підрозділи козаків і татар захопили Ясси. Внаслідок цього походу було укладено договір між Василем Лупу та Богданом Хмельницьким про політичний союз. Документ також передбачав одруження дочки молдовського господаря Розанди з сином Богдана Хмельницького Тимошем. У квітні 1653 р. у Молдовському князівстві відбувається заколот бояр, внаслідок чого Василя Лупу було відсторонено від влади. Богдан Хмельницький прагнув зберегти союзницькі відносини з Молдовським князівством. На прохання поваленого господаря гетьман організовує другий похід на Молдову на чолі з Тимошем Хмельницьким, впродовж весни – осені 1653 р. було організовано кілька кампаній на Волоське та Молдовське князівство. Через облогу польським, молдовським та волоським військом містечка Сучава, де перебувало українське козацтво, Тимош Хмельницький загинув. Через це Молдовський та Волоський господарі думали, що Хмельницький організує помсту проти них (Енциклопедія історії України, 2010).

¹ НБ НаУКМА, особовий архів професора Омеляна Прицака, фонд № 10, опис 1.

загинув син Богдана Хмельницького – Тимош. Під час перебування Антіохійського патріарха Макарія у Молдовському та Волоському князівстві місцеві господарі просили Макарія про те, аби він вмовив Хмельницького написати "заспокійливі грамоти" та завірів не нападати на них (Україна – земля козаків..., 2009, с. 102). На прощання Макарій подарував Хмельницькому камінь з Голгофи, на якому була кров Христа, миро, ладан, Халейське мило, шкатулку з цукерками, кавові зерна, абрикоси, фініки та рис (Україна – земля козаків..., 2009, с. 102). Попрощавшись з Хмельницьким та козацьким військом, табір яких був біля Богуслава, Антіохійська делегація 23 червня 1654 р. рушила до містечок Кагарлика та Трипілля і 26 червня прибула до Києва.

У Києві делегація перебувала з 26 червня по 10 липня 1654 р. зустрічав її архимандрит Києво-Печерської лаври Йосип Тризна, який і запросив іноземних гостей до свого монастиря (Україна – земля козаків..., 2009, с. 119)¹.

Патріарх Макарій та Павло Алепський після приїзду описують своє перше знайомство з Києвом. Вони зазначають, що це місто великих садів, де багато росте горіхів, шовковиць та винограду. Кількість осель лише в Печерському містечку за описом щоденника – близько 4–5 тис. Вказані дані можуть бути перебільшені Павлом, оскільки Київ, який складався з Печерського містечка, Верхнього міста та Подолу, згідно з королівською люстрацією 1622 р. мав всього 1750 будівель (Климовський, 2002, с. 120). Загальне населення тогочасного Києва становило приблизно 8–9 тис. мешканців, із них 7 тис. проживало на території Подолу. На території Печерську проживало близько 2 тис. мешканців (Климовський, 2002, с. 122). Кількість споруд вразило Антіохійську делегацію, адже на другу половину XVII ст. Печерськ становив велике поселення в межах тогочасного Києва². Отже, Печерське містечко мало розвинуту інфраструктуру для паломників та було у хорошому стані. Під час Хмельниччини Печерське містечко відносно не постраждало, на відміну від інших районів Києва, про що свідчать щоденники архидиякона Павла (Климовський, 2002, с. 119).

¹ Патріарху Макарію та делегації надали приміщення Келій соборних старців. Будівля мала для кожного мешканця по три кімнати, які були обставлені меблями. Кімнати були оформлені картинами і у кожній келії були шафи з цінними книгами. Приміщення мали виходи у сади, де росло багато квітів та вирощували "запахує зілля" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 122). Келії соборних старців побудовані на межі XVI–XVII ст. Споруди були дерев'яними з чотириохватними дахами та великими димарями. Зафіксовані на мапі І. Ушакова 1695 р. Під час лаврської пожежі 1718 р. монастирські келії згоріли. Впродовж 1720–1721 рр. будуються нові, кам'яні келії у стилі українського бароко. У келіях проживали представники найвищого кліру (Соборні старці), намісник Лаври, еклезіарх, келар, економ, зупинялись представники іноземних православних церков Греції, Сирії, Сербії та інших земель. Біля келій розташовувались прибудови, де були господарські приміщення, кімнати, де проживали послушники. Також у будівлі проводили Духовні собори.

² Впродовж XVI ст. королівськими грамотами Сигізмунда I (1522 р.) та Сигізмунда III Августа (1551 р., 1570 р.) Києво-Печерська лавра була звільнена від звітів перед воеводою та митрополитом, а Печерську надали статус "привілейованого приватновласницького містечка". Відповідно мешканці містечка звільнялись від влади воеводи. Монастир мав право монополії на утримання шинків, право безмитної торгівлі та вільного перевезення товарів (Климовський, 2002, с. 114). До того ж Печерський монастир у XVI–XVIII ст. мав великий вплив паломників, які прагнули оглянути систему Ближніх та Дальніх печер, де покояться мощі святих. На той час на території лаври функціонувала лікарня, аптека, гостинний двір та будинок для гостей.

У щоденниках Павла Алепського ми знаходимо і детальний опис Успенського собору Києво-Печерської лаври. Він допомагає історикам реконструювати тогочасний інтер'єр храму³.

Зокрема, в записках ми знаходимо унікальні дані щодо іконостасу XVI ст., зробленого у свій час коштом Костянтина Острозького. Іконостас мав п'ять ярусів (Сіткарьова та ін., 2015, с. 40). На першому ярусі ліворуч та праворуч від Царських воріт розміщувались ікони Богородиці, Ісуса Христа, Успіння пресвятої Богородиці та святих Антонія та Феодосія Печерських. На другому ярусі розміщувались ікони дванадесятих свят. Посередині вищеперелічених ікон другого ярусу, над Царськими воротами знаходився образ "Нерукотворний Спас" Третій ярус мав ікону "Деїсус" та 12 апостолів. На четвертому ярусі були зображені ікони пророків. Завершувало іконостасну композицію Розп'яття Ісуса Христа та "Новозавітна Трійця".

Також збереглися часткові описи Павлом Алепським фресок Успенського собору. При вході через центральні двері храму було зображено Успіння Богоматері, зліва та справа від якої стояли будівничі церкви. Микола Рябий припускає, що це були князі Ярославичі – Ізяслав та Святослав, які допомагали будувати та фінансувати храм (Україна – земля козаків..., 2009, с. 126). Над Успінням Богородиці було зображено дерево життя зі святими, вище, між вікнами, – Петра і Павла, Антонія та Феодосія Печерських. За словами Павла Алепського, з Північного боку храму розташовувалась ризниця та приділ Івана Предтечі. Головна баня собору була схожа, за словами архидиякона, на баню Софійського собору. Підлога залишалась ще з часів XI ст. За словами Павла, це були червоні плити, схожі на порфір, який добувався біля Києва вздовж Дніпра (Україна – земля козаків..., 2009, с. 136). На другу половину XVII ст. зберігалася давньоруська рожева шиферна підлога у вигляді плит, які були прикрашені мозаїкою. Павло Алепський зазначає у щоденниках про мозаїку, яка збереглась з XI ст.⁴

За щоденником Павла Алепського, після церковної служби в Успенському соборі делегація Антіохійського патріарха разом із братією та архимандритом Лаври Йосипом Тризною вирушила до Трапезної церкви. Трапеза, яку описує Павло Алепський, відбувалась під час Петрівки (посту), тому страви були пісними. Братія Лаври завжди дотримувалась пісних днів у понеділок, середу та п'ятницю як згадку про зраду й розп'яття Христа (Сокирко, 2022, с. 130). Замість м'ясних та молочних страв на столі переважали різноманітні овочі та фрукти, варення, "медовий хліб" або ж пряники, які виготовляли з борошна вищих сортів. Туди додавали мед, фруктову паточку і велику кількість різноманітних прянощів. Павло Алепський репрезентує опис страв, які подавали гостям. Спочатку вони коштували варення з волоських горіхів, варення з вишні разом з медяниками та горілкою. Потім гостям подали пісні страви з різноманітними приправами, зокрема з шафраном. Далі делегація куш-

³ Успенський собор зазнав серйозних ушкоджень унаслідок пожежі 1718 р. Під час реконструкції собору впродовж 20–30 х рр. XVIII ст. храм набув вже іншого вигляду.

⁴ Після пожежі 1718 р. іконостас, фрески Успенського собору були пошкоджені та знищені. Впродовж 1720–1729 рр. завдяки фундації гетьмана Івана Скоропадського було створено новий багаторярусний іконостас майстрами "сцінором Григорієм" та Якимом Глинським (Сіткарьова та ін., 2015, с. 66). Під час реконструкції Успенського собору в 1727 р. були знищені давньоруських часів шиферні плити. Їх замінили чавунні плити заводу А. М. Демидова (Сіткарьова та ін., 2015, с. 63).

тувала сушені гриби разом із зунгулом (тонкі, сухі коржі на олії які робили на Близькому Сході та були популярні у Лаврі). Запивали страви медовухою, пивом та вином. Подавали страви за турецькою традицією. Кожну страву спочатку передавали патріарху Макарію, а потім за старшинством подавали страву по столу, і після того як всі skoштували – забирали. На десерт були подані ягоди – порічка, виноград, аґрус. Цікаво, що всі страви подавали у срібному посуді (Сокирко, 2022, с. 129).

29 червня 1654 р., під час свята Петра і Павла, відбувалася урочиста трапеза у трапезній Києво-Печерської лаврі, яку також описує Павло Алепський. На стіл подавали страви, які, за словами Павла, "ми ніколи в житті не бачили" (Сокирко, 2022, с. 131). Делегація куштувала супи з яйцями, рибу з мигдальним молоком, соуси, які були начинені шафраном. Мигдаль та шафран на другу половину XVII ст. могли дозволити собі лише заможні люди та впливові, потужні монастирі, яким була тоді Києво-Печерська Лавра.

Крім Києво-Печерської лаври, делегація відвідала Вознесенський жіночий монастир¹. Зберігся у щоденниках опис візиту патріарха Макарія до монастиря. Перед святом апостолів Петра і Павла патріарх Макарій разом із своїм оточенням на запрошення ігумені монастиря прибули на літургію у Вознесенську церкву. Делегацію зустріли дівчата з "давніх та багатих польських родів" (Україна – земля козаків..., 2009, с. 146).

За словами архідиякона Павла, Вознесенський жіночий монастир налічував 60 черниць. Чоловікам було заборонено відвідувати монастир, водночас послушницями було дозволено покидати обитель та можливість вільно пересуватись містом (Шероцький, 1917, с. 278). Патріарх Макарій був вражений милозвучністю голосу монахинь під час літургійного співу. При обителі діяла церковна школа, тому Павло Алепський пише про те, що монахині були грамотними, вміли писати, читати, розбирались у філософії, що приємно вразило делегацію.

Крім Печерська, делегація відвідала Верхній Київ та Поділ, опис яких залишив у щоденниках архідиякон Павло Алепський. Територія Верхнього міста складалась з кількох відділень, оточених системою укріплень. Макарій відвідує нові оборонні споруди, які постали після укладення "Березневих статей", згідно з якими Гетьманщина переходила під протекторат московського царя².

¹ Вознесенський монастир було побудовано в кінці XVI – на початку XVII ст. Значний внесок у розвиток монастиря на початку XVII ст. зробив Єлисей Плетенецький. На початку XVIII ст. у Вознесенський монастир інвестує Іван Мазепа та настоятель монастиря, мати гетьмана – Марія Магдалина Мазепина. За їх підтримки будується новий, кам'яний храм. Однак після поразки гетьмана у Полтавській битві розпочинається боротьба Петра I зі всім спадком Івана Мазепи. Вознесенський монастир було об'єднано з подільським Флорівським монастирем у 1710 р. та перенесено з Печерська. Вознесенський монастир славився гаптуванням. Найбільший розквіт шитва золотом і сріблом припав на часи ігумені обителі – Марії Магдалини Мазепиної. Монахині монастиря виконували найдорожчі роботи для монастирів українських земель, передусім для сусіднього Печерського чоловічого монастиря. Між Печерським та Вознесенським монастирем уздовж шляху протікала річка Самара та існував таємний підземний хід.

² Серед пунктів московсько-українського договору було розміщення у містах Гетьманщини московського війська. Ще 30 січня 1654 р. до Києва були направлені князі Ф. Ф. Волконський та Ф. С. Куракін для того, щоб вони оглянули київські укріплення та склали перший російський кресленик оборонних споруд Києва для московського царя (Алферова, Харламов, 1982, с. 10). За результатами цієї комісії відправле-

Влітку 1654 р. Павло Алепський у своїх щоденниках під час перебування делегації з візитом до Михайлівського Золотоверхого монастиря писав про стан укріплень Верхнього Києва. За його словами, в'їзд до міста був через брами, до яких над ровом вели ланцюгові мости, які могли підійматись та опускатись. Брами склались переважно з двох ярусів. На останньому рівні була оглядова вежа та дзвін. Дзвони мали характер оповіщення військових про початок приготування до битви. Під укріпленнями, за словами Павла, знаходилися системи підземних ходів, які були заповнені порохом (Алферова, & Харламов, 1982, с. 11)³.

На території Верхнього Києва, колишнього міста Володимира, розташовувались адміністративні будівлі московської залози: Приказна палата; Воєводський двір, який складався з 9 будівель, де розміщувались московські бояри, воєводи, дяки, окольничі, полковники. Біля приказу було 6 погребів з грошовою казною; 5 комор з пушками; 9 комор із зерном та 1 млин (Закревський, 1868, с. 61).

Під час зворотного шляху (1656 р.) делегація знову відвідала Київ. Патріарха Макарія урочисто зустріли кияни на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим. Патріарх надав грамоти (індульгенції) киянам⁴. Під час відвідування Софійського собору було зроблено портрет Макарія. За давньою традицією митрополичої кафедри було прийнято робити портрети митрополитів, патріархів, які відвідували Київ. Архідиякон Павло описав у своїх щоденниках Златоверхий Михайлівський монастир, де покоїлись мощі св. Варвари. Патріарх Макарій говорив київському митрополиту Сильвестру Косову про те, що мощі Варвари зберігаються на території Антіохійської патріархії в місті Іліополі, однак отримав спростування від Сильвестра Косова та підтвердив делегації, що мощі – саме в Михайлівському монастирі. Київський митрополит на прохання Макарія

ної царю Олексію Михайловичу до Москви вказувалося на те, що укріплення Верхнього міста та Подолу були сильно пошкоджені під час походу на Київ військ литовського гетьмана Януша Радзівілла у 1651 р. Тому було необхідне будівництво нових укріплень, і московська делегація обрала перш за все для відновлення системи валів територію Верхнього міста, де частково збереглися укріплення ще від часів Ярослава Мудрого. Московська влада планувала розмістити у Верхньому Києві російське військо та московську адміністрацію. Будівництво укріплень відбувалось швидкими темпами і вже наприкінці березня 1654 р. роботи з відновлення укріплень Верхнього міста були завершені.

³ Слід зазначити що у 70 х рр. XVII ст. відбувається оновлення та перебудова системи укріплень Верхнього міста. У роботі будівництва беруть участь Патрік Гордон, Микола фон Зален та його син Микола, лівонець фон Мегден. Будується поперечний вал, який поділяє місто Ярослава на два відділення (Софійське; Печерське). Микола Закревський подає інформацію з розпису 1682 р., згідно з якою на території Верхнього міста розташовувалося 338 будинків, у яких жили московські солдати, рейтарі, стрільці, офіцери; 19 будівель, у яких проживали полковники, стольники та генерал-майор. Також на території міста були побудовані пороховий завод, 1 кружечний двір та 1 поштовий двір з 41 кіньми (Закревський, 1868, с. 62).

⁴ За часів Хмельниччини духовенству було заборонено проводити таїнство сповіді серед чоловічого населення, яке брало активну участь у бойових діях та внутрішніх погромах, вбивствах поляків, євреїв. Натомість було дозволено видавати спеціальні грамоти на відпущення гріхів. Антіохійський патріарх Макарій зміг видати грамоти (індульгенції) для більшості чоловічого населення Києва.

надав частки мощей святої Варвари антіохійській делегації (Жиленко, 2012)¹.

Після відвідування Верхнього Києва делегація Антіохії відвідала Поділ, тогочасний адміністративний центр Києва. Шлях до Подолу, за словами Павла, пролягав через вузький узвіз, у якому неможливо було розминутися двом повозкам. Вочевидь, мова йде про сучасний Андріївський узвіз. З Верхнього міста стояла Київська брама та Воздвиженська церква. Поруч існував Воздвиженський розкат (нині на цьому місці стоїть Андріївська церква). Зустрічала делегацію група дяконів і панотців зі свічками та корогами. Разом вони попрямували до храму Успіння Пресвятої Богородиці, що розташовувався на базарній площі.

Павло Алепський у своїх щоденниках дає просторовий огляд Подолу². Автор описує, що більшість будівель у Нижньому Києві дерев'яні. Будівлі побудовані в зруб, навколо будівель знаходилися великі садки з плодівих дерев. Росли зазвичай шовковиці чорні та білі; грецькі горіхи; груші; яблуні; калина; вишні; виноград; терен. На грядках тодішні містяни саджали руту, гвоздику, крокуси (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178).

На Подолі також була розвинута торгівля, про що свідчать дані Павла Алепського. За його словами, купці привозили на місцеві базари шафран, тютюн, оливки та оливкову олію, рис, мигдаль, килими з Персії, бавовну. Ці товари були дуже дорогими, їх завозили купці з Османської імперії. На базарі та ярмарках торгувало жіноцтво.

¹ У XVII ст. мощі св. Варвари дуже цінувались серед паломників. Широковідомими мощі святої Варвари стали після того, як ігумен Феодосій Софонович у середині XVII ст. видав працю "Повість про преславні чудеса св. Великомучениці Варвари", в якій було подано розповіді від сучасників ігумена про чудеса святої. Згідно з розповіддю ієромонаха Михайлівського монастиря Симеона у 1666 р. двоє росіян Андрій та Федір з московського гарнізону, який розміщувався поруч обителі, вирішили вкрати дорогоцінні прикраси з раки святої. Наблизившись до Варвари, вдарив сильний грім та блискавки, від чого один стрілець втратив слух, а інший зійшов з розуму. Про цей випадок через тиждень розповіли самі ж стрільці ієромонаху Симеону (Повість про преславні чудеса святої великомучениці Варвари, 2013). Слід зазначити, що за часів ігумена Михайлівського монастиря Феодосія Софоновича (1655–1672 рр.) кожного вівторка над ракою з мощами проходила церковна служба. Пізніше, за часів митрополита Рафаїла Заборовського кожного вівторка були хресні ходи від Софійського собору до Михайлівського собору вклонитись мощам святої Варвари.

² У 1494–97 рр. Поділ отримав від Великого князя Литовського Олександра Ягеллончика Магдебурзьке право. Тоді було утворено магістрат, який складався з двох колегій, одна з них займалась міським господарством, адміністративними справами. Керував нею вїт. Друга колегія вела судові справи. Очолював її бурмистер. Обидві колегії складались з 12 виборних членів, їх називали райцями та лавниками. Існували цехи, які об'єднували ремісників Подолу. Станом на початок XIX ст. існували кушнірський, ткацький, кравецький, рибальський, різницький, гончарський, ковальський, бондарський, пекарський, цирульницький, золотарський, малярський цехи (Гирич, 2018, с. 115). Кожен цех мав свою будівлю, в якій зберігались хоругви цеху, печатки, грамоти, реєстри цеховиків та бюджет (Гирич, 2018, с. 115). Згідно з даними польської люстрації 1552 р. та 1571 р. 2370 мешканців Подолу складали міщани, що становило 80 % населення міста (Климовський, 2002, с. 36). Станом на 1622 р. населення Подолу могло становити 6–7 тис. осіб, про що свідчить королівська люстрація (Климовський, 2002, с. 38). Центральною частиною Подолу був міський ринок, який розташовувався між Братським монастирем та Успенською церквою. Недалеко містився також і Житній ринок. Взагалі, торгівля складала важливу частину подільського життя, про що описано у щоденниках архідиякона Павла.

во. За словами Павла Алепського, дівчата були пишно одягнені, водночас *"ніхто не пасе їх ласим поглядом"* (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178), оскільки були звичай, що якщо пару застали під час перелюбства, виступали проти них громадою і *"становлять під рушничне дуло"* (Україна – земля козаків..., 2009, с. 178).

Оповідає Павло і про руйнування в Києві під час Хмельниччини (Україна – земля козаків..., 2009, с. 179).

У щоденниках Павла Алепського були зазначені цікаві подробиці з життя міста. На Подолі делегація на чолі з Макарієм у супроводі київського митрополита відвідали Києво-Могилянську колегію, Богоявленську церкву, трапезну монастиря, а також Успенську церкву (Пирогощі), де була відслужена обідня на прохання жителів Подолу (Україна – земля козаків..., 2009, с. 185). Тоді ж організована прощальна зустріч киян та антіохійської делегації. Павло Алепський зазначає киянок, які носили віночки. Заможні дівчата носили віночок з *"чорного оксамиту, розшитий золотою ниткою, оздоблений перлами й коштовним камінням"* (Україна – земля козаків..., 2009, с. 185). Вартість такого віночка, за словами Павла, була 200 злотих. Дівчата з неможливих родин плели собі вінки з польових квітів.

10 липня делегація покинула Київ, переправившись через Дніпро до містечка Бровари. Павло у щоденниках подає кліматичні особливості цього дня, вказуючи, що тоді був сильний паводок, туман та сильний холод, порівнюючи цей день із серединою грудня.

Висновки

Записки архідиякона Павла Алепського щодо перебування його в Києві привертати увагу європейської наукової спільноти починаючи з першої половини XIX ст. Оригінал щоденників не зберігся, натомість об'єктом дослідження стали п'ять копій (списків) другої половини XVII ст., першої та другої половини XVIII ст. Серед найбільших списків є Дамаський, який досліджували російські та українські науковці. Київський список становить великий науковий потенціал, свого часу над ним працювали Агатангел Кримський і Омелян Прицак.

Щоденники Павла Алепського є цінним джерелом з історії тогочасної Східної Європи, а також антропології, стратифікації і соціальної топографії міста Києва.

Антіохійська делегація здійснювала подорож до Московської держави, щоб узяти участь у Церковному соборі під головуванням патріарха Никона. Під час подорожі до Москви Антіохійська делегація здійснила свою зупинку в Києві. У записках репрезентовані райони тогочасного міста, а саме: Печерськ, Верхнє місто, Поділ. Щоденники висвітлюють унікальні описи храмів, монастирів, інтер'єр та екстер'єр яких було перебудовано у XVIII ст. Архідиякон Павло Алепський детально описує урочисту трапезу, організовану братією Києво-Печерської лаври, і подає унікальний опис страв. У щоденниках згадується Вознесенський жіночий монастир, опис черниць і монастирського життя. Антіохійська делегація подає інформацію про реконструйовані укріплення Верхнього міста, брами та узвіз до Подолу. Під час прощальної зустрічі патріарх Макарій відвідує Києво-Могилянську колегію, надає киянам грамоти на відпущення гріхів та проводить церковну службу у храмі Успіння (Пирогощі).

Із щоденників стає відомо, що населення Києва щиро сприймало Антіохійську делегацію як свою, відчувала підтримку помісної православної церкви і зокрема Константинопольської церкви-матері у боротьбі за свою свободу.

Список використаних джерел

- Алферова, Г., & Харламов, В. (1982). *Київ во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*. Наукова думка.
- Гирч, І. (2018). *Київ люди і будинки*. Либідь.
- Голосов, А. (1916). *Церковная жизнь на Руси в половине XVII в. и изображение ее в записках Павла Алеппского*. Электро-типография Х.М. Швеца.
- Енциклопедія історії України. (2010). *Молдовські походи Б. Хмельницького і Т. Хмельницького 1650 р., 1653 р.* http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Moldavski_Khmelnyskoho_1650
- Жиленко, І. (2012). *Життя та чудеса святої великомучениці Варвари*. Ізборник. http://litopys.org.ua/synopsis/warw.htm#_ftn35
- Закревский, Н. (1868). *Описание Киева*. (Т. 1.) Типография В. Грачева и комп.
- Київська археографічна комісія. (1874). *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. тип. Е. Я. Федорова. <https://www.prlib.ru/item/442852>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (14), 322–338. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (15), 350–361. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (16), 379–386. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (18), 422–431. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (21), 490–499. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (23), 544–552. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1872). *Київские епархиальные ведомости*, (24), 592–600. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1873). *Київские епархиальные ведомости*, (1), 1–7. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Київ и его святыни во второй половине 17 в. Из путешествия Антиохийского патриарха Макария, описанного его архидиаконом Павлом. (1874). *Київские епархиальные ведомости*, (15), 415–430. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/>
- Климовский, С. (2002). *Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII століття*. Стилюс.
- Кордт, В. (1926). *Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.* <https://archive.org/details/chuzhozemni1926/page/n121/mode/2up?view=theater>
- Макаров, А. (2018). *Горний город. Из православной жизни Киева XIX века*. SKY HORSE
- Мокроусова, О. (2018). *Старий Печерськ. Гармата і хрест*. Либідь.
- Онацкий, Е. (1957). *Алеппский Павел*. Українська мала енциклопедія (Т. 1, кн. 1), 19–20. https://archive.org/details/UkrMalaEn/kn_01_A-B/page/n19/mode/2up?view=theater.
- Павел Алеппский (архидиакон; XVII в.). *Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского главного архива М-ва иностранных дел)*. (Г. Муркос, Пер.) Вып. 1. *От Алеппо до земли казаков* (1896). https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-pocsiyu-v-polovine-17-veka/
- Павло Халебський. (1961). *Подорож Макарія, патріарха Антіохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст.* (А. П. Ковалівський, Пер.). Антологія літератур Сходу. Харків.
- Петрова, Ю. І. (2013). *Київський список "подорожі патріарха Макарія"*. https://chtyvo.org.ua/authors/Petrova_Yulii/Kyivskyi_spysok_Podorozhi_patriarkha_Makariia/
- Петрова, Ю. (2014). *Переклад Омеліяна Прицака унікального арабського манускрипту з його архіву*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/251c6f8e-cbfa-4a41-9271-fe29cf01f4d0>
- Петрова, Ю. (2015). *Текстологічні особливості київського списку рукопису "Подорож Патріарха Макарія"*. https://www.academia.edu/Textological_features_of_the_Kyiv_manuscript_of_The_Travels_of_Macarius
- Плотников, К. (1911). *История русского раскола старообрядчества*. Тип. И.В. Леонтьева. https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Plotnikov/istoriya-russkogo-raskola-starobrdachestva/2_1
- Повість про преславні чудеса святої великомучениці Варвари. (2013). <https://voskresinnia.org.ua/povist-pro-preslavni-chudesa-svyatoyi-velykomuchenytisi-varvary/>
- Путешествие патриарха антиохийского Макария. (2015). *Київський список рукописи Павла Алеппского*. (Ю. Петрова, Изд., Пер.; В.С. Рыбалкин, Ред.) https://www.academia.edu/25964924/The_Travels_of_Macarius_Patriarch_of_Antioch_The_Kyiv_Manuscript_of_Paul_of_Aleppo_Journal
- Савельев, П. (1836). *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву*. <https://www.vostlit.info/haupt-dateien/index-dateien/p.phtml?id=2056>
- Сидорчук, Т. (2013). *Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеліяна Прицака*. https://chtyvo.org.ua/authors/Sydorchuk_Taisia/Materialy_Ahatanhela_Krymskoho_v_arkhivi_Omeliana_Pritsaka/
- Сіткарьова, О., Михайлина, Л., Пивоваров, С., Абашина, Н., & Полюшко, Г. (2015). *Успенський собор*. Балтія друк.
- Січинський, В. (1991). *Чужинці про Україну*. Світ.
- Сокирко, О. (2022). *Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Секрети і рецепти стародавньої кухні середини XVII–XVIII ст.* Темпора
- Україна – земля козаків. (2009). *Подорожний щоденник: Халебський Павло*. (М. Рябий, Упоряд.). Ярославів Вал. https://archive.org/details/terra_cosacorum/page/n111/mode/2up?View=theater
- Шероцкий, К. (1917). *Киев. Путеводитель с иллюстрациями*. Издание В. С. Кульженко.
- Ioana Feodorov. (2010). *The monasteries of the holy mountain in Paul of Aleppo's. Travels of Makarios, Patriarch of Antioch*. https://www.academia.edu/7087263/Monasteries_of_the_Holy_Mount_in_Paul_of_Aleppo_s_Travels_of_Makarios_Patriarch_of_Antioch
- Kowalska, M. (1986). *Ukraina w połowie 17 wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*. PWN.
- Paul (of Aleppo Archdeacon). The travel of Macarius, Patriarch of Antioch, (1836). (F.C. Belfour Tr.). <https://archive.org/details/travelsmacarius01pauluoft/page/n5/mode/2up>
- Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. (1930). Basile Radu. (Firmin-Didot et C. Tr.) <https://archive.org/details/voyagedupatriarc0022paul/page/n5/mode/2up>

References

- Alferova, G., & Kharlamov, V. (1982). *Kyiv in the second half of the 17th century. Historical and architectural essay*. Naukova Dumka [in Russian].
- Encyclopedia of the history of Ukraine. (2010). *Moldovan campaigns of B. Khmelnytskyi and T. Khmelnytskyi in 1650, 1653*. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Moldavski_Khmelnyskoho_1650 [in Ukrainian].
- Girich, I. (2018). *Kyiv people and everyday life*. Libid [In Ukrainian].
- Golosov, A. (1916). *Church life in Rus' in the half of the 17th century. and her image in the notes of Paul of Aleppo*. Electro-printing house of H. M. Shvets [in Russian].
- Ioana Feodorov. (2010). *The monasteries of the holy mountain in Paul of Aleppo's. Travels of Makarios, Patriarch of Antioch*. https://www.academia.edu/7087263/Monasteries_of_the_Holy_Mount_in_Paul_of_Aleppo_s_Travels_of_Makarios_Patriarch_of_Antioch
- Journey of Patriarch Macarius of Antioch. (2015). *Kievsky list of manuscripts of Paul of Aleppo*. (Yu Petrova, edition, transl.; V. S. Rybalkin Ed.) https://www.academia.edu/25964924/The_Travels_of_Macarius_Patriarch_of_Antioch_The_Kyiv_Manuscript_of_Paul_of_Aleppo_Journal [in Russian].
- Klimovsky, S. (2002). *Social topography of Kyiv in the 16th – mid-17th centuries*. Stylos [in Ukrainian].
- Kordt, V. (1926). *Foreign travelers in Eastern Europe until 1700*. <https://archive.org/details/chuzhozemni1926/page/n121/mode/2up?view=theater> [in Ukrainian].
- Kowalska, M. (1986). *Ukraina w połowie 17 wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*. PWN [in Polish].
- Kyiv Archaeographic Commission. (1874). *Collection of materials for the historical topography of Kyiv and its environs*. Type. E. Ya. Fedorova. <https://www.prlib.ru/item/442852> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of the 17th century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (14), 322–338. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of the 17th century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (15), 350–361. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (16), 379–386. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].
- Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the trip of Macarius, Patriarch of Antioch, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv*

diocesan gazette, (18), 422–431. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (21), 490–499. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (23), 544–552. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of Macarius, Patriarch of Antioch, described by his archdeacon Pavel. (1872). *Kyiv diocesan gazette*, (24), 592–600. <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1873). *Kyiv diocesan gazette*, (1), 1–7. Access mode: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Kyiv and its sanctuaries in the second half of 17 century. From the journey of the Antiochian patriarch Macarius described by his archdeacon Pavel. (1874). *Kyiv diocesan gazette*, (15), 415–430. Access mode: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/5812/> [in Russian].

Makarov, A. (2018). *Mountain city. From the Orthodox life of Kyiv in the 19th century*. SKY HORSE [in Russian].

Mokrousova, O. (2018). *Old Pechersk. Cannon and the righe*. Libid [in Ukrainian].

Onatskyi E. (1957). *Pavlo of Aleppo*. Ukrainian small encyclopedia. (Vol. 1, book. 1), 19–20. https://archive.org/details/UkrMalaEn/kn_01_A-B/page/n19/mode/2up?view=theater [in Ukrainian].

Pavel of Aleppo (archdeacon; 17th century). *The journey of the Antiochian Patriarch Macarius to Russia in the middle of the 17th century, described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (based on a manuscript from the Moscow Main Archives of the Ministry of Foreign Affairs)*. (G. Murkos transl.) Vol. 1. From Aleppo to the land of the Cossacks. (1896). https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-pocciyu-v-poline-17-veka/ [in Russian].

Pavlo Halebskyi. (1961). *The journey of Macarius, Patriarch of Antioch. First meeting with Bohdan Khmelnytskyi. About the level of education in Ukraine in the 17th century*. (A.P. Kovalivskyi transl.) Anthology of Eastern Literature. Kharkiv [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2013). *Kyiv list of "travels of Patriarch Makary"*. https://chtyvo.org.ua/authors/Petrova_Yuliia/Kyivskyi_spysoz_Podorozhi_patriarka_Makaria/ [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2014). *Omelian Prytsak's translation of a unique Arabic manuscript from his archive*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/251c6f8e-cbfa-4a41-9271-fe29cf01f4d0> [in Ukrainian].

Petrova, Yu. I. (2015). *Textological features of the Kyiv list of the manuscript "The Journey of Patriarch Macarius"*. https://www.academia.edu/_Textological_features_of_the_Kyiv_manuscript_of_The_Travels_of_Macarius_ [in Ukrainian].

Plotnikov, K. (1911). *History of the Russian schism of the Old Believers*. (Type. I.V). Leontyev. https://azbyka.ru/otechnik/Konstantin_Plotnikov/Istoriia-russkogo-raskola-starobrdachestva/2_1 [in Russian].

The story about the glorious miracles of the holy great martyr Varvara. (2013). <https://voskresinnia.org.ua/povist-pro-preslavni-chudesi-svyatoyi-velykomuchenytisi-varvary/> [in Ukrainian].

Saveliev, P.S. (1836). *The journey of Antioch Patriarch Macarius to Moscow*. <https://www.vostlit.info/haupt-dateien/index-dateien/p.phtml?id=2056> [in Russian].

Sherotsky, K. (1917). *Kyiv. Guidebook with illustrations*. Edition of V.S. Kulzhenko [in Russian].

Sichynskyi, V. (1991). *Foreigners about Ukraine*. Svit Publishing House [in Ukrainian].

Sitkaryova, O., Mykhailyna, L., Pyvovarov, S., Abashina, N., & Polyushko, G. (2015). *Assumption Cathedral. Naukovo is a popular publication*. Baltia Printing [in Ukrainian].

Sokyрко, O. (2022). *Culinary journey to the Hetman region. Secrets and recipes of old Ukrainian cuisine of the middle of the 17th – 18th centuries*. Tempora Publishing House [in Ukrainian].

Sydorchuk, T. (2013). *Materials of Agathangel Krymskyi in the archive of Omelyan Pritsak*. https://chtyvo.org.ua/authors/Sydorchuk_Taisia/Materialy_Ahatanhela_Krymskoho_v_arkhivi_Omeliana_Pritsaka/ [in Ukrainian].

Paul (of Aleppo Archdeacon). *The travel of Macarius, Patriarch of Antioch*, (1836). (F.C. Belfour Tr.). <https://archive.org/details/travelsmacarius01pauloft/page/n5/mode/2up>.

Ukraine – the land of the Cossacks: (2009). travel diary: Pavlo of Haleb. (M. Ryabiy, Compil.) Yaroslaviv Val: <https://archive.org/details/terra-cosaccorum/page/n111/mode/2up?View=theater> [in Ukrainian].

Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. (1930). Basile Radu. (Firmindidot et C. Tr.). <https://archive.org/details/voyagedupatriarc0022paul/page/n5/mode/2up>.

Zakrevskyi, N. (1868). *Description of Kyiv*. (Vol. 1) Printing house of V. Grachev and comp. [in Russian].

Zhylenko, I. (2012). *The life and miracles of the holy great martyr Varvara*. Izbormyk http://litopys.org.ua/synopsis/warv.htm#_ftn35 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 20.06.23

Прорецензовано / Revised: 22.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 11.01.24

Vyacheslav MORDVINTSEV, DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-2997-746X

e-mail: mordvintsev@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Roman POTEKKA, Master's Student

ORCID ID: 0009-0006-0443-0819

e-mail: potiomka.roman@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE STAY OF THE ANTIOCH PATRIARCH MACARIUS IN KYIV IN THE MIDDLE OF THE 17TH CENTURY

Background. *The journey of the Patriarch of Antioch Macarius through the Ukrainian lands and the city of Kyiv took place during the church reform in the Moscow State. At the invitation of Patriarch Nikon, the Antiochian delegation went on a trip in October 1652 with the aim of participating in the Moscow Church Councils and receiving financial aid from the tsar to support the Antiochian Patriarchate. The position of the patriarchy starting from the 20s of the 17th century. was in a financial crisis and therefore this trip was very important for Patriarch Makarios and his entourage. The route of the Antiochian delegation ran through Constantinople, Wallachia, the Principality of Moldavia, Ukrainian lands to Moscow. In Kyiv, the Antiochian delegation stopped twice, in the summer of 1654 and returning to Antioch in the summer of 1656. Archdeacon Pavlo Alepskyi left the Kyiv period of the delegation's stay in his diaries. The relevance of the research lies in understanding how Kyiv of that time developed based on the materials of the diaries of Pavel Alepsky, its political and religious position in Eastern Europe. The goal is to reconstruct the territory of the city of the second half of the 17th century on the basis of diaries and special historical literature, to highlight the main moments of the Antiochian delegation's stay in Kyiv, to explore the monuments of church architecture before the reconstruction of the 18th century.*

Methods. *The article is written based on the principle of historicism and a systemic-structural approach. The work used general scientific and special historical methods, historiographic (descriptive), problematic-chronological, historical-comparative methods.*

Results. *The origin of the diaries of Archdeacon Paul of Aleppo was investigated, data were provided regarding the figure of Patriarch Macarius and the reasons for his trip to Central Eastern Europe. The Kyiv period of the delegation from Antioch's stay is highlighted. Stratification and social topography of the city of Kyiv in the second half of the 17th century were researched and represented based on the materials of the diary.*

Conclusions. *The diaries of Paul of Aleppo about the trip of the Antiochian delegation led by Patriarch Macarius constitute a valuable source for the history of the study of Kyiv in the second half of the 17th century. Records began to attract the attention of scientists from the first half of the 19th century. To date, five copies of the diary of the 17th–18th centuries have been preserved, which are actively studied among world Arabists and historians. The diaries represent the main districts of Kyiv at that time (Pechersk, Upper Town, Podil), and provide a detailed description of the Kyiv temples and monasteries of that time, which will later be rebuilt.*

Keywords: *Diary, Patriarch of Antioch Macarius, Paul of Aleppo, Kyiv in the second half of the 17th century, Lavra, defensive fortifications.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(100:477:47+57)“1914/1918”:355.257.7
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2023.157.9>

Анна ХОБТА, студ. магістратури
ORCID ID: 0009-0000-4875-9604
e-mail: annakhobta2603@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ЦЕНТРАЛЬНИХ КРАЇН І НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вступ. Розглянуто взаємовідносини між військовополоненими Центральних країн і цивільним населенням України в роки Першої світової війни, їхню інтеграцію в новий соціокультурний простір.

Методи. Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів, зокрема історіографічний аналіз та аналіз тогочасних періодичних видань.

Результати. Проаналізовано динаміку взаємовідносин між військовополоненими Центральних країн та місцевим населенням українських губерній у роки Першої світової війни. Російська влада намагалася контролювати їхнє спілкування, однак ці зусилля були підірвані частою взаємодією між військовополоненими та місцевими жителями, включаючи спільні релігійні практики, економічні операції та романтичні стосунки, які приводили до шлюбів та народження дітей.

Висновки. Отже, ставлення місцевих мешканців українських губерній до іноземних військовополонених було амбівалентним. У досліджуваній період спостерігалася поєднання симпатії та відрази до бранців, що внаслідок політики Російської імперії переважно залежало від їхньої національної належності. Повідомлення про конфлікти, пов'язані з відмовою від роботи та її умовами, висвітлювали проблеми інтеграції праці військовополонених у суспільство, що загострювало соціальну напруженість, оскільки ресурси були обмежені, а конкуренція за робочі місця зростала. Ці питання вирішувалися з різним ступенем ефективності, що призводило до непокори і зниження дисципліни серед військовополонених. З наближенням кінця війни відбувалося подальше послаблення контролю за полоненими, що сприяло зростанню взаємодії між військовополоненими та цивільним населенням.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонені, Російська імперія, національна політика, відносини з місцевим населенням, українські губернії, Центральні країни.

Вступ

На початку XX ст. геополітична ситуація в Європі була напруженою і складною. Країни знаходилися всередині системи союзів і суперечностей, які виникли в результаті конкуренції за колонії, територіальні претензії та національні інтереси. Врешті-решт це призвело до початку масштабного воєнного конфлікту. Перша світова війна спричинила появу нових соціальних груп населення, однією з яких були військовополонені. В ході війни, внаслідок близькості до лінії фронту, полонені військовослужбовці Центральних країн були вивезені до українських губерній або ж відправлені транзитом в глибоку Російську імперію. За рахунок іноземців відбувалося проникнення до соціокультурного простору іншого способу життя, комунікації та стилю поведінки.

Джерельною базою для написання статті слугували матеріали періодичної преси 1914–1918 рр.: "Киевлянин", "Утро", "Южная Копейка", "Киев", "Киевская мысль". Стосовно історіографічних напрацювань, що розкривають питання взаємовідносин військовополонених з місцевими жителями, варто виділити доробки О.Ю. Карабіна (Карабін, 2018, 2019), який розглядав взяття у полон, розміщення та облік військовополонених на українських територіях, а також різницю у ставленні влади та населення Російської імперії до різних національностей бранців у роки Першої світової війни; А.В. Кондратьєва та П.П. Щербініна (Кондратьев, & Щербинин, 2009), що дослідили окремі аспекти взаємовідносин між полоненими та населенням Російської імперії. Н.В. Лобко (Лобко, 2017), О. Лейберов (Лейберов, 2006), А. Тарасов (Тарасов, 2018) досліджували використання праці військовополонених в різних регіонах України. Окремо слід виділити працю Т. Герасимова (Герасимов, 2017), який висвітлює історію повсякдення міст Правобережної України в роки Першої світової війни.

Методи

Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів, зокрема історіографічний аналіз та аналіз тогочасних періодичних видань.

Результати

Через тривалість і масштаб конфлікту військовий полон перетворився на вагомий атрибут війни. Величезний розмах бойових дій призвів до масовості цього явища. На східний фронт, де Російська імперія протистояла австро-угорській і німецькій арміям, припала найбільша кількість бранців. До російського полону потрапили 2,1 млн австро-угорців, 170 000 німців, 60–80 тис. солдатів Османської імперії та кілька сотень болгар. Тоді як солдати російської армії становили найбільший відсоток серед полонених Центральних країн: у Німеччині – до 1, 5 млн осіб (60 %), в Австро-Угорщині – до 1,3 млн (65 %) (Нахтігаль, 2014, с. 143).

Тогочасна російська преса свідчить про те, що місцеві не лише не відповіли іноземцям ворожим ставленням, а й виявили до них турботу (Вопрос о военнопленных, 1915, с. 1). Так, наприкінці 1914 р. "Южная Копейка" опублікувала статтю: "Учора до Києва доправлено кілька великих партій австрійських полонених близько 81 тисячі осіб. Це була така маса, що вся Безаківська і Караваєвська вулиці до Б. Васильківської були зайняті полоненими. Такого видовища досі ще не було, – це потік полонених. Подивитися на цей потік було вельми цікаво і справді, цікавих зібралася чимала кількість. Вигляд у полонених змучений, жалюгідний. У багатьох замість шинелі накинуті були байкові ковдри. Публіка надіялася їх цигарками... Торговки надіялися їх булками і яблуками" (Доставка пленных, 1914). Часто при транспортуванні життя бранців закінчувалося прямо у вагонах. Решта ж перебувала у важкому стані. На місцях жителі підгодовували вояків та співчували їм. Однак влада була негативно налаштована до подібних проявів милосердя (Карабін, 2019, с. 20).

Взаємовідносини між мешканцями українських губерній і військовополоненими Центральних країн характеризувалися комбінацією особистого досвіду та офіційної пропаганди. Російська влада поділяла військовополонених на категорії благонадійних і неблагонадійних осіб. Дана класифікація залежала не лише від національності, але й від статусу, стану полоненого тощо. У тогочасній пресі публікувалися матеріали, в яких австро-угорських полонених називали приємнішими за німецьких бранців. Це пояснювалося тим, що серед них була велика кількість русинів і поляків, які розуміли російську мову і розмовляли напівросійською, напівпольською. Кореспонденти в пресі також відзначали те, що полонені австро-угорці зовнішнім виглядом й мовою не відрізнялися від російських поляків чи українців. Це помітили як місцеві жителі, так і російські солдати.

Ця ситуація у багатьох викликала певний дисонанс. Адже те, як зображували ворога в засобах масової інформації, не збігалось з реальною дійсністю. Причому, згідно зі словами російських офіцерів, українці, які воювали на стороні Російської імперії, не розуміли сенсу війни, зважаючи на етнічну спорідненість з полоненими та місцевим населенням Галичини. В результаті російська влада, при веденні пропагандистської діяльності, разом із культивуванням страху та ненависті до ворога, повинна була враховувати факт їх подібності й близькості до частини населення Російської імперії.

Таким чином, створювалися негативні стереотипи, відбувалася дегуманізація противника. Наприклад, під час Першої світової війни мали місце стереотипи щодо австро-угорських військ серед російських солдатів. Останні сприймали австрійців як покидьків і кримінальних злочинців, які наносять шкоду військовополоненим, а також місцевому населенню. Щоб підкреслити небезпеку, яку несуть війська супротивника, їх зображували як жорстоких і безжалісних. А їх стійкість та завзяття пов'язували з примусом, алкоголем, кулеметами та іншою технікою, що розміщувалася позаду шеренг. Це сприяло формуванню у російських солдатів негативних установок і сприйняттю австрійських солдатів як жорстоких ворогів, з якими не можна було вести нормальну військову діяльність (Мосієнко, 2019, с. 149).

Особливо необхідно було підтримувати цей негативний образ для населення Правобережної України, через близькість до лінії фронту та спільний кордон з Австро-Угорщиною. Тому в київському військовому окрузі на початку 1915 р. було видано обов'язкову постанову, в якій містилась інформація про заборону вживати німецьку, угорську та турецьку мову в державних і приватних закладах, в оголошеннях, розмовах тощо. Окремий корпус жандармів від 27 березня видав наказ, за яким місцеві жандармські поліцейські управління залізниць зобов'язувались зняти всі розміщені на станціях плакати з рекламою виробів німецьких фірм і фірм їх союзників. Подібні заходи розцінювалися як підтримка власного виробника, а також мови і культури імперії (Куцик, & Безпалько, 2020, с. 75–77).

Перебуваючи в полоні, заручники спілкувалися з жителями, відвідували православні храми та католицькі костели, інколи навіть вступали в шлюб з місцевими жінками (Мосієнко, 2019, с. 153). Вони не справляли враження ворогів і зовсім не відповідали сформованому пропагандою образу. Тому місцеві жителі й виявляли до них симпатію. Наприклад, у Житомирі у вересні 1914 р. один з полонених, підданий Австро-Угорщини, рухаючись у потоці з іншими бранцями, ніс у руках троянду, яку отримав від місцевої жительки міста. А у Кам'янці-

Подільському у травні 1915 р. хтось кинув букет конвалій до ніг військовополонених (Герасимов, 2019, с. 154).

Зафіксовано, що слов'янські бранці австро-угорської армії здавалися своїми, тоді як австро-угорські німці порівнювалися з хижими звірами, посадженими в клітку. Про це свідчила не лише манера їх поведінки, а й зовнішній вигляд: сіро-блакитна уніформа, злі похмурі обличчя, величезні жовті черевики з товстими підощвами, на яких виблискували голівки залізних цвяхів. Отже, диференціація австро-угорців за національною ознакою існувала (Мосієнко, 2019, с. 149–153).

У періодичній пресі висвітлювалися звірства німецьких військових, що спричинило ефект відрази до них з боку місцевого населення імперії. Проте на сторінках лунав заклик не уподібнюватися ворогу і навіть визнавалася недоторканність бранців і цивільних країни-противника (Когда окончится война? 1914, с. 1–2). Тим часом до жителів доходили історії з фронту, які задавали високий стандарт піклування про полонених військових (Орський, 1914, с. 2). А в газетах публікувалися статті, які містили інформацію про лояльне ставлення до бранців, зокрема: пораненого німця на операційному столі частували холодним пивом (Из дневника немецкого солдата, 1914, с. 2), або російські солдати ділилися з ворогом юшкою тощо (Голодные..., 1914, с. 2).

Отже, відображення соціальної поведінки населення щодо полонених різних національностей у містах України відзначалась виявом симпатії та співчуття. За період Першої світової війни зростала кількість полонених, тому громадськість звикла до їх присутності і перестала відчувати до них якісь незвичні емоції. Проте ситуація змінилася, коли 2 грудня 1914 р. до Києва доставили 250 турецьких полонених, які були в однострої, і привернули увагу населення до своєї національної належності (Герасимов, 2017, с. 154–156).

У контексті перебігу війни проблема взаємодії полонених з місцевим населенням неодмінно потребувала розв'язання з боку влади. Одним із рекомендаційних заходів, запроваджених у Харківській губернії з метою зменшення контактів між полоненими та місцевим населенням, була відправка бранців до сільських населених пунктів з охороною та обов'язковим казарменим розміщенням. Проте вже у 1916 р. було зафіксовано помітні зв'язки між полоненими та місцевими жителями, у яких вони працювали (Карабін, 2018, с. 84–85).

Стосунки між полоненими та місцевим населенням у Російській імперії обмежувала низка циркулярів. Але, незважаючи на наявність обмежень – їх виконання було неможливим через недостатню кількість охорони. Ці обмеження могли мати підґрунтя в окремих випадках негативного впливу військовополонених на російських солдат, які змушені були захищати свою батьківщину. Зокрема, чеські військовополонені, які відмовилися воювати на боці Російської імперії, відверто проявляли свою перевагу над російськими солдатами, що викликало гнів останніх. Зазначене обмеження стосувалося й слабо контрольованих німецьких колоній на Півдні України, де полонені могли вільно спілкуватися з місцевим населенням. Поряд з цим, згідно зі свідченнями деяких полонених, зокрема Мартіна Марека, полонені слов'янських національностей могли вивчати російську мову та брати шлюб із місцевими жителями (Тарасов, 2018, с. 50).

На Ніжинщині полонені могли проживати поряд із місцевим населенням. Жандармські повідомлення свідчать, що односельці це сприймали спокійно. Однак з посиленням соціальної напруги, оскільки утримання іноземців лягало на плечі місцевого населення, а на

робочих місцях з'явилася жвава конкуренція, ставлення до полонених з боку мешканців міст та сіл погіршилося (Лейберов, 2006, с. 93–96).

Військовополонені, які здебільшого перебували у місцевих селах та містах, стали важливим джерелом інформації для населення. Через них жителі отримували інформацію про ситуацію на фронті та життя за кордоном. Зокрема, у Києві, на вулиці Караванській, де часто зустрічалися полонені, люди дізнавалися про величезні втрати російських військ, які замовчувала російська пропаганда. Отримана інформація змінювала світогляд громадян, адже офіційні повідомлення не завжди викликали довіру, а листи, що надходили з фронту, підлягали військовій цензурі. Проте місцеві мешканці часто перекручували інформацію, що сприяло поширенню різних чуток – це одна з причин, чому російське керівництво намагалось завадити таким зв'язкам.

На залізничних станціях взаємовідносини між полоненими та місцевим населенням включали економічну взаємодію, яка часто розглядалась як незаконна. У момент зупинки потягів торговці підходили до вагонів з продуктами харчування, хоча такі дії були під забороною з літа 1914 р. За скоєння правопорушення, як у випадку з К. Криловою, киянкою, яка була арештована на 5 днів 16 червня 1916 р., передбачалися кримінальні наслідки. Полонені, які не мали достатньо коштів на їжу, продавали свої речі скупникам. 14 липня 1916 р. Ф. Запорожцева та П. Віцина були затримані підозрюваними в продажу солдатських речей, у тому числі мішків із 5 австрійськими наметами та кришкою від казанка.

Під час війни як промисловість, так і сільське господарство потребували значної кількості робочої сили. Військовополонених, які сумлінно виконували свої обов'язки, незважаючи на їхню належність до ворожого табору, дуже високо цінували. Полонені офіцери, переважно чехи, зазвичай не займалися фізичною працею, мали свободу пересування за місцем їх розміщення та могли майже безперешкодно встановлювати зв'язки з місцевим населенням. Водночас жителі Російської імперії вважали режим, установлений для офіцерів, занадто м'яким.

Місцеве населення також висловлювало невдоволення свободою військовополонених, що стала можливою завдяки зайнятій позиції їхніх власників. Наприклад, використовуючи працю бранців у кількості до 10 осіб, власники не забезпечували їх охорону, оскільки це було економічно невигідно. У сільському господарстві військовополонені могли жити разом з господарями й відпускатися без нагляду. Проте, незважаючи на слабкий нагляд, втечі з європейської частини Російської імперії були рідкісним явищем (Белова, 2015, с. 199–201).

У сільському господарстві, під час періоду війни, роботодавці були відповідальні за утримання військовополонених. Вони мали забезпечувати їх продовольством, одягом та медичною допомогою. Крім того, полонені не могли відлучатися з місця роботи без письмової згоди. У разі невиконання роботи вони отримували штраф. Однак між роботодавцями та полоненими часто виникали конфлікти, причому не лише через військовополонених, а й з вини роботодавців. Так, у Лебединській повітовій земській управі зазначали, що головним джерелом конфліктів став нечіткий облік робочих днів, який наймачі вели довільно, а також те, що бранцям не достатньо платили. Не рідко полонені відмовлялися від роботи через невдоволення якістю їжі. Під час розслідування таких актів непокорі виявлялося, що вони просили більше молока, м'яса та сала. Однією з причин конфліктів між роботодавцями та полоненими були

умови утримання останніх. Військовополонені складали скарги на затримку або повну відсутність заробітної плати, на велику кількість роботи, побої зі сторони наймачів та інші подібні факти. Держава намагалась вирішити цю проблему шляхом відбирання полонених у господарів. Так, у господаря Г. Т. Подоляка відібрали полонених за погані умови утримання. У звіті було зазначено, що їх били, погано годували та не віддавали частину зарплати.

Роботодавці мали право повертати полонених, які виявилися непридатними для роботи в сільському господарстві або промисловості. Зокрема, тих, які прикидалися хворими, не виходили на роботу, погано впливали на своїх товаришів тощо. У тогочасній пресі згадувалось про застосування праці полонених у Донецькому басейні в середині 1915 р. Зокрема, писалося про те, що бранці ухиляються від робіт, відмовляються працювати у свята, про проблему охорони та вартування, велику вартість утримання військовополонених, що не співвідноситься з продуктивністю їх праці тощо (Труд военнопленных в донецком бассейне, 1915, с. 5).

Отже, можна зробити висновок, що в деяких конфліктах були винні саме полонені, адже вони без дозволу залишали роботу, ухилялися або відмовлялися від неї, прикидалися хворими тощо. У таких випадках поліція застосовувала проти бранців арешт на три–сім днів. Варто зазначити, що полонені мали право відмовлятися від праці, яка безпосередньо стосувалася війни. Наприклад, полонені, яких відправили до Лебединського земського ремісничого училища, відмовилися працювати, оскільки училище виготовляло вози для потреб війни. Це було відповідно до норм, встановлених Гаазькою конвенцією 1907 р., згідно з якою бранці не могли бути використані на роботах, які безпосередньо стосуються війни (Лобко, 2017, с. 19–20).

Загалом взаємини між полоненими та роботодавцями були складними і підпорядковані економічним і соціальним факторам. Наприкінці 1914 р., коли попит на робочу силу зріс, було вигідним найняти полонених на роботу в сільському господарстві чи промисловості. Водночас роботодавці не завжди дотримувалися правил утримання бранців, які скаржилися на затримку заробітної плати, високу кількість роботи та побої зі сторони наймачів. Однак полонені про це мовчали, оскільки були зацікавлені у збереженні місця роботи. Згодом, коли з'явилися нові робочі місця та збільшилася кількість робочої сили, місцеві жителі стали розглядати полонених як конкурентів, що стало джерелом відкритих конфліктів. Щоб уникнути таких ситуацій, місцева влада відправляла взятих на роботу полонених до спеціально створених таборів. У 1916–1917 рр., після заборони урядом підвищувати зарплату полоненим, їх дисципліна значно погіршилася, що призвело до поширення актів непокорі (Карабін, 2018, с. 86).

Особливої уваги заслуговують відносини бранців з жінками. У серпні 1914 р. київський журналіст В. Ватсформував новий образ міської жительки на ім'я Манічки Кандитатової, яка була дуже зацікавлена в іноземних полонених. Вона купувала солодощі та відправлялася на зустріч до австро-угорських вояків. Декілька разів їй вдалося закохатися, в цілому образ таємничого військового захоплював її уяву (Герасимов, 2017, с. 154–156).

Жінки проявляли інтерес до полонених й через те, що мобілізація викликала нестачу чоловічого населення. У 1914–1915 рр. військовополонених нерідко розміщували в будинках жінок, чоловіки яких були мобілізовані на фронт, або вдовиць. Адже внаслідок масовості

полону місць для розміщення в таборах не вистачало. У процесі спільного проживання між жінками та бранцями часто виникала симпатія, були випадки сексуальних стосунків, що призводило до появи незаконних дітей. Найбільше таких стосунків було зафіксовано зі словаками та чехами. У зв'язку із цими обставинами у жовтні 1915 р. російська влада дозволила укладати шлюби з військовополоненими, підданими Австро-Угорщини. Таке право отримували слов'яни, які набули російське підданство або були взяті на поруки (Дмитрієва, 2013, с. 96–97).

Особливе ставлення суспільства виявлялося до жінок, які мали стосунки з німцями, – їх критикували. У той же час німців, що мали подібні відносини, звинувачували у приниженні місцевих жінок. Часто жінки самі приходили до земської управи з проханням виділити їм конкретного полоненого під приводом того, що він добре справляється з роботою. Деякі полонені, зокрема серби, писали рапорти з проханням одружитися. Проте влада докладала всіх зусиль, щоб перешкодити таким союзам. Не допомагало й те, що іноді вдовиці були не проти нових стосунків.

Чутки про відносини полонених з російськими жінками доходили й на фронт. Багато російських солдатів вимагали не допускати бранців жити з їхніми жінками. Зокрема, у звітах військово-цензурних відділів за 1915–1917 рр. було зазначено, що в листах російських солдатів ставиться питання вірності дружин військових. 12 червня 1916 р. штаб верховного головнокомандувача розіслав копії розпорядження до всіх військових округів щодо того, що відносини між полоненими та місцевими жителями мають бути піддані контролю.

Іноді у стосунках з полоненими помічали навіть заміжніх жінок. Тому мали місце випадки, коли місцеві мешканці нападали на полоненого австрійця саме за його зв'язок з однією з місцевих мешканок. Внаслідок інциденту жінку було поранено, тим часом її чоловік висловив співчуття, що її не вбили. У зв'язку з цим було надіслано колективний лист до мешканців з вимогою вбивати всіх, хто матиме будь-які стосунки з австрійцями.

Війна наклала свій відбиток і на дітей, які відчували на собі тиск російської пропаганди, однак виявляли інтерес до полонених, які вже не були небезпечними противниками. Російська влада пропагувала образ ворога, який породжував у дітей ненависть до них, але існувала й цікавість. З одного боку, вони відмовлялися вчити німецьку мову, а з іншого – відчували інтерес до полонених. Тому мали місце випадки, коли молодь грала з бранцями та підгодовувала їх. Російська влада вводила штрафи та накладала стягнення за контакти з полоненими, що додатково посилювало напруження у суспільстві. Варто зазначити, що на той час 90 % населення Російської імперії не знало іноземних мов, у тому числі німецької. Це тягло за собою складнощі в їх вільному спілкуванні з місцевими мешканцями, адже бранці потребували перекладачів (Кондратьєв, & Щербинин, 2009, с. 354–357).

Загалом унаслідок лояльного ставлення російської влади до окремих національностей, зокрема слов'янських з проросійською орієнтацією, полоненим були надані певні привілеї, у тому числі й свобода пересування. Тому вони могли безперешкодно встановлювати зв'язки з населенням. З наближенням кінця війни контроль над військовополоненими Центральних країн почав послаблюватись. Вже у 1917 р. військовополонені вільно пересувалися містами та селами, спілкуючись з

місцевим населенням та проживаючи в приватних квартирах (Тарасов, 2018, с. 50).

Дискусія і висновки

Отже, враховуючи наукові дослідження з цієї теми, матеріали періодичної преси часів Першої світової війни, можна зауважити, що взаємовідносини між військовополоненими та місцевим населенням були явищем багатограним і часто суперечливим.

Всупереч ворожому образу, який культивувала офіційна пропаганда, військовополонені часто отримували співчуття і допомогу від місцевих мешканців, кидаючи виклик негативним стереотипам. Прибуття військовополонених на російську територію, їхня подальша інтеграція в робочу силу та взаємодія з цивільним населенням – від економічного обміну до інтимних стосунків – виявили багатогранність людського фактору в жорстких рамках війни. Культурна і мовна схожість з полоненими слов'янських національностей сприяла симпатії і полегшувала інтеграцію бранців у нове середовище.

Однак з часом ця динаміка ставала все більш напруженою через економічну конкуренцію та соціальний вплив присутності військовополонених. Спроба регулювання та обмеження взаємодії між військовополоненими та населенням імперії підкреслювали зростаюче занепокоєння щодо впливу іноземних громадян. Випадки трудових спорів, а також зростання кількості несанкціонованих інтимних стосунків ще більше ускладнили соціальну структуру.

Внаслідок спілкування місцевих із військовополоненими витік інформації та поширення різного роду чуток, сприяли зростанню скептицизму та недовіри до офіційної комунікації воєнного часу, підриваючи імперські наративи. У цьому контексті присутність військовополонених стала мікрокосмом ширшого суспільного напруження під час Першої світової війни, де політика, пропаганда та суспільні настрої перетиналися з реаліями війни, окупації та людських стосунків.

Список використаних джерел

- Вопрос о военнопленных. (1915, 17 декабря). *Киевлянин*, 347.
- Герасимов, Т. (2017). *Міста правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія*. ТОВ "Меркьюрі-Поділля". https://shron1.chtyvo.org.ua/Herasymov_Tymofii/Mista_Pravoberezhnoi_Ukrainy_i_Persha_svitova_viina_povsiakdenna_istoria.pdf
- Голодные (Бирж Ведомости). (1914, 30 октября). *Киевлянин*.
- Дмитрієва, О. Є. (2013). Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія"*, 49, 93–97.
- Доставка пленных. (1914, 20 ноября). *Южная Колейка (Киев)*.
- Из дневника немецкого солдата. (1914). *Киевлянин*. 4 сентября.
- Карабин, А. (2018). Разница в отношении властей и населения Российской империи к военнопленным разных национальностей в годы Первой мировой войны. *Acta historica Neosoliensia Vedecký časopis do historické vědy*, 21(1), 76–89.
- Карабин, О. (2019). Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни. *Грані*, 22(9–10), 15–28. <https://doi.org/10.15421/171987>
- Когда окончится война? (1914, 25 августа). *Киев*.
- Кондратьев А. В., & Щербинин П. П. (2009). Военнопленные и провинциальное общество Российской империи в период Первой мировой войны 1914–1918 гг. *Вестник ТГУ*, 12(80), 354–357.
- Куцук, Р., & Безпалько, Б. (2020). "Демонізація" ворога як прийом Російської імперської пропаганди в роки Першої світової війни. *Київські історичні студії*, 1(10), 75–82. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.10>
- Лейберов, О. (2006). Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни. *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*, 2(5), 92–97. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20167/11-Leibero.pdf?sequence=1>
- Лобко, Н. В. (2017). Використання праці військовополонених в Лебединському повіті в період Першої світової війни. *Сумська старовина*, 51, 16–24. <https://starovyna.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/2-Lobko.pdf>

Мосієнко, О. В. (2019). *Російська та Австро-Угорська пропаганда на південно-західному фронті в 1914–1917 рр.* [Рукопис дис. канд. іст. наук]. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mosienko_Oleksandr/Rosiiska_ta_avstro-uhorska_propahanda_na_Pivdenno-Zakhidnomu_fronti_v_19141917_gg.pdf. Нахтигаль, Р. (2014). Военнопленные в России в эпоху Первой мировой войны. *Quaestio Rossica*, 1, 142–156.

Орский, В. (1914, 27 августа). На пути ко Львову (из рассказа раненого офицера). *Киевская мысль*.

Тарасов, А. (2018). Військовополонені центральних держав на підприємствах Півдня України (1914–1917): характеристика національного складу. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*, 46–54.

Труд военнопленных в донецком бассейне. (1915, 28 июля). *Утро*, 2736.

References

Delivery of prisoners. (1914, 20 November). *Yuzhna Kopeyka* (Kyiv) [in Russian].

Dmitrieva, O. E. (2013). The policy of the Russian authorities towards the Czech and Slovak prisoners of war during the First World War. *Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. "History and Geography"*, 49, 93–97 [in Ukrainian].

From the diary of a German soldier. (1914, 4 September). *Kievlyanin* [in Russian].

Gerasymov, T. (2017). *Cities of the Right-Bank Ukraine and the First World War: Everyday History*. Mercury-Podillya LLC [in Ukrainian].

Hungry (Birzh Vedomosti). (1914, 30 October). *Kievlyanin* [in Russian].

Karabin, A. (2018). Differences in the Attitude of the Authorities and the Population of the Russian Empire to Prisoners of War of Different Nationalities during the First World War. *Acta historica Neosoliensia Vedecký časopis to historické vedy*, 21(1), 76–89 [in Russian].

Karabin, O. (2019). Issues of Capturing, Accommodation and Accounting of German and Austrian-Hungarian Prisoners of War in the Ukrainian

Kondratiev A. V., & Shcherbinin P. P. (2009). Prisoners of War and Provincial Society of the Russian Empire during the First World War of 1914–1918. *TSU Vestnik*, 12(80), 354–357 [in Russian].

Kutsyk, R., & Bezpalko, B. (2020). "Demonisation" of the enemy as a technique of Russian imperial propaganda during the First World War. *Kyiv Historical Studies*, 1(10), 75–82 [in Ukrainian].

Labour of prisoners of war in the Donetsk basin. (1915, 28 July). *Morning*, 2736 [in Russian].

Leiberov, O. (2006). Prisoners of War in the Nizhyn Region during the First World War. *Nizhyn antiquity: Scientific historical and cultural collection*, 2(5), 92–97 [in Ukrainian].

Lobko, N. V. (2017). The use of prisoner of war labour in the Lebedyn district during the First World War. *Sumy antiquity*, 51, 16–24 [in Ukrainian].

Mosienko, O. V. (2019). *Russian and Austro-Hungarian Propaganda on the Southwestern Front in 1914–1917* [Manuscript for a PhD in History]. M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies [in Ukrainian].

Nakhtygal, R. (2014). Prisoners of War in Russia during the First World War. *Quaestio Rossica*, 1, 142–156 [in Russian].

Orsky, V. (1914, 27 August). On the way to Lviv (from the story of a wounded officer). *Kyivska mysl'* [in Russian].

Tarasov, A. (2018). Prisoners of War of the Central Powers at the Enterprises of the South of Ukraine (1914–1917): Characteristics of the National Composition. *Military and historical meridian. Electronic scientific professional journal*, 46–54 [in Ukrainian].

Territories during the First World War. *Grani*, 22(9–10), 15–28 [in Ukrainian].

The question of prisoners of war. (1915, 17 December). *Kievlyanin*, 347 [in Russian].

When will the war end? (1914, 25 August). *Kyiv* [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 30.11.23

Прорецензовано / Revised: 07.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.23

Anna KHOBTa, Master's Student

ORCID ID: 0009-0000-4875-9604

e-mail: annakhobta2603@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RELATIONS BETWEEN PRISONERS OF WAR OF THE CENTRAL COUNTRIES AND THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

Background. The article examines the relationship between the prisoners of war of the Central countries and the civilian population of Ukraine during the First World War, their integration into a new socio-cultural space.

Methods. A set of general scientific and special historical methods was used, including historiographical analysis and analysis of periodicals of the time.

Results. The article analyses the dynamics of relations between prisoners of war of the Central countries and the local population of Ukrainian provinces during the First World War. The Russian authorities attempted to control their communication, but these efforts were undermined by frequent interactions between POWs and locals, including shared religious practices, economic transactions, and romantic relationships that led to marriages and the birth of children.

Conclusions. The attitudes of local residents of Ukrainian provinces towards foreign prisoners of war were thus ambivalent. During the period under study, there was a combination of sympathy and disgust for the prisoners, which mainly depended on their nationality, as a result of the Russian Empire's policy. Reports of conflicts related to refusal to work and its conditions highlighted the problems of integrating prisoner of war labour into society, which exacerbated social tensions as resources were limited and competition for jobs increased. These issues were addressed with varying degrees of effectiveness, leading to disobedience and reduced discipline among prisoners of war. As the end of the war approached, there was a further weakening of control over prisoners, which contributed to the growth of interaction between prisoners of war and the civilian population.

Keywords. World War I, prisoners of war, Russian Empire, national policy, relations with the local population, Ukrainian provinces, Central countries.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Грищенко Тарас – доктор історичних наук, доцент, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: hryshchenko@knu.ua

Hryshchenko Taras – DSc (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: hryshchenko@knu.ua

Добрий-Вечір Іван – студент магістратури, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: eoraptorua@knu.ua

Dobry-Vechir Ivan – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: eoraptorua@knu.ua

Гуменна Ірина – здобувач, старший викладач, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна, Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: gumenna19@gmail.com

Humenna Iryna – Applicant, Senior Lecturer, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine, State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: gumenna19@gmail.com

Демченко Дарія – студентка бакалаврату, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: dariademchenko22@knu.ua

Demchenko Dariia – Bachelor's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: dariademchenko22@knu.ua

Новікова Ольга – кандидат історичних наук, асистент, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Novikova Olha – PhD, Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: garkavaya.olga@gmail.com

Журкін Єгор – аспірант, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: egorzhurkin@ukr.net

Zhurkin Yehor – PhD student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: egorzhurkin@ukr.net

Ірчак Ірина – аспірантка, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: irynairchak@gmail.com

Irchak Iryna – PhD student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: irynairchak@gmail.com

Комаров Данило – начальник відділу історії стратегії та оперативного мистецтва ЗС України Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України, полковник, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: danila.colonel@gmail.com

Komarov Danilo – Chief of the Department of History, Strategy, and Operational Art at the Center for Military History Research of the Armed Forces of Ukraine, Colonel, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: danila.colonel@gmail.com

Кругляк Дмитро – доктор філософії, фахівець Сектору неформальної освіти Центру соціального розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; офіцер відділу історії стратегії та оперативного мистецтва ЗС України Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, старший лейтенант, Київ, Україна
Контактна інформація: e-mail: dmytro.kruhliak@gmail.com

Kruhliak Dmytro – PhD (Hist.), Officer of the Department of History, Strategy, and Operational Art at the Center for Military History Research of the Armed Forces of Ukraine, Senior Lieutenant, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: dmytro.kruhliak@gmail.com

Ляпіна Олена – кандидат історичних наук, доцент, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: liapina@knu.ua

Liapina Olena – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: liapina@knu.ua

Назаренко Вадим – кандидат історичних наук, Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: nazarenkowad@gmail.com

Nazarenko Vadym – PhD (Hist.), National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: nazarenkowad@gmail.com

Мордвінцев В'ячеслав – доктор історичних наук, професор, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: mordvintsev@knu.ua

Mordvintsev Vyacheslav – DSc (Hist.), Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: mordvintsev@knu.ua

Потьомка Роман – студент магістратури, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: potiomka.roman@gmail.com

Potemka Roman – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: potiomka.roman@gmail.com

Хобта Анна – студентка магістратури, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: annakhobta2603@knu.ua

Khobta Anna – Master's Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: annakhobta2603@knu.ua

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(157)

Редактор *І. Нечасєва*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 8,02. Наклад 300. Зам. № 223-10839.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 27.12.23

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02